

X 153207

FORDÍTOTTA
Dankó Zsolt

A FORDÍTÁST SZAKMAILAG ELLENŐRIZTE
Ábrahám Zoltán

TONY
JUDT

BALSORS ÜL E TÁJON

TANULMÁNY
JELENLEGI BAJAINKRÓL

EURÓPA
KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2012

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:
Tony Judt
Ill Fares the Land
A Treatise On Our Present Discontents
Allen Lane
an imprint of
Penguin Books, 2010

Copyright © 2010, Tony Judt
All rights reserved
Hungarian translation © Dankó Zsolt, 2012

Danielnek és Nicholasnak

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J000978367

X 153 207

A SZERZŐTŐL AZ EURÓPA KÖNYVKIADÓNÁL MEGJELENT:

A háború után. Európa története 1945 óta

Balsors ül e tájon, csapást csapás követ,
Hol paloták nőnek az égig, de az ember – elveszett.

OLIVER GOLDSMITH: *Az elhagyott falu* (1770)

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

E könyv megírásának szokatlan körülményei következtében rengeteg adósságot halmoztam fel, s ezeket most örömmel sorolom. Volt diákjaim, Zara Burdett és Casey Selwyn fáradhatatlan asszisztensként segítettek a kutatásban, s megbízható munkával jegyezték le gondolataimat, rendezték jegyzeteimet, és iktatták olvasmányaimat sok hónapon keresztül. Clémence Boulouque segített kiválasztani és feldolgozni a friss médiaanyagokat, és kitartó igyekezettel válaszolt megkereséseimre és kéréseimre. Elsőrangú szerkesztőként is közreműködött.

Elsősorban mégis Eugene Rusynnek kell köszönetet mondanom. Ő volt az, aki kevesebb mint nyolc hét alatt legépelte a könyv kéziratát, napi sokórás, időnként éjjel-nappal tartó munkával szóról szóra leírva hadaró és időnként alig kivehető diktálásomat. Az ő feladata volt, hogy megjelölje több, nem egykönnyen megtalálható idézet forrását; de mindenekelőtt nagyon szorosan működtünk együtt a szöveg szerkesztésében – a tömörség, a stílus és a koherencia érdekében. Az az egyszerű igazság, hogy nélküle nem lettem volna képes

megírni ezt a könyvet, és közreműködésének meg is lett az eredménye.

Hálával tartozom továbbá a Remarque Intézetben dolgozó barátaimnak – Katherine Fleming professzornak, Jair Kesslernek, Jennifer Rennek és Maya Jexnek –, akik zokszó nélkül alkalmazkodtak a romló egészségi állapotom következtében beálló változásokhoz. Együttműködésük nélkül nem lett volna se időm, se energiám arra, hogy kizárólag e könyvnek szentelhessem magam. Köszönetet mondok a New York University vezetésében dolgozó kollégáknak – mindenekelőtt Richard Foley rektor-nak és korábbi dékán-nak, és Joe Julianónak, a dékáni hivatal vezetőjének –, akiktől megkaptam mindazt a támogatást és biztatást, amiben az ember csak reménykedhet.

Hálával tartozom – már nem először – Robert Silversnek. Ő javasolta, hogy a New York Universityn 2009 őszén, a szociáldemokráciáról tartott előadásomat először rögzítsék (köszönet érte a *New York Review* munkatársainak), majd lapjukban közöljék: ez nem várt megkeresések özönéhez vezetett, melyek mind arra irányultak, hogy bővítsen kisebb könyvvé az előadásomat. Sarah Chalfant és Scott Moyers a The Wylie Agencytől felkarolták a javaslatot, és megnyerték a The Penguin Press kiadó New York-i és londoni részlegét az úgy támogatására. Remélem, az eredménnyel mindenki elégedett lesz.

A könyv írása közben nagy segítségemre voltak azok a kedves ismeretlenek, akik az évek során megannyi javaslatot és észrevételt juttattak el hozzám az e témákkal foglalkozó írásaimmal kapcsolatban. Nem hinném, hogy lehetséges volna mindenkinek személy szerint kifejeznem köszönetemet, de remélem, hogy minden hiányossága ellenére az elkészült művet elismerésem jeléül fogják értékelni.

De legnagyobb hálával a családomnak tartozom. Az elmúlt év során, úgy gondolom, szinte elviselhetetlen terhet raktam rájuk, melyet oly játszi könnyedséggel viseltek, hogy aggodalmaimat félretéve az elmúlt hónapokban szinte teljes egészében a gondolkodás és az írás teendőinek szentelhettem magam. A szolipszizmus az írást hivatásszerűen gyakorlók gyarlósága. De a magam esetében nagyon is tudatában vagyok annak, mennyire körülöttem forgott minden: feleségem, Jennifer Homans ápolásom közben fejezte be a klasszikus balett történetéről írt könyvének kéziratát. Írás közben igen sokat jelentett számomra mind a most, mind az elmúlt években nyújtott szeretete és nagyvonalúsága. Rendkívüli jellemének gyümölcse lesz majd, amikor saját könyve még az idén megjelenik.

Gyermekeim – Daniel és Nicholas – a serdülők mozgalmas életét élik. Mindazonáltal mindig tudtak időt szakítani arra, hogy megvitassák velem azokat a témákat, melyek át-meg-átszövik e könyv lapjait. Valójában a vacso-

raasztalnál lefolytatott beszélgetéseinknek köszönhetően kezdtem tudatára ébredni annak, hogy mennyire foglalkoztatja a mai ifjúságot az általunk rájuk hagyományozott világ – s arra is, hogy milyen kevés eszközt adtunk a kezükbe ahhoz, hogy képesek legyenek azt jobbra tenni. Nekik ajánlom ezt a könyvet.

New York,
2010. február

ELŐSZÓ

*A tévelygők útmutatója*¹

„...nem tudom elnyomni félelmemet, hogy az emberek végül majd minden új elméletet veszélyesnek, mindenfajta újítást bosszantó zűrzavarnak, minden társadalmi haladást a forradalomhoz vezető első lépcsőfoknak fognak tekinteni, és inkább nem mozdulnak, csak nehogy belerángassák őket valamibe.”²

ALEXIS DE TOCQUEVILLE

Valami alapvetően nincs rendben azzal, ahogyan ma élünk. Az elmúlt harminc évben erősné tettük az önző anyagi érdekek hajszolását; olyannyira, hogy mára ez a hajsza testesíti meg mindazt, ami egykori közös céljainkból még megmaradt. Jól tudjuk, hogy a dolgok mennyibe kerülnek, de fogalmunk sincs róla, hogy mennyit érnek. Már nem firatjuk egy bírósági ítéletről vagy egy törvényalkotási aktusról, hogy helyes, méltányos, pártatlan vagy igazságos-e, előreviszi-e a társadal-

¹ A fejezetcím Maimonidész fő művére, *A tévelygők útmutatója*-ra utal. (A ford.)

² Az amerikai demokrácia, Európa, 1993, 907. o. Fordította Schulteisz Gyula.

mat, jobbá teszi-e a világot. Korábban ezek voltak a politikai kérdések, még ha nem volt is könnyű megtalálni rájuk a választ. Meg kell tanulnunk újra feltenni ezeket a kérdéseket.

Korunk anyagiassága és önzése nem az emberi természetből következik. Sok minden abból, amit ma „természetesnek” vélünk, valójában a múlt század nyolcvanas évei óta uralkodott el társadalmainkban: a vagyonfelhalmozás rögeszméje, a privatizáció és a magánszektor kultusza, a gazdagok és szegények közötti egyenlőtlenség növekedése. De mindenekfölött az e jelenségekhez kapcsolódó retorika: a béklyóitól megszabadult piac kritikátlan csodálata, a közszféra lenézése és a végtelen növekedés illúziója.

Nem élhetünk így tovább. A 2008-as megzuhanás emlékeztetőül szolgált arra, hogy a szabályozatlan kapitalizmus önmaga legnagyobb ellensége: előbb-utóbb szükségképpen saját túlzásainak esik áldozatul, és újfent az államhoz fordul segítségért. De ha nem teszünk mást, mint hogy összetakarítjuk a romokat, s aztán ugyanúgy folytatjuk, ahogy abbahagytuk, akkor az előttünk álló években még nagyobb felfordulással kell majd szembenéznünk.

Úgy tűnik, mégsem vagyunk képesek alternatívákban gondolkodni. Ez is új jelenség. A legutóbbi időkig a liberális társadalmak közléte annak a vitának az árnyékában zajlott, mely a „kapitalizmus” védelmezői és – rendszerint a „szocializmus” valamelyik változatának híve-

ként számon tartott – kritikusai között folyt. Az 1970-es évekre azonban ez a vita mindkét oldal számára jórészt elvesztette jelentőségét. A „bal” és a „jobb” megkülönböztetése mindamellett hasznos célt szolgált, hiszen viszonyítási pontot jelentett a közéleti kérdésekkel kapcsolatos kritikai fejtegetések során.

A baloldalon a marxizmus fiatalok egész nemzedékeire gyakorolt vonzerőt, már csak azért is, mert lehetőséget teremtett a status quótól való elhatárolódásra. Nagyjából ugyan ez érvényes a klasszikus konzervativizmusra is: a hebehurgya változások iránti jogos ellen-szenv otthont nyújtott azoknak, akik vonakodtak felhagyni a régóta fennálló gyakorlattal. Mára mind a bal-, mind a jobboldal elvesztette lába alól a talajt.

Harminc éven át hallgattam diákjaim panaszaát, hogy „maguknak könnyű volt”: a maguk generációjának voltak eszményei és eszméi, hittek valamiben, képesek voltak a dolgokat megváltoztatni. „Nekünk” (a nyolcvanas, kilencvenes évek és az új évszázad első évtizede gyermekeinek) semmink sincs. Diákjaimnak sok tekintetben igazuk van. Valóban könnyű volt nekünk: ugyanolyan könnyű – legalábbis a szónak ebben az értelmében –, mint a minket megelőző generációknak. Utoljára az 1920-as években fordult elő, hogy fiatalok egy nemzedéke a maihoz hasonlóan fejezte ki élete ürességével és világa csüggesztő haszontalanságával kapcsolatos frusztráltságát: nem

véletlen, hogy a történészek „elveszett nemzedékről” beszélnek velük kapcsolatban.

A mai fiatalok elveszettségét azonban nem az okozza, hogy híján lennének céloknak. A diákokkal vagy iskolás gyerekekkel folytatott beszélgetések mindig az őket foglalkoztató gondok ijesztő listájával végződnek. A felnővekvő nemzedék tele van aggodalommal a világ iránt, mely örökölt jutott neki. De ezeket a félelmeket a reményvesztettség általános érzése kíséri: tudjuk, hogy valami nincs rendben, és rengeteg mindent nem szeretünk. De miben higgyünk? Mit kellene tennünk?

Ironikus, hogy mindez mennyire a fordítottja egy korábbi időszak életérzésének. A magabiztos és radikális dogmák korában a fiatalok egy cseppet sem voltak bizonytalanok. A hatvanas évekre jellemző volt egyfajta tenyérbe mászó magabiztosság: *mi* aztán tudtuk, hogyan kell rendbe hozni a világot. Ez a határtalan arrogancia nem kis mértékben tehet a reakció azt követő ellentámadásáról; ha a baloldal meg akarja találni régi énjét, némi szerénységre mindenképpen szüksége lesz. Mindamellet a problémák megoldásának első lépése, hogy meg tudjuk őket nevezni.

Ezt a könyvet az Atlanti-óceán mindkét oldalán élő fiataloknak írtam. Az amerikai olvasó furcsának találhatja a szociáldemokráciára történő gyakori hivatkozást. Itt, az Egyesült Államokban ez szokatlan. Amikor újság-

írók és elemzők szót emelnek a társadalmi célú közkiadások érdekében, nagy valószínűséggel inkább a „liberális” jelzőt használják magukra, s ezzel illetik őket kritikusaik is. Ez azonban nem segíti elő a tisztánlátást. Nagybecsű és tiszteletre méltó minősítés a „liberális”, és mindnyájunknak büszkén kellene viselnünk. De mint egy jól szabott felöltő, többet rejt el, mint amennyit megmutat.

A liberális olyasvalaki, aki ellenzi a beavatkozást mások ügyeibe: toleráns az eltérő nézetekkel és a megszokottól eltérő viselkedéssel szemben. A liberálisok történelmileg síkra szálltak azért, hogy az ember távol tarthassa embertársait saját életétől, s az egyén maximális teret kapjon, ahol élni és választása szerint boldogulni képes. Ezt a viselkedést szélsőséges formájában ma gyakran az úgynevezett „libertáriusokkal” társítják, bár a kifejezés meglehetősen tautologikus. Az igazi liberálisok következetesen vallják, hogy békén kell hagynunk a többi embert.

A szociáldemokraták ugyanakkor egyfajta keveréket képeznek. Osztoznak a liberálisokkal abban, hogy elkötelezettek a kulturális és vallási tolerancia iránt. Ugyanakkor, ami a közéleti kérdéseket illeti, hisznek a közjó érdekében végzett együttes cselekvés lehetőségében és erejében. A legtöbb liberálishoz hasonlóan támogatják a progresszív adózást, mint a közszolgáltatások és az egyén által nem biztosítható különféle egyéb társadalmi javak

finanszírozásának módját; de míg sok liberális szükséges rossznak tartja az efféle adózást vagy a közgondoskodást, addig a jó társadalomról alkotott szociáldemokrata vízió kezdettől fogva nagyobb szerepet szán az államnak és a közszférának.

Érthető, hogy a szociáldemokráciát nehéz elfogadtatni az Egyesült Államokban. Részben amellet próbálok érvelni, hogy a kormányzatnak nagyobb szerepet kell játszania életünkben, anélkül hogy szabadságjogainkat veszélyeztetné. Továbbá amellet is, hogy mivel az állam a belátható jövőben úgyis velünk marad, jobban tennénk, ha elgondolkoznánk azon, milyen államot szeretnénk. Akárhogy is, az amerikai törvénykezés és társadalompolitika 20. századi produktumának legjava – melyet a hatékonyság nevében és a „kisebb kormányzat” jelszavával épp napjainkban igyekeznek lebontani – gyakorlatilag megfelel annak, amit Európában „szociáldemokráciának” neveztek el. A probléma nem az, hogy mit tegyünk; azt kell kitalálnunk, hogyan beszéljünk róla.

Az európai dilemma kicsit más. Sok európai ország régóta gyakorolja azt a valamit, ami szociáldemokráciára emlékeztet, csak már elfelejtették, hogyan is hirdessék. A mai szociáldemokraták defenzívek, és egyfolytában mentegetőznek. Azokkal a kritikákkal, melyek szerint az európai modell túlságosan drága és gazdaságilag nem elég hatékony, senki sem

száll vitába. Mégis, a kedvezményezettjei körében a jóléti állam töretlen népszerűségnek örvend: az európai választók sehol sem akarják eltörölni az állami egészségügyi szolgáltatásokat, véget vetni az ingyenes vagy támogatott oktatásnak, vagy csökkenteni a közszolgáltatásokat a közlekedésben és más fontos területeken.

Kihívást szeretnék intézni a konvencionális gondolkodás ellen az Atlanti-óceán *mindkét* oldalán. Kétségtelen persze, hogy ellenfelem mostanra kissé meggyengült. Századunk első éveiben a „washingtoni konszenzus” volt az irányadó. Bármerre járt az ember, mindenhol olyan közgazdászokba vagy „szakértőkbe” botlott, akik részletekbe menő fejtegetésekbe bocsátkoztak a dereguláció, a minimális méretű állam vagy az alacsony adók előnyeiről. Úgy tűnt, hogy a közszférához képest a magán-személyek mindig jobban teljesítenek.

A washingtoni doktrínát mindenhol nagy tetszéssel üdvözölte az ideológiai élharcosok kórusa: az „ír csoda” (a „kelta tigris” ingatlanbuborékra alapozott felvirágzása) spekulánsaitól kezdve a korábbi kommunista Európa doktriner ultrakapitalistáiig. Még a „régi európaiakat” is magukkal sodorták. Az Európai Unió szabadpiaci projektje, az úgynevezett „lisszaboni agenda”, valamint a francia és a német kormány lelkes privatizációs tervei mind a francia kritikusok által új „pensée

unique"-ként¹ leírt jelenség megnyilvánulásai voltak.

A kijózanodás részben már elkezdődött. Hogy elkerüljék a tömeges csődöket és a nagybankok összeomlását, a kormányok és a központi bankok figyelemre méltó politikai fordulatot tettek, amikor számolatlanul kezdték szórni a közpénzeket a gazdasági stabilitás érdekében, és habozás nélkül állami felügyelet alá helyeztek csőd szélén álló cégeket. Milton Friedman és a chicagói iskola odaadó híveiként jegyzett szabadpiaci közgazdászok egymást taposva sorakoztak fel, hogy hamut szórjanak a fejükre, és hűségesküt tegyenek a boldog emlékezetű John Maynard Keynesre.

Mindez nagy elégtétel, de aligha lehet intellektuális forradalomnak tekinteni. Éppen ellenkezőleg. Ahogy azt az Obama-adminisztráció lépései mutatják, a keynesiánus közgazdaságtanhoz való visszatérés csupán taktikai visszavonulás. Alapvetően ugyanez mondható el a New Labourról is, mely jobban elkötelezett a magánszektornak és a londoni pénzpiacoknak, mint valaha. A válságnak valóban volt egy olyan hatása, hogy lelohasztotta a kontinentális Európa lelkesedését az „angolszász modell” iránt, de ennek fő haszonélvezői

¹ Szó szerint: „egyetlen gondolat”; az 1990-es évektől használatos kifejezés, amely ironikusan utal a neoliberalizmus híveinek arra a meggyőződésére, hogy politikájuknak nincs alternatívája. (A ford.)

éppen azok a jobbközép pártok lettek, melyek korábban versengve követték Washingtonot.

Egy szó, mint száz, vitán felül áll, hogy gyakorlati okok miatt szükség van erős államra és kormányzati beavatkozásokra. Ennek ellenére senki sem vállalkozik az állam „újragondolására”. A legtöbben továbbra is vonakodnak kiállni a közzsféra mellett a kollektív érdekek és elvek alapján. Figyelemre méltó, hogy a pénzügyi összeomlást követően a szociáldemokrata pártok egy sor európai választáson következetesen rosszul szerepeltek; a válság ellenére képtelenek voltak élni az alkalommal.

A baloldalnak meg kell találnia a hangját, ha azt szeretné, hogy újra komolyan vegyék. Sok minden miatt érezhetjük magunkat dühösnek: elég csak a növekvő vagyon- és esélyegyenlőtlenséget, az osztályokhoz és kasztokhoz kötődő igazságtalanságokat, az otthoni és külföldi gazdasági kizsákmányolást, a demokrácia artériáit eltömítő korrupciót, pénzt és kiváltságokat említeni. De már nem lesz elég megállapítani a „rendszer” hiányosságait, majd visszavonulót fújni Pilátus módjára, nem törődve a következményekkel. Az elmúlt évtizedek felelőtlen retorikai tetszelgése nem tett jót a baloldalnak.

A bizonytalanság korába léptünk – a gazdasági, fizikai és politikai bizonytalanság korába. Az a tény, hogy ennek jórészt nem vagyunk tudatában, csekély vigasz: 1914-ben is kevesen látták előre világuk teljes szétesését és az

eljövendő gazdasági és politikai katasztrófákat. A bizonytalanság félelmet szül. A félelem pedig – félelem a változástól, félelem a hanyatlástól, félelem az idegenektől és egy ismeretlen világtól – korrodálja a polgári társadalmak alapját képező bizalmat és kölcsönös függőséget.

Minden változás rombol. Jól láttuk, hogyan képes stabil demokráciákat a zűrzavar állapotába taszítani a terrorizmus fantomja. Az éghajlatváltozás még drámaibb következményekkel jár majd. Egyre többen lesznek kénytelenek beérni az állam gondoskodásával. Elvárják majd politikai vezetőiktől és képviselőiktől, hogy védjék meg őket: a nyílt társadalmak ismét arra kényszerülnek, hogy magukba zárkózzanak, feláldozva a szabadságot a „biztonság” oltárán. Vagyis nem állam és piac, hanem kétfajta állam közt kell majd választanunk. Így ránk hárul a kötelesség, hogy újragondoljuk a kormányzat szerepét. Ha nem tesszük meg, akkor mások fogják megtenni helyettünk.

A következőkben ismertetendő gondolatokat először a *New York Review of Books* 2009. decemberi számában megjelent esszében vázoltam. Megjelenését követően sok érdekes véleményt és javaslatot kaptam. Egy fiatal kollégám így fogalmazott alapos kritikájában: „A legjobban nem is annyira az Ön írásának a tartalma, mint inkább a formája ragadott meg. Említi, hogy dühös a politikai tétlensé-

günk miatt, ír arról, hogy szakítanunk kell a gazdaság által irányított gondolkodásmóddal, s mielőbb visszatérnünk az erkölcsi fogalmaktól átitatott közbeszédhez. Ma már senki nem mond ilyeneket!” Hát ezért született e könyv.

ELSŐ FEJEZET

Így élünk ma¹

*„Meg kell küzdenünk azért, hogy észrevegyük,
ami ott van az orrunk előtt.”*

GEORGE ORWELL

Az egyéni gazdagságnak a 20. század eleje óta soha nem látott mértékét figyelhetjük meg magunk körül. Egyre nagyobb méreteket öltött az elmúlt generáció alatt a nélkülözhető javak – pazar házak, ékszerek, autók, ruhák, műszaki ketyerék – hivalkodó fogyasztása. Az Amerikai Egyesült Államokban, Kanadában és egy tucatnyi más országban az árutermelést vagy a szolgáltatásokat felváltva a pénzügyi tranzakciók lettek a magánvagyonok keletkezésének fő forrásai, eltorzítva ezzel a különféle gazdasági tevékenységek valós értékét. Gazdagok, akár csak szegények, mindig is voltak. De a gazdagok ma gazdagabbak és feltűnőbbek másokhoz képest, mint emberemlékezet óta bármikor. Az egyéneknek ezt a kiváltságos helyze-

¹ A fejezetcím Anthony Trollope *The Way We Live Now* című szatirikus regényének (1875), illetve a belőle készített televíziós adaptációknak a címére utal. (A ford.)

tét megérteni és leírni nem nehéz feladat. Annál nehezebb képet adni a mocskos közállapotaink mélységes bugyraitól, ahová lesüllyedtünk.

PRIVÁT JÓMÓD – KÖZNYOMOR¹

„Igazából egyetlen társadalom sem virágozhat és lehet boldog, ha nagy része szegény és nélkülöz.”

ADAM SMITH

A szegénység: absztrakció – még maguknak a szegényeknek a számára is. De a kollektív hanyatlás tünetei mind itt vannak körülöttünk. Rossz utak és iskolák, csődbe ment városok, összeomló hidak, munkanélküliek, alulfizetett és társadalombiztosítás nélkül foglalkoztatott emberek: ezek mind a kollektív akarat kudarcának jelei. Annaira átszőtték egész életünket ezek a tünetek, hogy már azt se tudjuk, hogyan is beszéljünk arról, ami rossz, a rendbe hozásáról nem is beszélve. Valami nagyon félresiklott. Miközben az Amerikai Egyesült Államok költségvetése dollártízmilliárdokat szán az eredménytelen afganisztáni háborúra,

¹ Az alcímben szereplő szembeállítás John Kenneth Galbraith *The Affluent Society* című művéből származik. A szerző megfigyelése szerint ti. a közhasználatú létesítmények (nyilvános WC-k) általában koszosak, zsúfoltak, míg a magánlétesítmények tiszták, azaz szembeállítható a „public squalor” (közmocskok) és a „private affluence” (magánbőség). (A ford.)

addig mi azon rágódunk, hogy milyen következményekkel jár, ha egy kicsit is növeljük a szociális intézményekre vagy az infrastruktúrára fordított közkiadásokat.

Ahhoz, hogy megértsük, milyen mélyre jutottunk, először is érzékelnünk kell a változások arányait. A 19. század végétől egészen az 1970-es évekig a fejlett nyugati társadalmakban egyre csökkent az egyenlőtlenség. A progresszív adóztatásnak, a szegényeknek nyújtott kormányzati segélyeknek, a szociális intézményeknek és a tartósan hátrányos helyzetűekért való felelősségvállalásnak köszönhetően a modern demokráciák fokozatosan levedlették a gazdagság és szegénység szélsőségeit.

Szó se róla, nagy különbségek maradtak. A lényegében egyenlőségre törekvő skandináv országok ma is szembeötlően különböznek Dél-Európa jóval diverzifikáltabb társadalmaitól; az atlanti térség angolszász országaiban és a Brit Birodalomban továbbra is megmaradtak a régi keletű osztálykülönbségek. De a maga módján mindenhol hatott a túlzott egyenlőtlenség iránt tanúsított növekvő intolerancia, ami a szűkölködők hátrányainak csökkentésére irányuló állami gondoskodásban öltött testet.

Az elmúlt harminc évben mindezt eltékoztuk. Persze nagy különbségek érhetők tetten ebből a szempontból az egyes országok között. A magánérdekek elsőbbségének és a közsféra

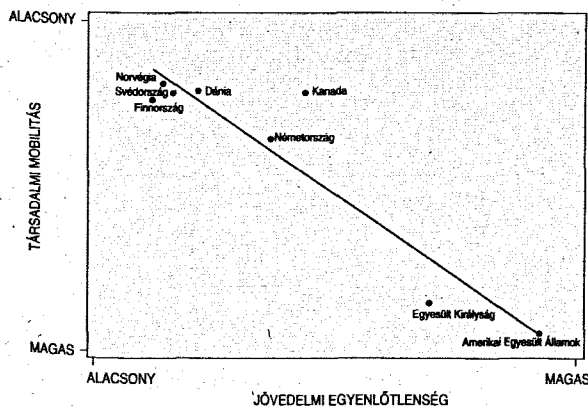
háttérbe szorításának legszélsőségesebb megnyilvánulásait az egyszerűsített piacszabályozási környezetben működő kapitalizmus fellegráiban láthatjuk: az Amerikai Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban. Bár egymástól oly távol fekvő országok, mint Új-Zéland és Dánia, Franciaország és Brazília időnként hasonló úton jártak, mindenesetre egyikük sem vehette fel a versenyt e tekintetben Nagy-Britanniával vagy az Egyesült Államokkal, melyek harminc éve rendíthetetlenül igyekeznek lebontani az évtizedek szociális törvénykezése és a gazdaság fölött gyakorolt ellenőrzése során elért eredményeket.

2005-ben az Amerikai Egyesült Államok nemzeti jövedelmének 21,2%-a a keresők alig 1%-ának jutott. Míg 1968-ban a General Motors vezérigazgatója az átlag GM-munkás keresetének 66-szorosát vitte haza fizetés és juttatások formájában, addig ma a Wal-Mart vezérigazgatója cége alkalmazottjai átlagos fizetésének 900-szorosát keresi. Sőt a Wal-Martot alapító család vagyonát abban az évben nagyjából akkorára (kb. 90 milliárd dollárra) becsülték, amekkora az Egyesült Államok népességének legszegényebb 40%-ának, azaz 120 millió embernek az összvagyon.

Az Egyesült Királyságban is nagyobb ma az egyenlőtlenség – a jövedelem, vagyon, egészségügy, oktatás és életkilátások területén –, mint az 1920-as évek óta bármikor. Több a

szegénységben élő gyerek az Egyesült Királyságban, mint az Európai Unió bármely más országában. 1973 óta itt jobban nőtt a nettó bérek egyenlőtlensége, mint – az Egyesült Államokat leszámítva – bárhol máshol. A Nagy-Britanniában 1977 és 2007 között keletkezett állások többsége a fizetési skála felső vagy alsó tartományához kötődött.

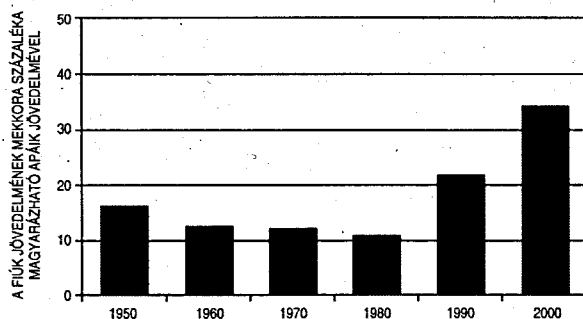
A következmények egyértelműek. Összeomlott a generációk közötti mobilitás: szüleikkel és nagyszüleikkel ellentétben a mai gyerekek az Egyesült Királyságban vagy az Egyesült Államokban nemigen számíthatnak arra, hogy képesek lesznek javítani azokon a körülményeken, amelyekbe beleszülettek. A szegények szegények is maradnak. A döntő többség számára a gazdaságilag hátrányos helyzet rossz egészségi állapotot és alacsony iskolai végzettséget jelent, s mind-

A társadalmi mobilitás és az egyenlőtlenség kapcsolata

ehhez egyre növekvő mértékben társulnak a depresszió jól ismert tünetei: alkoholizmus, kóros elhízás, szerencsejáték-függőség és alkalmi bűnözés. A munkanélküliek és a nem kielégítően foglalkoztatottak fokozatosan elveszítik korábban megszerzett szakértelmüket, s a gazdaság számára csak tehertétellé válnak. Mindezt gyakran követi szorongás és stressz, nem is beszélve a betegségekről és a korai elhalálozásról.

A jövedelemegyenlőtlenség súlyosbítja a problémákat. Így az elmebetegség előfordulása az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban erős korrelációt mutat a jövedelmekkel, miközben a két mutató között nem nagyon fedezhető fel kapcsolat a kontinentális Európa egyetlen országában sem. Még a polgártársainkba vetett bizalom is negatívan korrelál a jövedelemkülönbséggel: 1983 és 2001 között kifejezetten nőtt a bizalmatlanság az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban és Írországban – abban a három ország-

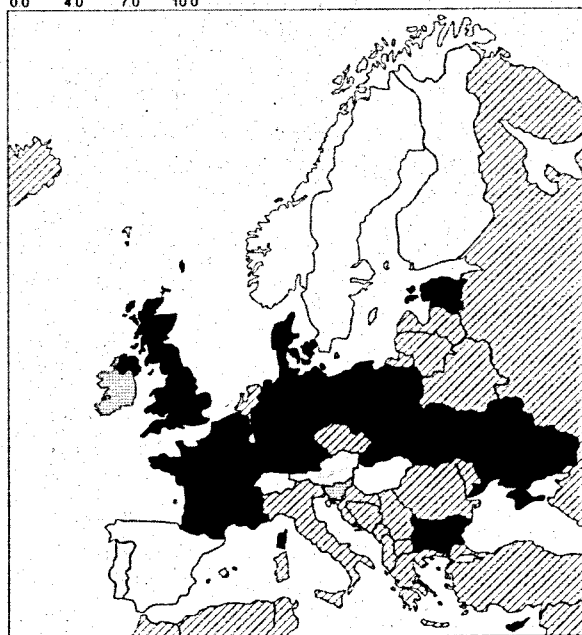

Társadalmi mobilitás az Amerikai Egyesült Államokban

ban, ahol az egyéni érdekek béklyó nélküli érvényesülésének dogmája a legrendíthetlebb módon vált az állami politika részévé. Semmilyen más országban sem tapasztalható az egymás iránti kölcsönös bizalmatlanság hasonló növekedése.

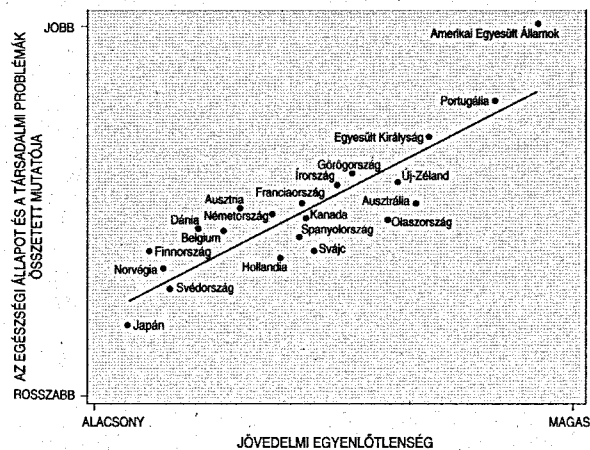
Az egyenlőtlenség az egyes országokon belül is döntő szerepet játszik az emberek életének alakításában. Az Amerikai Egyesült Államokban például annak az esélye, hogy valaki hosszú és egészséges életet fog élni, nagyban függ a jövedelmétől: a jómódú negyedek lakóira hosszabb és jobb élet vár. Az Egyesült Államok szegényebb államaiban a fiatal nők nagyobb valószínűséggel esnek teherbe serdülőkorukban – miközben az ő esetükben a csecsemőhalandóság is magasabb –, mint a gazdagabb államokban. Ugyanígy, egy rossz környékről való gyerek nagyobb eséllyel bukik ki a középiskolából, mint az, akinek szülei stabil középosztálybeli jövedelemmel rendelkeznek, és az ország prosperáló vidékén laknak. Azok a szegény családokból származó gyerekek pedig, akik benn maradnak az iskolában, rosszabbul tanulnak, gyengébb osztályzatokat kapnak, s végül önmegvalósításra kevésbé alkalmas, gyengébben fizetett állásokkal kénytelenek beérni.

Az egyenlőtlenség tehát nemcsak önmagában visszatartó, hanem egybeesik azokkal a kóros társadalmi problémákkal, amelyeknek nekigyürkőzni sem érdemes, ha nem járunk

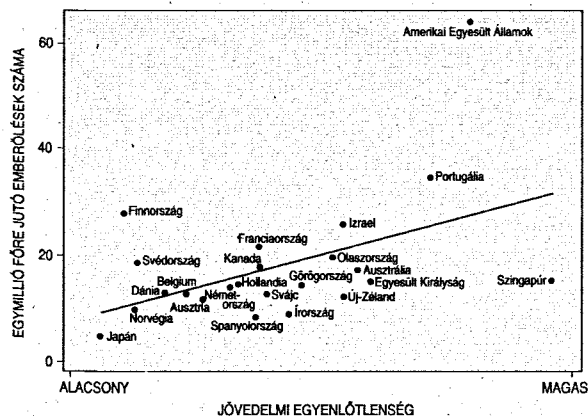

Bizalom és kötődés Európában

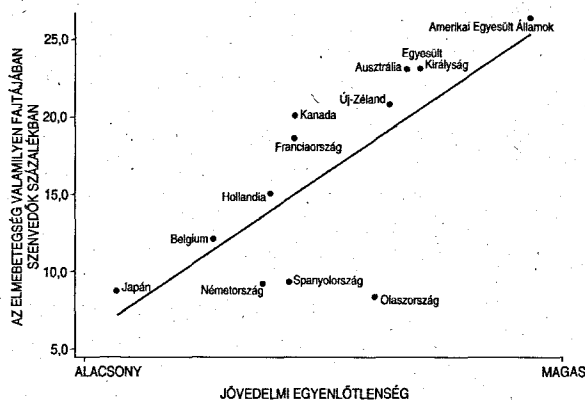
utána alapvető okaiknak. Megvan ugyanis az oka, hogy a csecsemőhalandóság, a viszonylag alacsony várható élettartam, a bűnözés, a börtönnépesség, az elmebetegség, a munkanélküliség, a kóros elhízás, a hiányos/rossz táplálkozás, a serdülőkori terhesség, az illegális drogfogyasztás, a létbizonytalanság, a személyes eladósodottság és a szorongás miatt markánsabb jelenség az Egyesült Államokban

Az egyenlőtlenség és az egészségi állapot kapcsolata

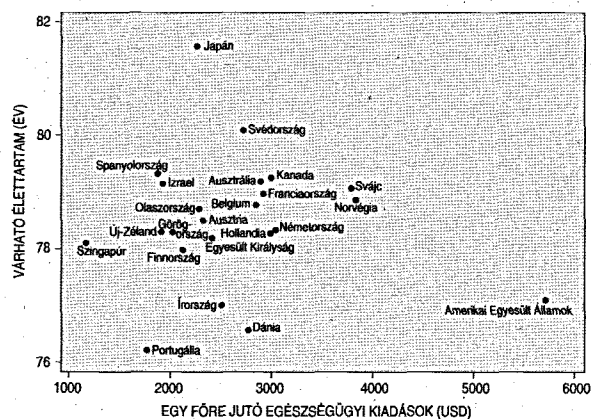
Az egyenlőtlenség és a bűnözés kapcsolata

Az egyenlőtlenség és az elmebetegség kapcsolata

és az Egyesült Királyságban, mint a kontinentális Európa országaiiban.

Minél nagyobb a különbség a jómódú kevesek és az elszegényedett többség között, annál nagyobbak a társadalmi problémák – ez az állítás ugyanúgy igaz a gazdag, mint a szegény országokra. Nem az számít, hogy mennyire gazdag egy ország, hanem hogy mennyire egyenlőtlenül oszlanak meg benne a jövedelmek. Így Svédországban vagy Finnországban, melyek az egy főre jutó jövedelem vagy GDP alapján a világ leggazdagabb országai közé tartoznak, nagyon kicsi a különbség, mely elválasztja egymástól a leggazdagabb és a legszegényebb polgárokat, s ezen országok következetesen élen is járnak a világon a jólét mérhető mutatóit tekintve. Ezzel szemben az

Az egészségügyi kiadások és a várható élettartam kapcsolata

Amerikai Egyesült Államok mérhetetlen gazdagsága ellenére mindig hátul végez az efféle összehasonlításokban. Az egészségügyre költött hatalmas összegek ellenére a várható élettartam az Egyesült Államokban alacsonyabb, mint Bosznia-Hercegovinában, és alig haladja meg Albánia szintjét.

Az egyenlőtlenség romboló hatású. Belülről rohasztja a társadalmakat. Egy darabig eltart, amíg az anyagi különbségek hatásai megmutatkoznak, de idővel egyre élesebb lesz a státusért és a javakért folytatott verseny, s az egyes emberekben egyre inkább kialakul a felsőbbrendűségi (vagy alsóbbrendűségi) érzés, a birtokukban lévő javak alapján. Megszilárdulnak a társadalmi hierarchia alsóbb fokain állókkal szembeni előítéletek, szárba szökken

a bűnözés, és egyre inkább kiütköznek a társadalmilag hátrányos helyzettel járó kóros tünetek. A szabadjára engedett vagyonosodás igencsak keserű következményekkel jár.¹

ROMLOTT ÉRZÜLETEINK

„Nincsenek viszonyok, amelyekhez az ember ne tudna hozzászokni, különösen ha azt látja, hogy akik körülveszik, mind ugyanúgy élnek.”²

LEV TOLSZTOJ: ANNA KARENINA

A „kiegyenlítőds” hosszú évtizedei alatt közhelyszerűvé vált az a gondolat, hogy fenntartható lesz ez a fejlődési irány. Az egyenlőtlenségek csökkenése önigazoló folyamat: minél egyenlőbbekké válunk, annál inkább elhisszük, hogy még egyenlőbbekké válhatunk. Ezzel szemben harminc év növekvő *egyenlőtlensége* arról győzte meg kivált az angolokat és az amerikaiakat, hogy ez az élet természetes velejárója, amellyel szemben tehetetlenek vagyunk.

A társadalmi bajok enyhítéséről beszélve azt feltételezzük, hogy elegendő a gazdasági „növekedés”: a jólét és a kiváltságok elterjedése természetesen következnek majd a torta

¹ Ezt a gondolatot napjainkban Richard Wilkinson és Kate Pickett fejtette ki a legjobban a *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better* (London, 2009, Allen Lane) című könyvében. Hálával tartozom nekik az e szakaszban leírtakhoz nyújtott segítségükért.

² Németh László fordítása.

növekedéséből. Sajnos a tények ennek éppen az ellenkezőjét mutatják. Míg rossz időkben inkább elfogadjuk az újraelosztás szükségességét, addig a jelentős gazdasági bővülés időszakában markánsabbá válnak a kevesek kiváltságai, s hangsúlyosabbá a többség relatív hátrányai.

Gyakran vakok vagyunk, és nem látjuk, hogy a gazdagság átfogó növekedése elfedi az elosztás egyenlőtlenségét. Az elmaradott társadalmak fejlődésének történetéből ismerős probléma az, hogy bár mindenkinek előnyös a gazdasági növekedés, egy apró kisebbség számára mégis aránytalanul nagy lehetőségeket biztosít ennek kiaknázására. A mai Kína vagy India példája jól mutatja ezt. De az már több mint figyelemre méltó, hogy a fejlett gazdasággal büszkélkedő Egyesült Államok „Gini-együtthatója” (a szegények és gazdagok közötti jövedelemeloszlás hagyományos mérőszáma) majdnem azonos Kínáéval.

Egy dolog egyenlőtlen társadalomban és az egyenlőtlenség kóros tünetei között élni, és egészen más élvezkedni bennük. Nincs olyan hely a világon, ahol ne övezné csodálat a gazdagságot, s ahol annak képviselői ne válnának egyúttal hírességekké is („Lifestyles of the Rich and Famous”).¹ Találkoztunk már ezzel a jelenséggel: a klasszikus közgazdaságtan alapí-

¹ A Good Charlotte amerikai punk-rock együttes híres dala: „A gazdagok és a híresek életstílusa”. (A ford.)

tó atyja, Adam Smith már a 18. században megfigyelte ugyanezt a hajlamot kortársaiban: „Az emberi nem nagy tömege csodálója és imádója és, ami még rendkívülbbnek tűnhet, igen gyakran érdekmentes csodálója és imádója a vagyonnak és a hatalomnak.”¹

Adam Smith számára a gazdagság önmagáért való kritikátlan tömjenezése nem csupán visszataszító volt, hanem a modern, kereskedelemre alapozott gazdaság olyan potenciálisan destruktív tulajdonsága is, amely idővel alááshatja a kapitalizmus nézetei szerint fenn tartandó és elmélyítendő igazi jellemvonásait. „Ezen hajlamunk, hogy csodáljuk és csaknem imádjuk a gazdagot és a hatalmast, és hogy megvessük vagy legalábbis elhanyagoljuk a szegény és közepes helyzetben lévő embereket... erkölcsi érzületeink megromlásának nagy és legegységesebb oka.”²

Erkölcsi érzületeink valóban romlottak. Érzéketlenek lettünk a látszólag racionális társadalompolitikai intézkedések emberi oldalára, különösen ha azt mondják nekünk, hogy azok elősegítik az általános prosperitást, következőképpen a saját külön érdekeinket is. Gondoljanak az 1996-os, Clinton idején elfo-

¹ Adam Smith: *The Theory of Moral Sentiments*. Mineola, NY, Dover Publication Classics, 2006, eredeti kiadás 1759, 59. o. (Magyarul: *Brit moralisták a XVIII. században*. Gondolat, 1977, 468. o. Szerkesztette Márkus György, fordította Fehér Ferenc.)

² Uo.

gadott, árulkodóan orwelli elnevezésű törvényre – „A személyes felelősségről és a munkalehetőségekről” (Personal Responsibility and Work Opportunity Act) –, mely a jóléti kiadások drasztikus megkurtításának szándékával született. Ennek a törvénynek kinyilvánított célja a jólétre fordított összegek csökkentése volt. Ezt úgy kívánta elérni, hogy mindenkitől megtagadta a segélyek kifizetését, aki nem keresett munkát (illetve ha talált, akkor azt nem fogadta el). A munkáltatók így joggal remélhették, hogy ha bármilyen fizetési ajánlatot tesznek is, bármilyen munkáért, azt a munkások elfogadják, hiszen különben a segélyük elvesztését kockáztatják. Ekképpen nemcsak a jóléti kiadásokat sikerült jelentősen lefaragni, hanem a fizetések és az üzleti költségek is csökkentek.

A jóléti rendszert ráadásul nyíltan megbélyegezték. Ha valaki köztámogatásban részesül, legyen az gyermeknevelési támogatás, élelmiszerjegy vagy munkanélküliségi segély, arra valósággal Káin bélyege kerül: a személyes kudarc jele, annak bizonyítéka, hogy az illető kihullott a társadalom repedésein. A mai Egyesült Államokban, a növekvő munkanélküliség időszakában stigmatizálják a munkanélkülieket: nem számítanak a közösség teljes jogú tagjainak. A közjóléti szolgáltatásokról szóló 1991-es törvény még a szociáldemokrata Norvégiában is feljogosította az önkormányzatokat arra, hogy kötelezzék bizonyos meny-

nyiségű munkavégzésre a hozzájuk segélyekért folyamodókat.

E törvény rendelkezései emlékeztetnek bennünket a majd kétszáz évvel ezelőtt, 1834-ben Angliában elfogadott „új szegénytörvényre”. Charles Dickensnek köszönhetően ismerősek számunkra az előírásai, a *Twist Olivér*-ben ugyanis leírta a működését. Abban a híres jelenetben, amikor Noah Claypole a kis Olivérén gúnyolódik, és „dologházi csibésznek”¹ nevezi, pontosan arról van szó, amit ma úgy fejezünk ki, hogy valakiről megvetően mint „közpénzen élősködőről” beszélünk.

Az „új szegénytörvény” felháborító volt. Arra kötelezte a munkanélkülieket, hogy válasszanak a bármilyen rosszul fizető munka és a dologház megaláztatásai között. Csakúgy, mint a 19. századi köztámogatások egyéb formái esetében (amiket akkor még „jótékony-ságnak” tartottak és neveztek), a segély és támogatás szintjét úgy állapították meg, hogy kevésbé vonzó legyen a legrosszabb rendelkezésre álló alternatívánál. A törvény kora közgazdasági elméleteire épít, melyek hatékony piac megléte esetén egyenesen tagadják a munkanélküliség kialakulásának lehetőségét, hiszen ha a bérek elég alacsonyra süllyednek, s a munkának nincs vonzóbb alternatívája, akkor végül mindenki talál munkát.

¹ Bálint György fordítása Ottlik Géza átdolgozásában.

A következő százötven év folyamán a reformerek igyekeztek megszüntetni az éfféle lealacsonyító praktikákat. Idővel az „új szegénytörvényt” és külföldi megfelelőit felváltották az egyént immár *jogként* megillető támogatás különböző formái. A munka nélküli polgárokat többé a legkevésbé sem tekintették alacsonyabb rendűnek azért, mert szerencsétlenségükre nem találtak állást, többé nem büntetik őket helyzetükért, s társadalmi megbecsülésük se szenved csorbát. A 20. század közepére kialakult jóléti állam egyértelműen becstelenségnek tartotta, hogy a polgárok státusát a gazdasági boldogulásuk függvényeként határozzák meg.

A viktoriánus voluntarizmust és a büntető jellegű választhatósági kritériumok etikáját felváltotta az általános, jóllehet országonként számottevő különbségeket mutató szociális gondoskodás. A munkaképtelenséget vagy azt, ha valaki képtelen munkát találni, egyáltalán nem bélyegezték meg, s úgy kezelték, mint olyan körülményt, ami ugyan esetenként embertársaitól függő helyzetbe hozza az egyént, de semmi esetre sem minősül szegyénteljes állapotnak. Konszenzussal megteremtették a szükségletek és a jogok összhangját, s véget vetettek annak a szemléletnek, hogy a munkanélküliség vagy jellembeli kérdés, vagy annak a következménye, hogy az egyén nem tett elegendő erőfeszítéseket annak érdekében, hogy állást találjon.

Mára visszatértünk viktoriánus elődeink szemléletéhez. Újra kizárólagosan csak az ösztönzőkben, az „erőfeszítésekben” és a jutalmazásban bízunk – és büntetjük azokat, akik nem tudnak megfelelni a követelményeknek. Bill Clinton vagy Margaret Thatcher magyarázatait hallgatva olybá tűnik, mintha a jóléti juttatások szükségletek szerinti általános folyósítása esztelenység volna. Már miért dolgozna a munkás, ha nincs kétségbeejtő helyzetben? Ha az állam fizet az emberek tétlenségéért, akkor ugyan mi ösztönözné őket álláskeresőkre? Ezzel visszatértünk a felvilágosult gazdasági racionalitás kemény és rideg világába, melyet elsőként Bernard Mandeville 1732-ben kiadott, *A méhek meséje* című politikai-gazdaságtani esszéje írt le, s melyet azóta se fejtett ki jobban senki. Mandeville szerint „ami tehát hasznos munkára hajtja őket [a munkásokat], az egyedül a szükség, melyet bölcs dolog enyhíteni, de balgaság megszüntetni”.¹ Tony Blair se tudta volna szebben mondani.

A jóléti rendszerek „reformjai” felélesztették a rettegett „jogosultsági vizsgálatokat”. Ahogy George Orwell olvasói emlékeznek rá, a nagy gazdasági világválság sújtotta Angliában a nélkülöző csak úgy folyamodhatott segélyért, ha előtte a hatóság – mélyreható vizsgálat eredményeképpen – kinyilvánította, hogy az illető már felélte minden saját tartalékát. Hasonló tesztet

¹ Mandeville: *A méhek meséje*. Budapest, 1969, Magyar Helikon, 147. o. Tótfalusi István fordítása.

alkalmazták a munkanélküliekre az 1930-as évek Amerikájában is. Malcolm X visszaemlékezéseiben így idézi fel a családját „ellenőrző” hivatalnokokat: „A havi pénzesutalvány volt az útlevelük. Úgy viselkedtek, mintha a tulajdonuk lennénk, saját személyi tulajdonuk. Anyám nem tudta őket annyira távol tartani, mint amenyire szerette volna... Mi nem nagyon értettük, hogy ha egyszer az állam húscsomagokat, burgonyát zsákszámra, gyümölcsöt és mindenféle konzerveket akar nekünk adni, anyám miért csak olyan húzódozva fogadja el. Később megértettem, hogy anyám kétségbeesett erőfeszítést tett, hogy megőrizze büszkeségét – és a mi büszkeségünket.

Addigra már körülbelül csak a büszkeségünk maradt minden őrizgetnivalónk, ugyanis 1934-től megkezdődtek igazi szenvedéseink.”¹

Ellentétben a széles körben elterjedt feltételezéssel, mely újra teret nyert az angolszász politikai zsargonban, kevesen lelik örömüket az ingyenesen juttatott ruhákban, cipőkben, lakbér- vagy iskolaszertámogatásban. Egész egyszerűen megalázó, ha az ember kénytelen ezeket elfogadni. A 20. századi progresszió társadalmi reformjainak középpontjában állt az a törekvés, hogy a társadalom vesztesei visszazerezhessék büszkeségüket és önbecsülésüket. Mára ismét sorsukra hagytuk őket.

¹ Malcolm X: *Önéletrajz*. Budapest, 1969, Európa, 35. o. Fordította Bart István, Hernádi Miklós.

Bár a „szabad vállalkozás”, a „magánszektor”, a „hatékonyság”, a „nyereség” és a „növekedés” fémjelezte angolszász modell kritikátlan csodálata széles körben elterjedt az elmúlt években, a modellt a maga öntömjénező ortodox mivoltában csak Írországban, az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban vezették be. Írországra nem kell sok szót vesztegetni. A „bátor kis kelta tigris gazdasági csodája” egy alulszabályozott, alacsony adókulcsokkal operáló rendszer volt, amely természetszerűen vonzotta a tőkebeáramlást és a forró pénzeket. Az állami bevételek elkerülhetetlen hiányát a sokat szidott Európai Unió támogatásai pótolták, melyet legnagyobbbrészt a „vén Európa” országainak – Németországnak, Franciaországnak és Hollandiának – az állítólag berozsdásodott gazdaságai finanszíroztak. Amikor a Wall Street-i csapat elhasalt, az ír buborék vele pukkant szét. Egy hamar nem fog felúvódni.

A brit eset érdekesebb: Amerika legroszabb vonásait majmolja, miközben gátat vet a társadalmi és tanulási mobilitásnak, ami pedig jellemzője volt az amerikai progressziónak, amikor az még legjobb formáját mutatta. Mindent egybevéve a brit gazdaság 1979 óta amerikai példaképének hanyatlását követi, nemcsak azt a nagyvonalú közönyt tekintve, amelyet a politika áldozatai iránt mutat, hanem abban is, ahogy az ország iparával szemben a pénzügyi szolgáltatásokat ajnározzák. Míg a banki vagyonok értékének GDP-hez vi-

szonyított aránya az 1880-as évektől egészen az 1970-es évek elejéig folyamatosan 70%-os szint körül mozgott, addig 2005-re már meghaladta az 500%-ot. Az összesített nemzeti vagyon gyarapodásával párhuzamosan nőtt a legtöbb Londonon kívül és a Trent folyótól északra eső régió szegénysége. Meg kell hagyni, még Margaret Thatcher sem tudta teljesen lebontani azt a jóléti államot, mely éppen az őt oly lelkesen hatalomba emelő alsó középosztály körében volt népszerű. Ennélfogva a brit társadalom egyre növekvő létszámú alsó rétegei – ellentétben az egyesült államokbeli sorstársaikkal – még mindig hozzájuthatnak az ingyenes vagy olcsó egészségügyi szolgáltatásokhoz, a szerény, de biztos nyugdíjhoz, a még megmaradt munkanélküli-segélyhez vagy a csökevényes közoktatási rendszerhez. Ha Nagy-Britannia darabokra hullott is – ahogy több megfigyelő állította az elmúlt években –, legalább a törmelékeket felfogta a biztonsági háló. Ha viszont egy olyan társadalmat keresünk, mely a prosperitás és a pompás jövőkép illúziójának csapdájába esett, s amelyben a vesztesek valóban önmagukra vannak utalva, úgy sajnálatosan az Amerikai Egyesült Államokra kell tekintenünk.

AMERIKAI SAJÁTOSSÁGOK

„Ha valaki mélyebbre ás az amerikaiak nemzeti karakterében, akkor azt látja, hogy a világon mindennek az értékét egyetlen kérdésre adott válaszban keresik: Mennyi pénzt fog ez hozni?”

ALEXIS DE TOCQUEVILLE

Anélkül, hogy bármi fogalmuk lenne az OECD-grafikonokról vagy más nemzetekkel történő kedvezőtlen összehasonlításokról, sok amerikai nagyon is tudja, hogy súlyos gond van az országban. Nem élnek olyan jól, mint korábban. Gyermeke születésekor mindenki azt szeretné, hogy utódának jobb esélyei legyenek az életben: jobb oktatásban részesüljön, jobbak legyenek a munkalehetőségei. Szeretnék, ha feleségüknek vagy lányuknak ugyanolyan esélyei lennének a szülőszoba túlélésére, mint más fejlett országbeli nőknek. Örülnének az olcsóbb és mindenre kiterjedő egészségügyi biztosításnak, a hosszabb várható élettartamnak, a jobb közszolgáltatásoknak és az alacsonyabb arányú bűnözésnek. Ugyanakkor, ha közlik velük, hogy ezek a kiváltságok Nyugat-Európában általánosak, akkor azt felelik: „De hát ott szocializmus van! Mi nem akarjuk, hogy az állam beavatkozzon az ügyeinkbe. És legfőképpen, nem akarunk több adót fizetni.”

A kognitív disszonancia e sajátos példája régi történet. Egy évszázaddal ezelőtt Werner

Sombart német szociológus feltette azt a híres kérdést, hogy *Miért nincs szocializmus Amerikában?* Sokféle válasz létezik rá. Néhány közülük az ország pusztá méreteire hivatkozik: nehéz dolog közösen elhatározott célokat megvalósítani, majd fenntartani birodalmi méretekben, márpedig az Egyesült Államok gyakorlati szempontból kontinensnyi ország.

Aztán ott vannak a kulturális tényezők, köztük a központi hatalommal szembeni jellegzetesen amerikai gyanakvás. Míg vannak olyan hatalmas és sokszínű országok, mint például Kína vagy Brazília, melyeket egy távoli államhatalom irányít, és a kezdeményezések is tőle indulnak ki, addig az Egyesült Államok ebben a tekintetben jellegzetesen a 18. századi angol-skót szellemiség szülötte, s születésétől fogva az a premissza érvényesül, hogy a központi hatalom erejét minden oldalról jól körül kell határolni. Az Amerikai Bill of Rightsban megfogalmazott alapítéssel, miszerint a nem kifejezetten a központi kormányzat számára biztosított jogok alapértelmezésüknél fogva a különálló államokat illetik, az évszázadok során azonosultak a telepések és bevándorlók generációi, akik úgy tekintik, ez felhatalmazza őket arra, hogy „távol tartsák Washington-t az élettől”.

A közhatalommal szembeni ilyen mértékű gyanakvás, melyet a „Know Nothing” mozga-

lom,¹ a „States' Rights” mozgalom,² az adófizetés ellen kampányolók és újabban a republikánus jobbszél rádiós talkshow-kban szereplő demagóg tagjai bizonyos időszakokban kulturális rangra emelkednek, egyedülállóan amerikai jelenség. Az adófizetéssel szemben már amúgy is meglevő jellegzetes gyanakvásból (akár nyíltan képviselik ezt, akár nem) így valóságos hazafias dogma lesz. Itt, az Egyesült Államokban az adókra tipikusan mint kompenzáció nélküli jövedelemelvonásra tekintenek. Ritkán gondolnak bele, hogy olyan közösségi javak biztosításához (is) hozzájárulnak, melyeket az egyének egymástól elszigetelve soha nem tudnának megengedni maguknak (utak, tűzoltók, rendőrök, iskolák, utcai világítás, postahivatalok, nem is beszélve a katonákról, hadihajókról és a fegyverekről).

Az európai kontinensen és általában a fejlett világ nagy részében az a nézet, hogy bármely egyén kizárólag a saját erejére alapozva képes a felemelkedésre, a 19. századi individualizmus illúzióival együtt illant el. Valamennyien haszonélvezői vagyunk mindazok erőfeszítéseinek, akik előttünk jártak, csakúgy, mint azokéinak, akik öregkorunkban, vagy ha

¹ Hazafias mozgalom az 1840-es, 1850-es évekből, melynek neve („Semmiről sem tudok”) annak konspiratív jellegére utal. (A ford.)

² Tagjai az egyes USA-államok jogainak primátusát hirdetik a szövetségi állammal szemben. (A ford.)

megbetegszünk, gondoskodni fognak rólunk. Mindannyian azoktól a szolgáltatásoktól függünk, amiket polgártársainkkal közösen finanszírozunk, bármennyire is a magunk önző érdekei motiválnak bennünket a gazdasági életben. Amerikában azonban töretlen az autonóm vállalkozó egyén eszményképe iránti vonzalom.

Mégse mondhatjuk, hogy az Amerikai Egyesült Államok mindig ennyire különbözött volna a modern világ többi részétől. Lehet, hogy Andrew Jackson vagy Ronald Reagan Amerikájáról ez elmondható, de sokkal kevésbé a New Deal Amerikájáról, amelyben nagy horderejű társadalmi reformokat hajtottak végre, vagy a „Great Society programot” beindító Lyndon Johnson elnök 1960-as évekbeli Amerikájáról. 1934-ben, washingtoni látogatását követően Maynard Keynes azt írta Felix Frankfurternek: „Itt, nem pedig Moszkvában található a világ gazdasági laboratóriuma. Ragyogó fiatalok vezetik. Le vagyok nyűgözve kompetenciájuktól, intelligenciájuktól és bölcsességüktől. Az ember itt-ott találkozik egy-egy klasszikus közgazdással, akit legjobban ki kellene hajítani az ablakon – de itt ezt legtöbbször már megtették.”

Nagyjából ugyanezt lehetett volna mondani a demokrata többségű Kongresszus hatvanas évekbeli törekvéseiről és elért eredményeiről, mely megteremtette az élelmiszerbő-

lyeget, a Medicare-t,¹ a polgárjogi törvényt, a Medicaidet,² a Headstartot,³ a Nemzeti Bölcsészettudományi Alapítványt, a Nemzeti Művészeti Alapítványt és a Közcélú Műsorszolgáltatási Testületet. Ha ez Amerika volt, akkor kísértetiesen emlékeztetett a „vén Európára”.

Ehhez járul még az is, hogy Amerikában az „állami szektor” bizonyos tekintetben jobban szervezett, fejlettebb és nagyobb tiszteletnek örvend, mint európai megfelelői. Ennek legjobb példája az elsőrangú felsőoktatási intézmények állami támogatása, amit az Egyesült Államok régebb óta és jobban végez, mint a legtöbb európai ország. Az olyan, szövetségi támogatásban részesülő egyetemeknek, mint a University of California, a University of Indiana, a University of Michigan vagy más, nemzetközileg elismert felsőoktatási intézményeknek nincsen párjuk az Amerikai Egyesült Államok határain kívül, de a gyakran alábecsült helyi közösségi főiskolák rendszere is hasonlóan egyedülálló.

Másfelől, noha Amerika képtelen fenntartani egy országos vasúti rendszert, nemcsak behálózta az országot az adófizetők által finanszírozott autópályákkal, hanem több nagyvárosban jól működő tömegközlekedési rendszereket is támogat, miközben az angliai dön-

¹ A 65 éven felüliek egészségbiztosítási programja. (A ford.)

² Alacsony jövedelműek egészségügyi programja. (A ford.)

³ Óvodai nevelést támogató program. (A ford.)

téshozóknak nincs jobb ötletük, mint a tömegközlekedés dömpingáron történő privatizációja. Félreértés ne essék, az amerikai polgároknak továbbra sem adatik meg az állami egészségügyi ellátás minimális szintje sem, de az „állami” azért nem volt mindig szitokszó a nemzet szókinscében.

AZ ÖKONOMIZMUS ÉS A ROSSZ ÁLTALÁNOS KÖZÉRTET¹

„Ha egyszer megengednénk magunknak, hogy ne a könyvelők profitszempontjainak engedelmeskedjünk, azzal már el is kezdenénk megváltoztatni civilizációnkat.”

JOHN MAYNARD KEYNES

Miért esik nehezünkre akár csak *elképzelni* is egy másféle társadalmat? Miért nem vagyunk képesek kigondolni a dolgok egy olyan rendszerét, amely mindenkinek előnyösebb? Az idők végezetéig arra lennénk ítélve, hogy a „szabadpiac” diszfunkcionális rendszere és a „szocializmus” oly sokat emlegetett borzalma között kóvályogjunk?

Tehetatlenségünknek diszkurzív okai vannak: egyszerűen már nem tudjuk, hogyan beszéljünk ezekről a dolgokról. Az elmúlt harminc évben, amikor csak elgondolkoztunk

¹ Az alcím Freud *Rossz közérzet a kultúrában* című művére utal. (A ford.)

azon, hogy méltó-e valamely politikai törekvés, javaslat vagy kezdeményezés a támogatásunkra, magunk szűkítettük le a témát a nyereség vagy veszteség kérdéseire, vagyis a legszorosabb értelemben vett gazdasági kérdésekre. De ez nem valami ösztönös emberi tulajdonság: szerzett hajlam.

Egyszer már voltunk ilyen helyzetben. 1905-ben a fiatal William Beveridge – akinek 1942-es jelentése megteremtette a brit jóléti állam alapjait – egy oxfordi előadása során felvette a kérdést, hogy a klasszikus közgazdászok vajon miért hagyták a politikai filozófiát annyira homályban nyilvános vitáik alkalmával. Beveridge kérdését ma is fel lehet tenni. A politikai gondolkodás mai háttérbe szorulása azonban nincs semmiféle összefüggésben a nagy klasszikus közgazdászok írásaival.

Az a gondolat, hogy közpolitikai megfontolásainkat leszűkíthetjük pusztán gazdasági számításokra, éppenséggel már két évszázaddal ezelőtt is aggodalomra adott okot. Condorcet márki, aki a kereskedelmi kapitalizmus korai éveinek egyik legélesebb szemű leírását adta, ellenszenvvel jövendölte meg azt a kort, amikor „a kapzsi nemzet szemében a szabadság nem lesz több, mint a pénzügyi műveletek biztosításának előfeltétele”. A kor forradalmi is csak fokozták a pénzcsinálás szabadsága és a tényleges szabadság közötti zűrzavart.

Mi is össze vagyunk zavarodva. A mai hagyományos közgazdasági okfejtés – mely mintha

sebeket kapott volna attól, hogy nem volt képes se megjósolni, se elhárítani a pénzügyi válságot, de azért köszöni, megvan – a „racionális választás” szempontjából írja le az emberek viselkedését. Valamennyien gazdasági lények vagyunk, állítja. A maximalizált gazdasági előnyszerzéseként definiált önérdék hajt minket, és ezt csak minimális mértékben befolyásolják olyan külsődleges szempontok, mint az önzetlenség, az önmegtartóztatás, az ízlés, a kulturális szokások és a közösségi célok. Ha elegendő és helyes információval rendelkezünk a „piacokról” – akár a valós piacokról, akár a részvények és kötvények adásvételével foglalkozó intézményekről –, a lehető legjobb döntéseket fogjuk hozni saját magunk és a közösség számára is előnyös módon.

Hogy ezeknek az állításoknak van-e valóságstartalmuk, az számomra most nem lényeges. Ma már senki sem állíthatja komolyan, hogy bármi is megmaradt volna az úgynevezett „hatékony piacok elméletéből”. A szabadpiaci közgazdászok régebbi generációja ki szokta emelni, hogy a szocialista tervezéssel az a nagy gond, hogy olyan tökéletes tudást feltételez (mind a jelenre, mind a jövőre nézve), ami közönséges halandóknak nem adatik meg. Igazuk volt. De kiderült, hogy ugyanez igaz a piac teoretikusaira is: nem tudnak mindent, sőt végső soron igazából semmit sem tudnak.

A „hamis precizitás”, amivel Maynard Keynes vádolta közgazdász bírálóit, ma is érvé-

nyes. Sőt mi több, gazdasági érveinket alátámasztandó, becsempésztünk egy félrevezetően „etikus” nyelvezetet, mely önelégült mázzal vonja be akár a legvadabbul haszonelvű számításokat is. Az Egyesült Királyság és az Amerikai Egyesült Államok törvényhozói például különös büszkeséggel hivatkoznak arra a „nehéz döntésre”, amit bizony vállalniuk kellett, amikor megnyirbálták a szegények támogatására fordított jóléti kiadásokat.

A szegények sokkal kisebb arányban szoktak részt venni a szavazásokon, mint bárki más. Az őket sújtó döntések politikai kockázata ennélfogva csekély. Ennyit a „nehéz döntésekről”. Napjaikban szinte dicsekszünk vele, ha elég kemények vagyunk ahhoz, hogy másoknak szenvedést okozzunk. Ha az a régi mondás még érvényben van, miszerint nem az a legény, aki üt, hanem aki állja, akkor talán kétszer is meggondolhatnánk, mielőtt ilyen kíméletlenül a hatékonysági szempontokat részesítjük előnyben az együttérzéssel szemben.¹

Hogyan *kellene* tehát akkor beszélnünk arról, hogy milyen utat válasszunk társadalmunk irányítására? Legfontosabb, hogy helyzetértékeléseink és döntéseink többé ne egyfajta morális vákuumban történjenek. Még ha biztosak lehetünk is abban, hogy egy megfele-

¹ Avner Offer: *The Challenge of Affluence: Self-Control and Well-Being in the United States and Britain since 1950*. Oxford, 2007, Oxford University Press, 7. o.

lően informált, kellő öntudattal és racionalitással rendelkező egyén mindig saját legjobb érdekeinek megfelelően dönt, akkor is fel kell tennünk a kérdést, hogy melyek tehát ezek az érdekek. Nem lehet szimplán az egyén gazdasági viselkedéséből levezetni őket, hiszen ebben az esetben körben forgó lenne a *gondolatmenetünk*. Fel kell tennünk a kérdést, hogy mit is akarnak az emberek önmaguk számára, és milyen feltételek szükségesek igényeik kielégítéséhez.

Egészen biztos, hogy ez *bizalom* nélkül nem megy. Ha tényleg nem bízánk egymásban, akkor adókat se fizetnénk, hogy kölcsönösen segítsük egymást. S az erőszaktól vagy attól való félelmünkben, hogy összetűzésbe kerülhetünk bizalmunkat nem élvező polgártársainkkal, még a házunkból is alig mernénk kilépni. A bizalom mindenesetre nem elvont érték. A kapitalizmust manapság érő és távolról sem csupán a baloldaltól jövő heves kritikák részben abból fakadnak, hogy bizalom és együttműködés nélkül a piac és a szabad verseny sem működik. Ha nem bízhatunk abban, hogy a bankárok tisztességesen járnak el velünk, hogy a jelzáloghitel-közvetítők elmondják az igazat hiteleikkel kapcsolatban, vagy hogy az illetékes hatóságok fellépnek a csaló kereskedőkkel szemben, akkor a kapitalizmus gépezete le fog állni.

A piacok nem automatikusan teremtik meg a bizalmat, az együttműködést vagy a kö-

zős fellépést a közjó érdekében. Éppen ellenkezőleg: a gazdasági verseny természetéből fakad, hogy a szabályszerző piaci szereplő – legalábbis rövid távon – le fogja győzni etikailag érzékenyebb versenytársait. De a kapitalizmus hosszabb távon nem élhetné túl az efféle cinikus viselkedést. Hogyan maradhatott fenn tehát a gazdasági viszonyok e potenciálisan önmegsemmisítő rendszere? Talán a visszafoготtság, a becsületesség és a mértékletesség habitusa miatt, amelyek ott munkálkodtak a kialakulásánál.

Az ezekhez hasonló értékek ugyanakkor egyáltalán nem a kapitalizmus természetéből fakadnak, hanem régóta fennálló vallási vagy közösségi szokásokból. A hagyományos mértéktartás, valamint a világi és egyházi elitek tekintélye által megtámogatva, a kapitalizmus „láthatatlan keze” hasznot húzott abból a tetszetős illúzióból, hogy csálhatatlanul képes korrigálni a piaci szereplők erkölcsi hiányosságait.

Ezek az áldásos körülmények többé már nem állnak fenn. A szerződéses piacgazdaság képtelen ezeket belülről létrehozni, ezért van az, hogy mind a szocialista, mind a vallási oldalról bírálók (kivált a 20. század elejének reformpápája, XIII. Leó) felhívták a figyelmet arra a társadalmat fenyegető eróziós veszélyre, melyet a szabályozatlan piacok, valamint a gazdagság és a szegénység mértéktelen szélsőségei jelentenek.

Nem is olyan régen, még az 1970-es években is kinevelték volna – s nemcsak a kapitalizmus hagyományos bírálói, hanem rendíthetetlen hívei is – azt az elképzelést, hogy az élet lényege a meggazdagodás, s a kormányok létezésének célja ennek elősegítése. Az önmagáért való gazdagság iránti viszonylagos közöny széles körben elterjedt volt a háborút követő évtizedekben. Egy 1949-ben, angol iskolás fiúk körében végzett felmérés megállapította, hogy minél intelligensebb egy fiú, annál nagyobb eséllyel választ magának inkább érdekes hivatást méltányos fizetéssel, mint pusztán csak jól fizető foglalkozást.¹ A mai iskolások és főiskolások nemigen tudnak elképzelni mást, mint hogy minél jövedelmezőbb állást akarnak találni.

Hogyan próbáljuk meg jóvátenni, hogy fölneveltünk egy olyan generációt, melyet csak az anyagi boldogulás érdekel, és annyi minden más hidegen hagy? Talán azzal kellene kezdenünk, hogy emlékeztetjük mind magunkat, mind gyermekeinket arra, hogy ez nem volt mindig így. Az elmúlt harminc évre jellemző „gazdaságközpontú” gondolkodásmód nem az emberi természetből fakad. Volt idő, amikor még máshogy rendeztük be az életünket.

¹ T. H. Marshall: *Citizenship and Social Class*. London, 1991, Pluto Press, 48. o.

MÁSODIK FEJEZET

A világ, melyet elvesztettünk¹

„Mostanra mindannyiunk számára világossá vált, hogy ebből a háborúból nincs visszatérés a laissez-faire társadalmi rendhez; ez a háború csendes forradalmat készít elő, utat nyitva egy új típusú, tervezett rendhez.”

KARL MANNHEIM, 1943

A múlt nem volt sem olyan jó, sem olyan rossz, mint amilyennek képzeljük: egyszerűen csak más volt. Ha nosztalgikus történeteket mesélünk magunknak, akkor sohasem fogunk tudni szembenézni a jelen problémáival – s ugyanez igaz akkor is, ha naivul azt feltételezzük, hogy saját világunk minden tekintetben különb. A múlt tényleg egy másik világ, ahová immár lehetetlen visszatérnünk. Van viszont valami, ami rosszabb akár a múlt idealizálásánál, akár annál, ha a múltat magunk és gyermekeink számára a szörnyűségek tárházaként állítjuk be. A legrosszabb az, ha elfelejtjük.

A két világháború között az Amerikában, Európában s a világ legnagyobb részén élőknek

¹ A fejezetcím Peter Laslett könyvére utal: *The World We Have Lost*. London, 1965, Routledge. (A ford.)

addig példátlan társadalmi katasztrófák sorozatával kellett szembenézniük. Az írott történelem legszörnyűbb, legpusztítóbb háborúját, az első világháborút gyors egymásutánban járványok, forradalmak, államok bukása és felbomlása, valuták összeomlása és akkora méreteket öltő munkanélküliség követték, amelyet a kor szak gazdaságpolitikáját még meghatározó, hagyományosan gondolkodó közgazdászok korábban elképzelni sem mertek.

Ezek a fejlemények a világ legtöbb demokráciáját autokratikus diktatúrába vagy különböző színézetű totalitárius pártállamokba taszították, majd pedig még az elsónél is pusztítóbb második világháborúba sodorták a világot. Az 1931 és 1945 közötti években Európa, a Közel-Kelet, Kelet- és Délkelet-Ázsia a megszállás, a pusztítás, az etnikai tisztogatások, a kínzások, a megsemmisítő háborúk és a szándékos népirtás olyan eszkalációjának volt tanúja, melyet akár csak harminc évvel korábban elképzelni sem mert volna senki.

1942-ben még úgy tűnt, komolyan aggódni kell a szabadságért. Az észak-atlanti térség és Ausztrálázsia angol nyelvű országain kívül a demokrácia alig volt jelen földünkön. Az európai kontinensen egyedül a németek jóindulatától függő két kis semleges állam, Svájc és Svédország maradt demokratikus berendezkedésű. Az Egyesült Államok épp belépett a háborúba. Mindaz, amit ma magától értetődő-

nek veszünk, nemcsak hogy veszélynek volt kitéve akkoriban, hanem még védelmezői is komolyan megkérdőjelezték.

Nagyon úgy festett, hogy a diktátoroké a jövő. Még a szövetséges hatalmak 1945-ös győzelme után sem múltak el ezek az aggodalmak: a válság és a fasizmus mindörökre beleégett az emberek emlékezetébe. Nem a világraszóló győzelem megünneplésének és a normális üzletmenet helyreállításának mikéntje volt a legsürgetőbb kérdés, hanem az, hogy mi az ördöggel lehetne megakadályozni az 1914 és 1945 közötti években átéltek megismétlődését. Maynard Keynes különösen fontos szerepet játszott abban, hogy választ találjunk erre a kérdésre.

*„Ezekben az években mindnyájan erős merítet-
tünk az általános fellendülésből, mely benne
volt a levegőben. A kollektív bizalom megerősít-
tette egyéni bizodal munkát. Talán – ő, emberi
hálállanság! – nem is tudtuk, milyen erősen
tart, s visz minket a hullám. De csupán aki a
bizakodó világnak azt a korszakát még átél-
hette, tudja igazán: mindaz, ami azóta jött,
merő hanyatlás, romlás volt már csak.”*

STEFAN ZWEIG¹

Az 1883-ban született nagy angol közgazdász egy szilárd, virágzó és hatalmas Nagy-Britanniában nőtt fel, és abban a kiváltságban volt része, hogy egészen közélről kísérhette figyelemmel e magabiztos világ összeomlását – először a háború idején mint az Államkincstár magas rangú hivatalnoka, majd az 1919-es versailles-i béketárgyalások résztvevőjeként. A tegnap világa darabokra hullott, nemcsak országokat, életeket és anyagi javakat sodorva magával, hanem Keynes kultúrájának és társadalmi osztályának megnyugtató bizonyosságait is. Hogy történhetett ez meg? Miért nem látta előre senki? Miért nem volt senki a hatalommal bírók közül, aki tudott volna vala-

¹ Stefan Zweig: *A tegnap világa: egy európai emlékezése.* Budapest, 1981, Európa, 183. Fordította Tandori Dezső.

milyen hatékony lépést tenni azért, hogy ez ne fordulhasson elő újra?

Érthető, hogy gazdasági írásaiban Keynes a bizonytalanság problémájára helyezte a hangsúlyt: ellentétben a klasszikus és neoklasszikus közgazdászok biztos gyógyírt jelentő receptjeivel, ő az emberi kapcsolatok alapvetően kiszámíthatatlan jellegét hangoztatta. Persze a gazdasági válság, a fasiszta elnyomás és a megsemmisítő háborúk rengeteg tanulság levonására szolgáltatott lehetőséget. Keynes szemében azonban mind közül az emberek életét meghatározó biztonságérzet új keletű hiánya, a kollektív félelem szintjére emelkedett bizonytalanság volt az, mely erodálta a liberalizmusba és annak intézményeibe vetett bizalmat.

Mit kell tenni ebben a helyzetben? Mint oly sokan mások, Keynes is tisztában volt a piac hiányosságait kompenzálni képes központosított hatalom és tervezés vonzerejével. A fasizmus és a kommunizmus egyaránt aggályok nélküli lelkesedéssel állította céljai szolgálatába az államot. S ez távolról sem volt népszerűtlen a közvélemény szemében, sőt talán ez volt a legnagyobb erősségük: amikor jóval Hitler bukása után külföldieket kérdeztek arról, mit gondolnak Hitlerről, időnként azt a választ adták, hogy legalább újra megtanította a németeket dolgozni. Sztálin pedig minden gyarlósága ellenére elérte, hogy a nagy gazdasági világválság elkerülte a Szovjetuniót. Még abban a viccben is van igazság, hogy

Mussolini alatt legalább pontosan jártak a vonatok: valóban, mi rossz van abban?

A demokrácia helyreállítását célzó törekvéseknek – illetve azoknak, amelyek arra irányultak, hogy azokban az országokban is kialakuljon a demokrácia és a politikai szabadság, amelyek korábban nem ismerték – számot kell vetniük a tekintélyelvű államok előtörténetével. Máskülönben ugyanis fenyegetett volna az akár valós, akár csak képzelt eredményeik iránti általános nosztalgia veszélye. Keynes nagyon jól tudta, hogy a fasiszta gazdaságpolitika hosszú távon nem lett volna képes háború, megszállás és kizsákmányolás nélkül eredményeket felmutatni. Mindazonáltal Keynes nemcsak a jövőbeli válságokat megakadályozó anticiklikus gazdaságpolitika szükségessége iránt mutatott fogékonyságot, hanem a „szociális biztonság államának” prudenciális erényei iránt is.

Az ilyen állam lényege nem az, hogy forradalmasítsa a társadalmi kapcsolatokat, még kevésbé, hogy a szocializmus korszakát vezesse be. Keynes ösztönösen konzervatív volt, mindazokhoz hasonlóan – a brit Clement Attleetől kezdve a francia Charles de Gaulle-on át egészen Franklin Delano Rooseveltig –, akik ezekben az években felelősek voltak az újító szellemű törvénykezésért. A kor összes nyugati vezetője – idősebb urak mind – a Keynesnek is oly ismerős stabil világba született bele. És mindannyian traumatikus változásokat éltek meg. Mint Giuseppe di Lampedusa *A párdue-*

ának hőse, ők is megértették, hogy a konzerváláshoz változtatni kell.

Keynes 1946-ban hunyt el, a háború alatt végzett megfeszített munka következményeként. De addigra már régen feltárta, hogy sem a kapitalizmus, sem a liberalizmus nem tud megenni hosszú időn keresztül egymás nélkül. S mivel a két világháború közötti évek tapasztalata a napnál világosabban demonstrálta, hogy a kapitalisták képtelenek saját jól felfogott érdekeik megvédelmezésére, a liberális államnak kellett ezt megtennie helyettük, akár tetszik, akár nem.

Így tehát különös paradoxon, hogy a kapitalizmust akkoriban (és azóta is) a szocializmussal azonosított változások révén sikerült megmenteni – olyannyira, hogy az elkövetkező évtizedekben tényleg remekül prosperált. Ez persze arra is emlékeztet bennünket, hogy valóban mennyire kétségbeejtő volt akkoriban a helyzet. Az intelligens konzervatívok – mint oly sok kereszténydemokrata, akik 1945 után először kerültek hatalomra – nemigen ellenezték sem a gazdaság „parancsnoki pozícióinak” állami ellenőrzés alá vonását, sem a progresszív adórendszert, amelyet lelkesen üdvözöltek.

A háborút követő első években a politikát áthatották az *erkölcsi jellegű* kérdések. A munkanélküliségnek (az Egyesült Királyságban, az Egyesült Államokban és Belgiumban a leg súlyosabb problémának), az inflációnak (Közép-Európa rémének, mely évtizedek magánmeg-

takarításait emésztette fel), a mezőgazdasági árak alacsony szintjének (ami Olaszországban és Franciaországban előzte földjeikről a parasztokat, akik kétségbeesésükben szélsőséges pártoknál kerestek menedéket) nemcsak gazdasági vetületei voltak: e jelenségekre a papoktól a világi értelmiségiekig mindenki mint a közösség erkölcsi összetartozásának szakítópróbáira tekintett.

Szokatlanul széles volt ez a konszenzus. A New Deal híveitől a nyugatnémet „szociális piac” teoretikusaiig, a Nagy-Britanniát kormányzó Munkáspárttól a Franciaországot (és az 1948-as kommunista puccsig Csehszlovákiát is) formáló „indikatív” gazdasági tervezésig mindenki hitt az államban. Részben, mert szinte mindenki félt attól, hogy milyen következményekkel járna, ha visszatérne a közelmúlt terrorja, s így szinte mindenki örömmel fogadta el a piac szabadságának a korlátozását a közérdek nevében. Ahogyan a világot attól kezdve az ENSZ-től a Világbankig egy sereg nemzetközi intézmény és egyezmény szabályozta és védelmezte, úgy a jól működő demokráciák is konszenzust alakítottak ki arról, hogy belföldön is hasonló viszonyokat tartanak fenn.

Evan Durbin (a brit Munkáspárt pamfletírója) már 1940-ben arról írt, hogy a „legkisebb irányváltást” sem tudja elképzelni a korabeli trendben, melynek iránya egyértelműen a kollektív alkufolyamat, a gazdasági

tervezés, a progresszív adózás és a közpénzből finanszírozott szociális ellátások biztosítása. Tizenhat évvel később Anthony Crosland angol munkáspárti politikus még nagyobb magabiztossággal írhatta le, hogy folyamatos átmenet figyelhető meg „az individualizmusba és önsegítésbe vetett, kompromisszumokat nem ismerő hitből az együttes fellépésbe vetett hit irányába”. Kijelentette továbbá, hogy „a láthatatlan kéz dogmája és az a hit, hogy az egyéni előnyszerzés mindig a közérdek érvényesüléséhez vezet, teljes kudarcot vallott a nagy gazdasági világválság idején; és még a konzervatívok és az üzletemberek is magukévá teszik a gazdaság állapota iránti együttes kormányzati felelősség doktrínáját”.¹

Durbin és Crosland mindketten szociáldemokraták voltak, tehát érdekelt felek. De nem tévedtek. Az ötvenes évek közepére az angol politika a hallgatólagos konszenzus olyan szintjére jutott a közpolitikai kérdések területén, hogy a politikai gondolkodás fő áramát „butskellizmusnak” nevezték, jelezve, hogy R. A. Butler mérsékelt konzervatív miniszternek és Hugh Gaitskellnek, az azokban az években ellenzékben lévő Munkáspárt centrista vezetőjének nézeteit ötvözi. És a butskellizmus általános volt. Bármiben különböztek is egymástól a francia gaulle-isták, keresztény-

¹⁷ Anthony Crosland: *The Future of Socialism*. London, 1956, Jonathan Cape, 105. és 65. o.

demokraták és szocialisták, mindannyian vallották az aktív állam, a gazdasági tervezés és a nagy léptékű állami beruházások szükségességét. Ugyanez volt a helyzet a politikai döntéshozatalt uraló konszenzus terén Skandináviában, a Benelux-országokban, Ausztriában és még az ideológiailag megosztott Olaszországban is.

Németországban a szociáldemokraták 1959-ig rendületlenül kitartottak a marxista retorika (ha nem is a marxista politika) mellett, mindazonáltal alig választotta el őket valami a Konrad Adenauer kancellár által vezetett kereszténydemokratáktól. Sőt ez az oktatástól kezdve a külpolitikán át az állam által ingyenesen biztosítandó rekreációs létesítményekig mindenre – az ország fájdalmas történelmének értelmezésére is – kiterjedő és (számukra) fojtogató konszenzus volt a kiváltó oka annak, hogy a német radikálisok egy ifjabb nemzedéke a „parlamenten kívüli” aktivitást választotta.

Még az Amerikai Egyesült Államokban is – ahol az ötvenes években végig a republikánusok voltak hatalmon, s a New Deal egyre idősebb élharcosai egy teljes generáció óta első ízben szorultak ki a hatalomból – azt figyelhetjük meg, hogy a konzervatív adminisztrációra való átmenet (bár jelentős következményei voltak a külpolitikára, de még a szólásszabadságra nézve is) kevés változást hozott a belpolitikában. Az adózás nem képezte vita tárgyát, és egy republikánus elnök, Dwight

Eisenhower hagyta jóvá az államokat összekötő autópálya-rendszer kiépítésének hatalmas, szövetségi szinten felügyelt projektjét. A versenyt és a szabadpiacot pártoló szölamok ellenére az amerikai gazdaság azokban az években nagymértékben függött a külföldi versenyt korlátozó protekcionizmustól, csakúgy, mint a szabványosítástól, az erőteljes szabályozástól, a szubvencióktól, az ártámogatásoktól és a kormánygaranciáktól.

A kapitalizmus természetes igazságtalanságait enyhítette a jelenben élvezett jólét és a további prosperitás biztos tudata. A hatvanas évek közepén Lyndon Johnson elnöknek egy sor úttörő jellegű társadalmi és kulturális változást sikerült kieszközölnie. Részben azért volt erre képes, mert még élt a New Deal-szerű beruházásokat, a nagyszabású programokat és kormányzati kezdeményezéseket pártoló konszenzus. Főleg a polgárjogi és a faji kérdésekkel kapcsolatos törvényhozás osztotta meg az országot, nem pedig a szociálpolitika.

Az 1945 és 1975 közötti időszakot sokan egyfajta csodaként tartják számon, mely létrehozta az „amerikai életmódot”. Az amerikaiak két generációja – a második világháborút megélt férfiak és nők, valamint gyermekeik, a hatvanas évek boldog nemzedéke – példa nélküli (s megismételhetetlen) munkahelyi biztonságot élvezett, és megtapasztalhatta a felfelé irányuló társadalmi mobilitást. Németországban a *Wirtschaftswunder* (gazdasági cso-

da) egyetlen generáció alatt tette az országot egy megalázó vereség után romhalmazból Európa leggazdagabb államává. Franciaországban ezeket az éveket minden irónia nélkül mint „*Les Trente Glorieuses*”-t (a dicsőséges harminc év) emlegetik. Angliában a „bőség korának” tetőfokán Harold Macmillan konzervatív miniszterelnök arról biztosította honfitársait, hogy „még soha nem ment nekik ilyen jól”. És igaza is volt.

Néhány országban (Skandinávia a legismertebb példa) a háborút követően valódi jóléti államok jöttek létre, ami a szociáldemokraták műve volt; másutt – például Nagy-Britanniában – a „szociális biztonság állama” nem volt sokkal több a gyakorlatban a hátrányos helyzetűeket előnyben részesítő, a kirívó gazdagságot és szegénységet visszafogó pragmatikus politikai lépések összességénél. Összességében mindkét út figyelemre méltó sikert mutatott fel az egyenlőtlenség csökkentésében. A gazdagok és a szegények közötti különbséget – akár vagyoni, akár jövedelmi alapon – összehasonlítva az európai kontinens minden országában (csak úgy, mint Nagy-Britanniában és az Amerikai Egyesült Államokban) a különbség drámai csökkenését láthatjuk az 1945-öt követő nemzedék életében.

A nagyobb egyenlőségnek más előnyei is voltak. Egy idő után alábbhagyott a szélsőséges politika visszatérésétől való félelem. A „Nyugat” a virágzó jólét, a boldog békeidő korszaka

kába lépett, mely lehet, hogy csak illúzió volt, mindenestre meglehetősen kellemes illúzió, melyben a legtöbben sokkal jobban boldogultak, mint ahogy azt a múltban valaha is remélni merték, s ezért megalapozottan tekinthettek bizalommal a jövőbe.

Továbbá a szociáldemokrácia és a jóléti állam kötötte a második világháborút követően az értelmiségi és az üzleti középrétegeket a liberális intézményekhez. Ennek nagy jelentősége volt: éppen a középosztály féltelme és elégedetlensége nyitott utat a fasizmusnak. A középrétegek újbóli összeboronálása a demokráciával messze a legfontosabb feladat volt, mely a háború után a politikusokra várt – és ez semmiképpen sem volt könnyű feladat.

A legtöbb esetben az „egyetemlegesség” mágikus erejével sikerült elérni. Jövedelemhez kötött juttatások helyett – ebben az esetben a jól fizetett diplomások vagy a jól menő üzlettulajdonosok keserűen panaszkodtak volna amiatt, hogy olyan szociális szolgáltatásokat fizetnek az adójukból, melyekből nekik nem sok előnyük származik – a jól képzett „középrétegeknek” ugyanolyan szociális ellátást és ugyanolyan közszolgáltatásokat kínált az állam, mint a dolgozó népességnek és általában a szegényeknek: ingyenes oktatást, ingyenes vagy olcsó orvosi ellátást, állami nyugdíjat és a munkanélküliség elleni biztosítást. Ennek köszönhetően annyi szükségletüket elégítette ki az állam az adójukból, hogy a

középosztály Európában a hatvanas évek közepére sokkal nagyobb szabadon felhasználható jövedelemmel rendelkezett, mint bármikor 1914-et követően.

Érdekes, hogy ezeket az évtizedeket a társadalmi innováció és a kulturális konzervatizmus egyedülállóan sikeres elegye jellemezte. Jó példa erre maga Keynes is. Kifogástalan, elitista neveltetéssel és ízléssel rendelkező férfi volt – bár szokatlanul nyitott az új művészeti alkotások irányában –, aki mindazonáltal megértette, mennyire fontos a legmagasabb színvonalú művészetet, a legjobb előadásokat és irodalmi alkotásokat a lehető legszélesebb közönséghez eljuttatni, ha a brit társadalom túl akar jutni végre bénító megosztottságán. Keynes kezdeményezései vezettek sok egyéb mellett a Royal Ballet és a Művészeti Tanács megalapításához. A kompromisszumok nélküli „magas” művészet újító jellegű állami mecenatúrája sokban hasonlított a Lord Reith vezette BBC-hez, mely a közönség színvonalának emelését tekintette missziójának, s nem annak színvonalához alkalmazkodott.

Reith, Keynes vagy a francia kulturális miniszter, André Malraux nem érezte leereszkedésnek ezt az új hozzáállást – miként Lyndon B. Johnson elnök fiatal munkatársai sem, amikor az elnökkel közösen felállították a Közcélú Műsorszolgáltatási Testületet vagy a Nemzeti Bölcsészettudományi Alapítványt. Ez volt a „meritokrácia”: a teljesítményelv alapján

megnyitották az elit intézmények kapuit a tömegek előtt, s ezt közpénzből finanszírozták, vagy legalábbis államilag támogatták. Ezzel megkezdődött az a folyamat, melynek során az oktatásra alapozott társadalmi mobilitás egyre inkább felváltotta az öröklés vagy a vagyoni helyzet alapján történő kiválasztást. S ez pár évvel később létrehozott egy olyan generációt, melynek mindez magától értetődő volt: az élet természetes velejárójának tekintette.

Egyáltalán nem volt törvényszerű és elkerülhetetlen ez a fejlődés. A háborúkat rendszerint gazdasági visszaesés követi – minél nagyobb a háború, annál jelentősebb. Akik nem féltek a fasiszmus feltámadásától, inkább kelet felé tekintettek aggodalommal, ahol a Vörös Hadsereg hadosztályainak százai állomásoztak, illetve Olaszország, Franciaország és Belgium erős és népszerű kommunista pártjaitól és szakszervezeteitől tartottak. Amikor George Marshall, az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztere 1947 tavaszán Európába látogatott, megdöbben azon, amit látott: a Marshall-terv abból az aggodalomból született meg, hogy a második világháborúnak még borzalmasabb utóhatásai lehetnek, mint az elsőnek voltak.

Ami az Egyesült Államokat illeti, a háborút követő első években az országot mélységesen megosztotta a külföldiekkel, a radikálisokkal, de mindenekelőtt a kommunistákkal szem-

beni gyanakvás újjáéledése. A mccarthyizmus talán nem jelentett komoly veszélyt a köztársaságra, de emlékeztetőül szolgált arra, hogy milyen könnyű egy középszerű demagógnak a félelemre építve felnagyítani a valós veszélyeket. Vajon mit tett volna akkor, ha a gazdaság visszatér a húsz évvel azelőtti mélypontjára? Összefoglalva, a formálódó konszenzus ellenére mindez igencsak váratlanul történt. És vajon miért működött olyan jól?

A SZABÁLYOZOTT PIAC

„Már maga az elképzelés is visszataszító, hogy egy társadalmat csakis az anyagi érdekből fakadó viszonyok és érzületek tartsanak össze.”

JOHN STUART MILL

A válasz röviden annyi, hogy 1945-re nagyon kevesen maradtak, akik még hittek a piac váráserejében. Intellektuális forradalom ment végbe. A klasszikus közgazdaság-tudomány igen szűkre szabta az állam szerepét a gazdaságpolitika területén, s a 19. századi Európa és Észak-Amerika uralkodó liberális ethosza előnyben részesítette a be nem avatkozó szociális törvénykezést, mely legnagyobbbrészt csak a szabad versenyes gyáriparra épülő társadalom és a pénzügyi spekulációk következtében előálló legkirívóbb egyenlőtlenségek és veszélyek szabályozására korlátozódott.

A két világháború mindenkit hozzászoktatott a napi szintű kormányzati beavatkozások elkerülhetetlenségéhez. Az első világháború alatt a legtöbb részt vevő állam növelte a termelés feletti (addig jelentéktelen mértékű) ellenőrzést, s nemcsak a hadiiparban, hanem a ruházati iparban, a szállításban, a hírközlésben, voltaképpen minden olyan ágazatban, mely egy költséges és szörnyű háború folytatásához szükséges volt. A legtöbb helyen ugyan ezt a felügyeletet 1918 után megszüntették, de nem számolták fel teljesen a gazdasági élet állami szabályozását.

A visszakozás rövid, illuzórikus korszaka után (melyet szimptomatikusan jelzett Calvin Coolidge elnöksége az Amerikai Egyesült Államokban, vagy a hozzá hasonló, jellegzetesen felületes politikusok felbukkanása a hatalomban a legtöbb nyugati országban) az 1929-es tőzsdei összeomlás pusztító hatása és a rá következő gazdasági válság arra kényszerítette a kormányokat, hogy válasszanak a tehetetlen visszahúzódás és a nyílt beavatkozás között. Előbb-utóbb mindegyik ez utóbbi mellett tette le a voksát.

Ami a laissez-faire államból még megmaradt, azt elsodorta a totális háború tapasztalata. Az országok – a majdani győztesek és vesztesek egyaránt – nemcsak teljes gazdaságukat és állampolgáraikat állították a háború szolgálatába, hanem ráadásul olyan módszerekkel mozgósították e célból az államot, melyek

akár csak harminc évvel azelőtt is elképzelhetetlenek lettek volna. A háborúban álló államok politikai színezetüktől függetlenül mozgósították, szabályozták, irányították, megtervezték és igazgatás alá vonták az élet minden területét.

Még az Amerikai Egyesült Államokban is olyan korlátozásnak vetették alá az embereket – megszabva, hol dolgozhatnak, mennyi lehet a jövedelmük, s azt milyen árukra költhetik, hová utazhatnak –, amelyek néhány évvel azelőtt elborzasztották volna az amerikaiakat. A New Deal, melynek módszerei és intézményei valaha oly sokkolóan újszerűek voltak, pusztán előjátéknak tűnt ahhoz képest, ahogy most az egész országot mozgósították egy közös cél érdekében.

Röviden, a háború koncentráta az elmét. Bebizonyította, hogy egy egész országot háborús gépezetté lehet átalakítani a hadigazdálkodás alapján. Hát akkor miért ne volna lehetséges valami hasonlót elérni a béke érdekében? – kérdezték sokan. És nem kaptak meggyőző választ. Anélkül, hogy bárki különösebben szorgalmazta volna, Nyugat-Európa és Észak-Amerika új korszakba lépett.

A változás legnyilvánvalóbb tünete a „tervezés” formájában mutatkozott meg. Arra a belátásra jutottak a közgazdászok és hivatalnokok, hogy nem szabad hagyni, hogy maguktól menjenek végbe folyamatok, hanem jobb előre kigondolni őket. Nem volt meglepő, hogy a ter-

vezés legnagyobb csodálói és propagálói a politikai szélsőségekből kerültek ki. A baloldalon úgy tartották, hogy a tervezésben a szovjetek tényleg remekeltek, míg a jobboldalon (amúgy helyesen) úgy vélték, hogy Hitler, Mussolini és fasiszta tanítványaik elkötelezettjei voltak a felülről lefelé történő tervezésnek, s hogy ebből adódott a vonzerejük.

A tervezés intellektuális érvrendszere soha nem volt valami erős. Keynes, mint láttuk, alapvetően úgy tekintett a gazdasági tervezésre, mint ahogy a tisztán piaci elméletre: a sikerhez mindkét esetben olyan tökéletes adatokra van szükség, amelyeket lehetetlen beszerezni. Elfogadta viszont, legalábbis a háborús időkben, a rövid távú tervezés és ellenőrzés szükségességét. A háborút követő béke időszakra előnyben részesítette a közvetlen kormányzati beavatkozás minimalizálását és a gazdaság fiskális és egyéb ösztönzők által történő befolyásolását. De ahhoz, hogy ez működjön, a kormányoknak tudniuk kellett, hogy mit kívánnak elérni, ez pedig szószólói szemében nem volt más, mint amiről a „tervezés” valójában szól.

Furcsa módon a tervezés iránti lelkesedés különösen jellemző volt az Amerikai Egyesült Államokra. Mi volt a Tennessee Valley Authority (TVA – Tennessee-völgy Hatóság), ha nem a biztos kezű gazdasági tervezés iskolapéldája: nemcsak a létfontosságú erőműé, hanem egy teljes régió gazdaságáé. Lewis Mumford ezzel

kapcsolatban kijelentette: „Minden okunk megvan arra, hogy együtt ünnepeljünk és üjongjunk.” A TVA és a többi hasonló projekt bebizonyította, hogy a demokráciák a diktatúráknál semmivel sem kevésbé alkalmasak a nagy léptékű, hosszú távú és jövőorientált fejlesztésekre. Pár évvel korábban Rexford Tugwell így magasztalta a tervet: „Már látom a nagy tervet / Mekkora öröm lesz a munka... / Felgyűröm ingem ujját – átépítjük Amerikát.”¹

A tervgazdaság és az állami tulajdonon alapuló gazdaság közötti különbség sokak számára még nem volt világos. Az olyan liberálisoknak, mint Keynes, William Beveridge vagy Jean Monnet (a francia központi tervezés atyja), nem volt idejük az államosítással mint önálló célkitűzéssel foglalkozni, de konkrét esetekben rugalmasan álltak hozzá a vele járó kézzelfogható előnyök miatt. Ugyanez volt a helyzet a skandináv szociáldemokratákkal: sokkal jobban érdekelte őket a progresszív adórendszer és a mindent átfogó szociális szolgáltatások biztosítása, mint a fő iparágak, például a gépkocsigyártás fölötti állami ellenőrzés kérdése.

Ellenben a brit munkáspártiak vakon hittek a köztulajdon eszméjében. Ha az állam a dolgozó népességet képviseli, akkor egy állami

tulajdonban lévő vállalat valójában a munkások kezében van, és ők rendelkeznek felőle. Akár igaz volt ez a gyakorlatban, akár nem – a British Steel története azt mutatja, hogy az állam ugyanolyan inkompetens és pazarló lehet, mint a legrosszabb magánvállalkozó –, mindenesetre elterelte a figyelmet bármiféle tervezésről, aminek súlyos következményei voltak a következő évtizedek során. A másik végetet képviselő kommunista tervezés – mely alig volt több fiktív célkitűzéseknél csak azért, hogy aztán azokat fiktív termelési adatokkal teljesíthessék – az egész gyakorlatot hamar diszkreditálta.

Európa szárazföldi részén a központosított adminisztráció hagyományosan sokkal aktívabb volt a szociális szolgáltatások területén, s most ezt jelentősen kibővített mértékben folytatta tovább. Általános volt a vélemény, hogy a piac nem alkalmas a közösségi célok meghatározásának feladatára: az államnak kell közbelépnie és betöltenie a rést. Még az Egyesült Államokban is, ahol az állam – az „Adminisztráció” – mindig is óvakodott attól, hogy átlépje a hagyományok által kijelölt határokat, a GI Billtől¹ kezdve az új nemzedék természettudományos oktatásáig Washington sok mindent kezdeményezett és finanszírozott.

¹ Robert Leighninger: *Long-Range Public Investment: The Forgotten Legacy of the New Deal*. Columbia, SC, 2007, University of South Carolina Press, 117. és 169. o.

¹ A GI Bill (1944) a második világháborúból visszatérő katonáknak nyújtott sokoldalú segítséget, pl. továbbtanulási vagy munkaszerzési lehetőségeket. (A ford.)

Itt is egyszerűen abból a feltevésből indultak ki, hogy léteznek olyan közjavak és közcélok, melyeket a piac nem képes biztosítani. T. H. Marshall, a brit jóléti állam neves szakírója szavaival élve a „jólétiség” lényege, hogy „meghaladjuk a piacot – és pedig vagy azzal, hogy bizonyos javakat és szolgáltatásokat kiemelünk a fennhatósága alól, vagy azzal, hogy valamilyen módon felügyeljük és módosítjuk a működését, hogy olyan eredményt produkáljon, amelyet magától nem lett volna képes”.¹

Még Nyugat-Németországban is, ahol érthető okokból vonakodtak követni a náci típusú központosított irányítást, egyezségekre jutottak a „szociális piac” teoretikusai. Kitartottak amellett, hogy a szabadpiacot össze lehet egyeztetni a társadalmi célokkal és a jóléti törvénykezéssel: a piac éppen akkor tölti be legjobban funkcióját, ha arra ösztönzik, hogy ezekkel a célokkal összhangban működjék. Ekképpen a törvénykezés mindmáig elvárja a bankoktól és részvénytársaságoktól, hogy hosszú távon gondolkodjanak, legyenek tekintettel alkalmazottjaik érdekeire, és profitorientált tevékenységük közepette is legyenek tisztában üzletmenetük társadalmi következményeivel.

¹ Neil Gilbert: *The Transformation of the Welfare State: The Silent Surrender of Public Responsibility*. New York, 2004, Oxford University Press, 135. o.

Azt az esetleges aggodalmat, hogy az állam átlépheti hatáskörét és kárt okozhat a piacnak azzal, hogy eltorzítja a működését, nem vették nagyon komolyan ezekben az években. Az olyan intézményektől kezdve, mint a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank (később a Kereskedelmi Világszervezet is) a nemzetközi elszámoló irodákig, a pénzforgalom ellenőrzéséig, a keresetek korlátozásáig és az indikatív árkorlátok felállításáig, a hangsúly inkább azon volt, hogy valamilyen módon kompenzálják a piac nyilvánvaló hiányosságait.

Ugyanezen okból a magas adókat ezekben az években senki sem tekintette hadüzenetnek. Éppen ellenkezőleg, a progresszív jövedelemadózás meredeken emelkedő adókulcsait olyan, közmegegyezésen alapuló eszköznek tekintették, melyek révén a kiváltságosoktól és haszontalanoktól erőforrásokat csoportosíthatnak át azok javára, akiknek vagy nagyobb szükségük van rájuk, vagy a lehető legjobban tudják azokat hasznosítani. Ez sem volt új elképzelés. A jövedelemadózást a legtöbb európai országban már jóval az első világháború előtt meghonosították, s a két világháború között sok helyen folyamatosan növekedett a mértéke. Ennek ellenére a legtöbb középosztálybeli család még 1925-ben is megengedhette magának, hogy egy, két vagy akár több szolgálot is tartson – s azok gyakran ott is laktak náluk.

1950-re ugyanakkor már csak az arisztokraták és az újjazdagok remélhették, hogy fenn tudnak tartani ilyen személyzetet: az adók, az örökösödési illetékek és a dolgozó népesség számára rendelkezésre álló munkahelyek és fizetések növekedése közepette a nincstelen háztartási alkalmazotti munkaerő-állomány majdnem teljesen felszívódott. Az általánossá vált jóléti ellátásoknak köszönhetően a hosszú távú háztartási alkalmazotti szolgálat egyetlen előnye, a beteg, idős vagy máskülönben gyengélkedő szolgálóval szembeni feltételezett munkaadói nagyvonalúság is elvesztette jelentőségét.

A teljes népesség körében teret nyert az a nézet, mely szerint mindenki számára előnyös a jövedelmek és a vagyon mérsékelt újraelosztása, mely kiküszöböli a szegénység és a gazdagság szélsőségeit. Ahogy Condorcet bölcsen megjegyezte, „[m]indig olcsóbb lesz a kincstárnak olyan helyzetet teremteni, hogy a szegények meg tudják vásárolni maguknak a kukoricát, mint a kukorica árát úgy levinni, hogy elérhető közelségbe kerüljön számukra”.¹ Ez a tézis 1960-ra *de facto* kormányzati politikává vált a nyugati társadalmakban.

¹ Marquis de Condorcet: *Réflexions sur le commerce des blés* (1776), in *Oeuvres de Condorcet* (Paris, 1847–1849, Firmin Didot), 231. o. Idézi Emma Rothschild: *Economic Sentiments. Adam Smith, Condorcet and the Enlightenment* (Cambridge, MA, 2002, Harvard University Press) című könyvének 78. oldalán.

Egy-két generáció távlatából visszanézve bizony furcsa hozzáállás. A háborút követő három évtizeden keresztül közgazdászok, politikusok, szakírók és a polgárok is osztották azt a nézetet, hogy a közkiadások magas szintje, melyet helyi és a központi hatóságok irányítanak, párosulva a gazdasági élet nagyfokú szabályozásával, helyes politika. A szakadár nézeteket vallókra vagy mint valami múltbeli csodabogarakra, világtól elrugaszkodott tétéleik őrült hirdetőire tekintettek, vagy pedig mint olyan egoistákra, akik a személyes haszonszerzést a közösségi érdekek fölé helyezik. A piac a helyén maradt; az állam központi szerepet játszott az emberek életében, s a szociális ellátások elsőbbséget élveztek az egyéb kormányzati kiadásokkal szemben, kivéve, részben, Amerikát, ahol a katonai kiadások rohamos léptekkel növekedtek.

Hogy történhetett ez meg? Még ha elfogadnánk is az efféle kollektivisták célok és módszerek elvi nagyszerűségét, mai szemmel nézve rossz hatásfokú működésnek tekintjük, hiszen magánpénzeket von el az állami kiadások fedezésére, amellet veszélyesen nagy valószínűséggel juttat gazdasági és társadalmi erőforrásokat „bürokraták”, „politikusok” vagy az „állami túlhatalom” képviselőinek kezére. Szüleinket és nagyszüleinket miért nem nyugtalanították az ilyen megfontolások? Miért fogadták el oly készségesen az állami kezdeményezéseket, s áldozták fel személyes jólétük egy részét a közösségi célok oltárán?

KÖZÖSSÉG, BIZALOM, KÖZÖS CÉLOK

„Nagyon együtt érezni másokkal, s csak kevésbé önmagunkkal; visszafogni önzésünket és teret adni nyájias érzelmeinknek: ettől tökéletes az emberi természet.”

ADAM SMITH

Minden közös vállalkozás a bizalomra épül. A gyermekjátékoktól a komplex társadalmi intézményekig az emberek képtelenek lennének együtt munkálkodni, ha nem függesztenék fel egymással szemben meglévő gyanakvásukat. Az egyik tartja a kötelet, a másik ugrik. Az egyik tartja a létrát, a másik felmászik. Miért? Részben mert bízunk a viszonzásban, részben viszont azért, mert él bennünk a közös cél érdekében végzett együttműködés természetes hajlama.

Az adózás jól illusztrálja a fenti igazságot. Amikor adót fizetünk, akkor meglehetősen sok feltételezéssel élünk polgártársainkkal kapcsolatban. Először is, feltételezzük, hogy ők is befizetik adóikat, máskülönben méltánytalan tehernek éreznénk az általunk befizetett adót, s az első adandó alkalommal ki is bújnánk alóla. Másodszor, bízunk abban, hogy akiket mi egy időre hatalommal ruháztunk fel, azok felelősségteljesen szedik be és költik el a pénzt. Hiszen mire rájönnénk, hogy a pénzt elsikkasztották vagy elpazarolták, addigra már nagyon nagy lenne a veszteségünk.

Harmadszor, a legtöbb adót vagy múltbeli adósság kifizetésére, vagy jövőbeni kiadások finanszírozására fordítják. Ezért létezik egy bizalmon és kölcsönösségen alapuló hallgatólagos kapcsolat a múltbeli adófizetők és a jelenlegi kedvezményezettek között, a jelenlegi adófizetők és a múltbeli és jövőbeli haszonélvezők, valamint természetesen a jövőbeli adófizetők között is, hiszen ők fogják majd fedezni jelenlegi kiadásainkat. Így arra ítéltünk, hogy ne csak azok iránt legyünk bizalommal, akiket a jelenben nem is ismerünk, hanem azok iránt is, akiket soha nem is ismerhettünk, és akiket soha nem is fogunk majd ismerni, s akikkel bonyolult, a kölcsönös érdekeken alapuló kapcsolat fűz minket össze.

Ugyanez érvényes a közkiadásokra is. Ha lakóhelyünkön adóemeléssel vagy kötvénykiadásokkal finanszíroznak iskolaépítést, akkor minden valószínűség szerint mások (és mások gyermekei) lesznek majd ennek a fő haszonélvezői. De ugyanez a helyzet, ha közpénzekből a közösségi közlekedés fejlesztésébe, hosszú távú oktatási és kutatási projektekbe, az orvostudományba, a társadalombiztosításba vagy bármi más olyan közösségi kiadásba fektetünk be, aminek a törlesztése még évekkel odébb van. Miért vesszük akkor a fáradságot, hogy előteremtsük a szükséges összegeket? Mert mások meg a múltban a mi számunkra teremtetek elő pénzt, s anélkül persze, hogy ezen túl sokat merengjenék, mindannyian

egy generációkon átívelő polgári közösség részének tekintjük magunkat.

De kiből is áll ez a „mi”? Pontosan kiben is bízunk? Michael Oakeshott angol konzervatív filozófus úgy tekintett a politikára mint a bizalomközösség meghatározásának függvényére: „A politizálás az olyan emberek valamely csoportjának általános viszonyaival való foglalatosság, akik az e csoport viszonyaival való foglalkozás közösen elismert módjának a tekintetében egyetlen közösséget alkotnak.”¹ De ez körben forgó definíció: az emberek konkrétan mely csoportja ismeri el a „viszonyaikkal való foglalkozás” közös módját? Az egész világ? Nyilvánvalóan nem. Elvárható-e egy omahai lakostól Nebraska államból, hogy örömmel fizessen adót a Kuala Lumpuri hidak és autópályák építésére annak hallgatolagos feltételezésével, hogy malajziai megfelelője saját akaratából hasonlóan cselekszik őérette? Nem.

Mi határozza meg tehát a bizalomközösség átélhető kiterjedését? A gyökértelen kozmopolitizmus megfelelő lehet a szellem embereinek, de a legtöbben egy meghatározott helyen élnek: meghatározva a tér, az idő, a nyelv, talán a vallás, esetleg – bármennyire sajnálatos dolog is ez – a bőrszín stb. által. Ezek a helyek

¹ Michael Oakeshott: *Rationalism in Politics and Other Essays*. New York, 1962, Basic Books, 56. o. (Magyarul: Michael Oakeshott: *Politikai racionalizmus*. Új Mandátum Kiadó, 2001, 163. o. Fordította Kállai Tibor és Szentmiklósi Tamás.)

folyton változnak. Egészen a legutóbbi időkig a legtöbb európai nem „Európában” élőként határozta meg önmagát, hanem mint aki Lódzban (Lengyelország), Liguriában (Olaszország) vagy akár Putney-ban (London elővárosa) él.

Az „európaiként” történő önmeghatározás új szokás. Ennek következtében ahol az országok közötti együttműködés vagy kölcsönös segítségnyújtás eszméje helyi szinten nemrég még erős gyanakvást kelthetett volna, ott ma ez szinte észrevétlen marad. A mai holland dokkmunkások szinte zokszó nélkül szubvencionálják a portugál halászatot és a lengyel parasztokat; részben, kétségtelenül, azért, mert a szóban forgó holland dokkmunkások nem kérik következetesen számon politikai vezetőiktől, hogy mire költik befizetett adóikat. De ez a bizalomnak is a jele.

Elég sok jel mutat arra, hogy az emberek jobban bíznak azokban, akikkel egy sor dologban osztoznak: nemcsak a vallásuk vagy a nyelvük azonos, hanem hasonló jövedelemszinttel is rendelkeznek. Minél egyenlőbb egy társadalom, annál nagyobb a bizalom. És ez nemcsak jövedelem kérdése: ahol az emberek hasonló módon élnek, és kilátásaik se igen térnek el egymástól, ott valószínű, hogy erkölcsi szemléletmódjuk is hasonló. Ez jóval több lehetőséget nyújt radikális kezdeményezések számára a közpolitikában. Az összetettebb vagy megosztott társadalmakban igen

valószínű, hogy egy kisebbség – vagy akár a többség – engedményekre kényszerül, gyakran akarata ellenére. Ez vitákat visz az együttes politikaformálás folyamatába, és a társadalmi reformokkal kapcsolatban egyfajta minimalista megközelítést részesít előnyben: jobb semmit sem tenni, mint egy ellentmondásos terv érdekében megosztani az embereket.

A bizalom hiánya egyértelműen ártalmas a társadalom jó működése szempontjából. A kitűnő Jane Jacobs ezt a városi élet igen gyakorlatias vonatkozásai, a nagyvárosi utcák tisztaságának fenntartása és az egymás iránti tiszteletteljes viselkedés vonatkozásában jegyezte meg. Ha nem bízunk egymásban, akkor városaink rettenetesen fognak kinézni, és nem lesz jó bennük élni. Továbbá, megfigyelése szerint a bizalmat nem lehet intézményesíteni. Ha azt erodálják, akkor szinte lehetetlen helyreállítani. A bizalom a közösség – a társadalmi kollektíva – folyamatos gondozására és táplálására szorul, mert az egyén szintjén a legjobb szándék ellenére sem lehetséges a bizalmat viszonzossági alapon elnyerni.

Valószínűleg a viszonylag kompakt és meglehetősen homogén összetételű társadalmakban vert leginkább gyökeret a bizalom. Európa legfejlettebb és legsikeresebb jóléti államai Finnország, Svédország, Norvégia, Dánia, Hollandia, Ausztria, valamint a sorból érdekes módon kilógó Németország (a korábbi Nyugat-Németország). A legtöbb felsorolt ország-

nak nagyon kicsi a népessége: a skandináv országok közül csak Svédország lakossága haladja meg a 6 milliót, és együttesen sem érik el Tokió lakóinak számát. Még a 8,2 milliós Ausztria vagy a 16,7 milliós Hollandia is kicsinek számít világméreteken – Mumbainak több lakosa van, mint Hollandiának, s Ausztria teljes lakossága is elérné Mexikóvárosban... kétszer is.

De nem csak a méret számít. Egy másik kis országhoz, Új-Zélandhoz hasonlóan (mely 4,2 millió lakosával kisebb, mint Norvégia), melyben sikerült a polgárok közötti bizalom szintjét magasán tartani, Észak-Európa sikeres jóléti államai figyelemre méltó módon homogének. Nem is olyan régen még kis túlzással azt lehetett állítani Norvégiáról, hogy ott csak az nem farmer vagy halász, aki még gyerek. A népesség 94 százaléka norvég, 86 százaléka pedig a norvég protestáns egyház tagja. Ausztriában a népesség 92%-a tartja magát származása szerint „osztráknak” (az 1990-es évek jugoszláv menekülthulláma előtt a szám közelebb állt a 100%-hoz), 83%-a pedig katolikusnak azok közül, akik 2001-ben magukat valamelyik valláshoz kötötték.

Ugyanez jellemző Finnországra is, ahol a vallásukról nyilatkozók 96%-a hivatalosan evangélikus (és a kis létszámú svéd kisebbségtől eltekintve szinte mindenki finn); Dániára, ahol a népesség 95%-a evangélikus hitű; de még Hollandiára is, ahol ugyan jól körülhatá-

rolható a túlnyomórészt protestáns észak és a katolikus dél, de ahol mindenki, aki nem tagja a kis létszámú, a gyarmati múltat tükröző indonéz, török, suriname-i és marokkói kisebbségeknek, „hollandnak” tartja magát.

Kirívóan más a helyzet az Amerikai Egyesült Államokban, ahol hamarosan már nem lesz többségi etnikai csoport, s ahol a magukat vallásosnak deklarálók között az enyhe protestáns többséggel szemben tekintélyes létszámú (25%) katolikus kisebbség áll, nem beszélve a jelentős zsidó és muzulmán közösségről. Kanada talán az átmenet: közepes nagyságú ország a maga 33 millió lakosával, domináns vallás nélkül, ahol a lakosság alig 66%-a tartja magát európai származásúnak, de ahol a bizalomnak és az ezzel járó társadalmi intézményeknek láthatóan sikerült gyökeret ereszteniük.

A méret és a homogenitás természetesen nem átruházható. Nincs arra mód, hogy Indiából vagy az Amerikai Egyesült Államokból Ausztria vagy Norvégia váljék, s Európa szociáldemokrata jóléti államait a maguk tiszta formájában egyszerűen nem lehetséges exportálni: vonzerejük hasonló a Volvóéhoz – ez igaz ugyanakkor néhány korlátjukra is –, és talán nehéz eladni olyan országok és kultúrák számára, ahol a szolid megbízhatóság és a tartósság kevésbé számít. Tudjuk továbbá, hogy a nagyvárosoknak is könnyebben megy, ha viszonylag homogének és az irányítást megkönnyítő méretűek: Bécsben vagy Amsz-

terdamban nem volt nehéz felépíteni a szocializmus városi megfelelőjét, de ez keményebb dió lenne Nápolyban vagy Kairóban, nem is beszélve Kalkuttáról vagy São Paulóról.

Végezetül, egyértelmű bizonyítékok állnak rendelkezésre arról, hogy miközben a bizalom és együttműködés létrejöttének fontos tényezője a homogenitás és a méret, a kulturális és gazdasági heterogenitásnak ellenkező lehet a hatása. A főként a „harmadik világból” érkező bevándorlók számának folyamatos növekedése erőteljesen összefügg a társadalmi kohézió szintjének érzékelhető hanyatlásával Hollandiában és Dániában, nem is beszélve Nagy-Britanniáról. Kertelés nélkül elmondható, hogy a hollandok és az angolok nem igazán hajlandók megosztani jóléti államuk áldásait az Indonéziából, Suriname-ból, Pakisztánból vagy Ugandából érkező korábbi gyarmati alattvalóikkal; miközben a dánok, az osztrákokhoz hasonlóan, rossz néven veszik, hogy nekik kell „fizetniük” azokért a muszlim menekültekért, akik az elmúlt években özönlöttek országukba.

Van valami természeténél fogva önző dolog a 20. század közepének jóléti államaiban: évtizedeken keresztül élvezték annak áldásait, hogy etnikailag homogén volt a népességük, és hogy kis, jól képzett népességgel rendelkeztek, ami lehetővé tette, hogy szinte mindenkinek megbecsült helye legyen a társadalomban. E független, igen csekély külső veszélynek ki-

tett országok legtöbbszörének megvolt az a szerencséje, hogy az 1945 utáni évtizedekben a NATO védernyőjéhez csatlakozván költségvetésüket az otthoni fejlesztéseknek szentelhették, miközben Európa többi, nem is oly távoli részéből történő tömeges bevándorlástól sem kellett tartaniuk. Amikor a helyzet megváltozott, a bizalom láthatóan alábbhagyott.

Ettől még tény, hogy a bizalom és az együttműködés a modern államok döntő fontosságú építőelemei voltak. William Beveridge nagyra tartotta az elért morális állapotokat és a polgárok tudatosságának szintjét kora Angliájában. Mint oly sok, a 19. század végén született liberális, ő is abból indult ki, hogy a társadalmi kohézió nemcsak kívánatos cél, hanem voltaképpen adottság. A többi polgártárssal és magával az állammal szembeni szolidaritás már a jóléti intézményrendszer kialakulása előtt is létezett, ez utóbbi csak a közjogi kereteit hozta létre.

Az 1930-as évektől kezdve a bizalom és az emberek kívánatos összetartozásának kérdése az Amerikai Egyesült Államokban is a közpolitikai viták középpontjába került. Vitathatatlan, hogy Amerikának az a bámulatos teljesítménye, ahogy a békeidőben félig kómában lévő gazdaságából a világ leghatalmasabb háborús gépezetét hozta létre, nem lett volna lehetséges, ha Rooseveltnél nem ragaszkodik annyira *valamennyi* amerikai összefogásához, az érdekek, célok és szükségletek közös

ségének eszméjéhez. Az, hogy a második világháború úgynevezett „jó háború” volt, nemcsak ellenségeink oly rettenetes jellemének köszönhető, hanem annak is, hogy az amerikaiak jó érzéseket tápláltak Amerika és a honfitársaik iránt.

A NAGYTÁRSADALMAK

*„Nemzetünk kiáll a demokrácia
és a megfelelő csatornahálózat
kiépítése mellett.”*

JOHN BETJEMAN

Mit hagyott örökül a bizalom, az együttműködés, a progresszív adózás és az interventionista állam az 1945 utáni évtizedek nyugati társadalmaira? A rövid válasz az, hogy különböző mértékű biztonságot, prosperitást, szociális intézményeket és nagyobb egyenlőséget. Az elmúlt évek során hozzá kellett szoknunk ahhoz a kijelentéshez, hogy mindezekért az előnyökért túl magas árat kellett fizetnünk, mely megmutatkozott a gazdaság nem megfelelő hatékonyságában, nem kellő mértékű innovációs képességében, a vállalkozások elfojtásában, az államadósságban és a magánkezdeményezések visszafogásában.

E kritikák legtöbbször bizonyíthatóan hamis. Az Amerikai Egyesült Államokban 1932 és 1971 között elfogadott társadalmi törvények minőségi és mennyiségi vizsgálata alapján

Amerika egyike volt a „jó társadalmaknak”, de nagyon kevesen mernék azt állítani, hogy az „amerikai évszázadnak” azokban a virágzó éveiben az Egyesült Államokból hiányzott volna a kezdeményezőkézség vagy a vállalkozói szellem. De még ha igaz lenne is, hogy a 20. század közepének európai szociáldemokrata és jóléti államai gazdaságilag fenntartathatatlanok, ebből még nem következne, hogy kevésbé méltók a figyelmünkre.

A szociáldemokráciában mindig is különböző politikák elemei keveredtek. Először is, a posztkapitalista utópikus szocialista álmok keveredtek annak gyakorlati elismerésével, hogy bizony a kapitalista világban kell élni és dolgozni, abban a világban, melyről Marx 1848-ban megfogalmazott fanatikus jóslata ellenére még mindig nem lehet azt mondani, hogy a végét járná. Másodszor, a szociáldemokrácia ugyanakkor komolyan vette a nevében szereplő „demokráciát”: ellentétben a 20. század elejének forradalmi szocialistáival és kommunista utódaikkal, a szabad világban élő szociáldemokraták elfogadták a demokratikus játékszabályokat, és bírálóikkal, valamint ellenfeleikkel szemben kezdetektől fogva készen álltak a kompromisszumokra, megértve, hogy mindez a hatalomért vívott verseny része.

A szociáldemokraták továbbá nem szenteltek különleges vagy akár elsődleges figyelmet a gazdasági kérdésekre (ellentétben a kommunistákkal, akik mindig úgy tekintettek a

gazdaságra mint a marxista ortodoxia fokmérőjére). A szociáldemokraták számára, főképp Skandináviában, a szocializmus *elosztási* fogalmat jelentett, melynek célja, hogy a jólét és a vagyon ne aránytalanul kis létszámú kiváltságos kezében koncentrálódjék. Ez pedig, ahogy már láttuk, lényegében morális kérdés volt: a szociáldemokraták, hasonlóan a „kereskedelmi társadalom” 18. századi bírálóihoz, megütközéssel fogadták a szabályozatlan verseny következményeit. Nem annyira radikális jövőt akartak, mint inkább visszatérést egy jobb életmód értékeihez.

Ezért nem kell csodálkoznunk azon, hogy az első angol szociáldemokraták, mint például Beatrice Webb, természetes módon úgy értelmezték a „szocializmust”, mint a közoktatás, a közegészségügyi ellátás és biztosítás, a nyilvános parkok és játszóterek, az idősekről, gyengélkedőkről és munkanélküliekről való állami gondoskodás stb. összességét. Webb fejében tehát, E. P. Thompson szavaival élve, leginkább a premodern kor harmóniája, „morális gazdasága” járt: az embereknek együtt kell működniük, együtt kell munkálkodniuk a közös érdekében, és senkit sem szabad kirekeszteniük.

A jóléti államok eredetüket vagy céljukat tekintve nem feltétlenül szocialisták. Azoknak a nagyarányú változásoknak a következményeként alakultak ki, melyek az 1930-as és az 1960-as évek között mentek végbe a nyugati világban

a közügyek területén, s amelyek során szakértőket, tudósokat, értelmiségieket és technokratákat vontak be a közigazgatásba. E folyamat legáldásosabb eredményei között van például az amerikai társadalombiztosítási rendszer vagy a brit Nemzeti Egészségügyi Szolgálat létrehozása. Mindkettő a múlt töredékes, toldozó-foldozó jellegű reformjaival szakító, átfogó és rendkívül költséges újítás volt.

Az ilyen jóléti feladatvállalásoknak a fontossága nem magában abban az elképzelésben rejtett, hogy jó volna minden amerikainak biztosítani a nyugodt öregkort, vagy hogy minden brit állampolgárnak hozzáférést kell biztosítani az ingyenesen igénybe vehető első osztályú orvosi ellátáshoz, hiszen egyik sem volt különösebben eredeti elképzelés. De az a megfontolás, hogy ezeket a feladatokat a legjobban az állam tudja ellátni, tehát ezeket az államnak is *kell* biztosítania, nos, ez példa nélkül állt.

Az mindig is vita tárgyát képezte, hogy pontosan miképpen kell biztosítani ezeket a szolgáltatásokat és a szükséges anyagi eszközöket. A Nagy-Britanniában befolyásos univerzalisták a magas általános adófizetést támogatták, melyből aztán finanszírozni lehet a mindenki számára egyenlő mértékben hozzáférhető szolgáltatásokat és a szükséges forrásokat. A szelektivisták inkább a polgárok egyéni szükségleteihez és teherbíró képességéhez igazították volna a költségeket és juttatásokat. Bár-

mennyire gyakorlatias megközelítéseket jeleztek is ezek az alternatívák, meggyökeresedett társadalmi és morális elméleteket tükröztek.

A skandináv modell szelektívebb, ugyanakkor ambiciózusabb programot követett: célja, Gunnar Myrdal, a befolyásos svéd szociológus megfogalmazása szerint, az volt, hogy az állam intézményesítse felelősségét abban, hogy „megvédje az embereket önmaguktól”.¹ Se az amerikaiaknak, se a briteknek nem voltak ilyen ambícióik. Annak a nézetnek, miszerint az állam dolga, hogy tudja, mi a jó az embereknek – bár szó nélkül elfogadjuk ezt az iskolai tanterveket vagy a kórházi kezelést illetően – van némi, a fajegészségtanra, tán még az eutanáziára is emlékeztető íze.

A skandináv jóléti államok még fénykorukban is hagyták, hogy a gazdaság magánkézben működjön – melyet aztán igen magas adókkal sújtottak, hogy fedezni tudják a szociális, kulturális és egyéb szolgáltatások költségeit. Amit a svédek, finnek, dánok és norvégok maguknak ajánlottak, az nem a kollektív tulajdon, hanem a kollektív *védelem* garanciája volt. Finnország kivételével a skandinávoknak mindenhol volt magánnyugdíjpénztári rendszerük, ami azokban az időkben az angolok, de

¹ Az idézet Sheri Berman *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century* (New York, 2006, Cambridge University Press) című könyvének 207. oldalán található.

még a legtöbb amerikai számára is igen furcsa dolognak tűnt volna. Ezt leszámítva viszont szinte mindenben számíthattak az államra, és készséggel elfogadták, hogy az állam így morális alapokon keményen beavatkozik az életükbe.

Az európai kontinens jóléti államai – amit a franciák *État providence*-nek, gondoskodó államnak neveznek – egy harmadik modellt követtek. Itt a hangsúlyt elsősorban arra fektették, hogy foglalkoztatott polgáraikat megvédjék attól a kiszolgáltatottságtól, melynek a piacgazdaságban ki vannak téve. Meg kell jegyezni, hogy a „foglalkoztatott” szó itt nem holmi odavetett melléknév. Franciaországban, Olaszországban és Nyugat-Németországban a jóléti államok mindennél nagyobb teret szenteltek annak, hogy megőrizték a munkahelyeket és jövedelmeket a gazdasági válságok alatt is.

Amerikai, de még mai angol szemmel nézve is különösnek tűnhet ez. Miért kellene védeni az embereket annak az állásnak az elvesztésével szemben, amely már az égvilágon semmi hasznót nem hajt a többi ember számára? Hát nem jobb ennél, ha elismerjük a kapitalizmus „alkotó rombolását”, és megvárjuk, amíg felbukkan valami jobb állás a láthatáron? De a kontinentális Európa felől nézve ha egy gazdasági visszaesés idején nagyszámú ember az utcára kerül, annak sokkal mélyrehatóbb következményei vannak, mint a

„főlöszleges” munkahelyek megőrzéséből fakadó hipotetikus hatékonyságcsökkenésnek. Akár a 18. századi céhek idején, a francia és német szakszervezetek megtanulták, hogyan kell védelmezniük a „körön belül” lévőket – azaz azokat, akiknek már van biztos állásuk – a „körön kívül” rekedtekkal: a fiatal, a képzetlen vagy más, munkát kereső vetélytársaikkal szemben.

A szociális védelmet így módon célul kitűző állam hatása az volt, s az ma is, hogy kordában tartja a bizonytalanságot – azt az árat is vállalva, hogy ezáltal eltorzíja az állítólagosan semlegesen működő munkaerőpiacot. A pár évvel korábban még véres zavargásokat és polgárháborút megélt kontinentális európai társadalmak viszonylagos stabilitása kedvező fényt vet az európai modellre. Továbbá, miközben a brit és az amerikai gazdaságot a 2008-as pénzügyi válság súlyosan megrázkódtatta, úgy, hogy az amerikai munkaerő jóval több mint 16%-a vagy munkanélküli, vagy nem is keres már munkát e könyv írásának idején (2010 februárjában), addig Németország és Franciaország jól dacolt a viharral, jóval kisebb emberi és gazdasági áldozatokkal úszva meg annak következményeit.

Franciaország, Németország és a kontinens többi jóléti állama nem véletlenül választotta a „jó” állások megvédését azon az áron is, hogy feláldozzák ezzel a nagyobb számú rosszul fizető álláshely születésének lehetőségét. Az 1970-es

évek elején az Amerikai Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban a rosszul fizető és bizonytalan állások kezdték felváltani a boom idejének stabilabb állásait. Egy mai fiatal szerencsésnek mondhatja magát, ha minimálbérért talál magának egy semmilyen egyéb juttatásra sem feljogosító állást a Pizza Hutban, a Tescóban vagy a Walmartban. Franciaországban vagy Németországban nem igazán törekednek arra, hogy ilyen álláshelyeket létesítsenek. De ki mondja, és pontosan milyen alapon, hogy még mindig jobban jár az egyén, ha kevés pénzért a Walmartban dolgozhat, mint ha az európai modell alapján csak munkanélküliségi segélyt kapna? Az biztos, hogy a legtöbb ember inkább dolgozna. De bármi áron?

Az állam hagyományos prioritásai a védelem és a közrend biztosítása, a járványok megelőzése és a tömegek elégedetlenségének leszerelése voltak. A második világháború után azonban, a csúcsot úgy 1980 körül elérve, a modern államok legfontosabb költségvetési tételévé a szociális kiadások váltak. 1988-ra az Amerikai Egyesült Államok kivételével az összes jelentős fejlett ország többet fordított a társadalmi jóléti kiadásokra, mint bármely másra. Érthető módon az adók is meredeken nőttek ezekben az években.

Aki elég évet megélt ahhoz, hogy emlékezzzen rá, mi volt korábban, az a szociális kiadásoknak és jóléti ellátásoknak ezt a tobzódását majdhogynem csodának tarthatta. A néha

Ralf Dahrendorf angol-német politológus jól érzékeltette az élete során tapasztalt változások mértékét, amikor így írt ezekről az optimista évekről: „Több szempontból is elmondható, hogy a szociáldemokrata konszenzusnál haladóbb dolgot még nem ismert a történelem. Soha ennyi ember korábban nem kapott ennyi esélyt az élettől.”¹

Nem tévedett. A szociáldemokraták és a jóléti kormányok nemcsak közel három évtizedig fenntartották a teljes foglalkoztatást, hanem eközben legalább olyan gyors ütemű gazdasági növekedést is biztosítottak, mint a korábbi korlátlan piacgazdaság. Ráadásul a gazdasági sikerek mellett még radikális társadalmi változásokat is bevezettek, amelyeket alig néhány éven belül az emberek máris a dolgok természetes rendjének érezték. Amikor Lyndon Johnson elnök egy „nagy társadalom” építését emlegette, hivatkozva a számos nagyszabású kormányzati programra és új intézményre költött tetemes állami kiadásokra, akkor ezt kevesen ellenezték, és még kevesebben furcsállották a szavait.

Az 1970-es évek elejére a szociális intézmények, jóléti rendelkezések, az állam által finanszírozott kulturális és oktatási intézmények, valamint a többi, az emberek által már

¹ Ralf Dahrendorf: „The End of the Social Democratic Consensus”, in *Life Chances*. University of Chicago Press, 1979, 108–109. o.

természetesnek tartott közszolgáltatás lebontásának már a gondolata is elképzelhetetlennek tűnt. Meg kell hagyni, voltak azért, akik rámutattak az állami bevételek és kiadások között valószínűleg bekövetkező egyensúlytalanságra, hiszen nőttek a nyugdíjjal kapcsolatos kiadások, és a „baby boom” generáció egyre idősebbé vált. A társadalmi igazságosság törvényi szintre emelésének intézményi költségei szükségszerűen tetemesek voltak, hiszen az emberi tevékenység oly sok területére kiterjedtek: a felsőfokú képzéshez való hozzáférést, a szegények részére biztosított állami jogsegélyszolgáltatást vagy a művészeti célú kulturális támogatásokat nem adták ingyen. Továbbá, ahogy a háborút követő fellendülés alábbhagyott, és a helyi szintű munkanélküliség újra aggasztóvá vált, úgy vált a jóléti államok adóbázisa egyre törékenyebbé.

A „nagy társadalom” korszakának lecsengése idején mindez jogosan szolgáltatott okot a nyugtalanságra. De míg a közigazgatási elit egy részének bizonyos fokú bizalomvesztésére ez magyarázattal tud szolgálni, nem ad választ az emberek hozzáállásában és elvárásaiban bekövetkezett radikális változásra, mely napjaink jellegzetességévé vált. Egy dolog ugyanis félni attól, hogy egy jó rendszer képtelen lesz fennmaradni, és teljesen más, ha úgy, ahogy van, elvész a rendszerbe vetett hit.

HARMADIK FEJEZET

A politika elviselhetetlen könnyűsége

*„Az elmélettörténet tanulmányozása
elengedhetetlen ahhoz, hogy értelmünk
szabaddá váljon.”¹*

JOHN MAYNARD KEYNES

Természetesen semmi sem olyan jó a valóságban, mint amilyennek az emlékeinkben őrizzük. A szociáldemokrata konszenzus és a háborút követő évtizedek jóléti intézményei egybeestek a modern idők egyik legrosszabb várostervezési és állami lakásépítési gyakorlatával. A kommunista Lengyelországtól a szociáldemokrata Svédországon és a munkáspárti Nagy-Britannián keresztül egészen a gaulle-ista Franciaországig és Dél-Bronxig az öntelt és érzéketlen tervezők telezsúfolták városainkat és elővárosainkat lakhatatlan és ronda lakótelepekkel. Sok közülük azóta is velünk van – Sarcelles, Párizs egyik elővárosa máig is tanúskodik arról a dölyfös nemtörődömségről, melylyel a bürokrata mandarinok serege viseltetett a

¹ Breuer András fordítása (John Maynard Keynes: „A laissez-faire vége”, *FORDULAT*, A társadalomelméleti kollégium szakmai folyóirata, konferencia-különszám, 2003. tavasz, 78. o.).

kiszolgáltatók napi élete iránt. A Roman Pointban, ebben a különösen ronda kelet-londoni toronyházban volt annyi jóérzés, hogy magától összedőljön, de az abban a korban emelt épületek legtöbbje rendületlenül velünk van.

A helyi és országos szintű hatóságok közöm-bössége, mellyel meghozták ártalmas döntéseiket, a háború utáni tervezés és újjáépítés egy igen zavaró vonatkozására utal. Az az elképzelés, hogy a hatóságok képviselői mindent jobban tudnak – hiszen azok nevében járnak el társadalomátalakító munkájuk során, akik nincsenek tisztában azzal, hogy mi a jó nekik – nem 1945-ben született, de az azt követő évtizedekre nagyon jellemző volt. Le Corbusier kora volt ez: hogy a tömegek mit gondoltak új lakásaikról, az új városokról, melyekbe beköltöztek, a számukra biztosított „új életminőségről”, az esetek legnagyobb részében hidegen hagyta a döntéshozókat.

A hatvanas évek vége felé ez a fajta gyámkodás kezdett visszaütni. Középosztálybeli önkéntes szervezetek tiltakoztak a tömeges és durva pusztítás ellen, mely nemcsak a „csúnya”, leromlott városnegyedeket érintette, hanem értékes épületeket, valamint általában a városképet is: példa erre a New York-i Pennsylvania és a londoni Euston pályaudvar lerombolása, a Párizs ősi Montparnasse negyedének közepén felhúzott irodatorony-monst-rum és egész városok fantázia nélküli átsza-

bása. Mindez nem annyira közösségi felhatalmazással folytatott, nagy társadalmi felelősséggel végrehajtott modernizációnak tetszett, mint inkább a kontroll nélküli, érzéketlen hatalomgyakorlás példájának.

Még Svédországban is, ahol semmi sem veszélyeztette a szociáldemokraták hatalmát, olyan irgalmatlan egyhangúságot mutattak még a legjobb lakásépítési projektek, szociális és egészségügyi intézmények is, hogy kezdték komolyan irritálni a fiatalabb nemzedéket. Ha több ember tudott volna egyes skandináv államok háború utáni emberi fajnemesítő gyakorlatáról, melynek során ösztönözték, sőt kényszer alatt is végezték a többség érdekeinek nevében a szelektív sterilizációt, akkor még nagyobb lehetett volna az állami túlhatalommal szembeni kiszolgáltatottság nyomasztó érzése. Skóciában, ahol a Glasgow munkásnegyedeiben emelt városi tulajdonú toronyházak a lakosság több mint 90%-ának biztosítottak otthont, ezek elszomorító állapota nyilvánvaló tanújelét adta annak, hogy a városi (szocialista) tanács milyen közöm-bösséggel szemléli saját proletár választóinak életkörülményeit.

Az 1970-es évekre széles körben teret nyert az a nézet, mely szerint a „felelős” állam képtelen megfelelni azok igényeinek és vágyainak, akiknek a nevében beszél, s ez hozzájárult a társadalmi szakadék mélyüléséhez. Egyik oldalon állt a tervezők és a társadalomtudósok idősebb nemzedéke. A VII. Edward korabeli állam-

szervezők önbizalmával felvértezve ezek a férfiak és nők büszkék voltak elért eredményeikre. Középosztálybeliek lévén különösen elégedettek voltak azzal, hogy sikerült a régi elitet az új társadalmi rend kötelékébe bevonniuk.

Azonban e rend haszonélvezői – legyenek azok svéd boltosok, skót hajóüzemi munkások, lepusztult belvárosi negyedekben élő afroamerikaiak vagy unatkozó francia elővárosiak – egyre inkább nehezteltek amiatt, hogy mindenben az ügyintézőktől, helyi tanácsosoktól és a bürokratikus előírásoktól függenek. A sors iróniája, hogy épp a középosztály volt a leginkább elégedett a helyzetével – nagyrészt azért, mert ők főként a népszerű szolgáltatásokat nyújtó gondoskodó állammal kerültek kapcsolatba, nem pedig azzal, amelyik korlátokat szabott az autonómiának és a különféle kezdeményezéseknek.

De a legnagyobb szakadék a generációk között tátongott. Az 1945 után születettek számára a jóléti állam az intézményeivel együtt nem úgy jelent meg, mint amely megoldást hozott a korábbi súlyos problémákra: egyszerűen a normális élet része volt, melybe ők már beleszülettek. És igencsak unalmas része. A hatvanas évek közepére az egyetemek kapuit átlépő „baby boom” nemzedék nem ismert mást, mint a javuló életkilátások, a nagyvonalú egészségügyi ellátás és oktatási rendszer világát, a társadalmi mobilitás reményét és – talán mindenekelőtt – a *biztonságnak* azt a meg-

foghatatlan, ám mindenütt jelen lévő érzését. A reformerek egy korábbi nemzedékének céljai már nem voltak érdekesek utódaik számára. Épp ellenkezőleg: egyre inkább úgy tekintettek rájuk mint az önkifejezés és az egyéni szabadság korlátozására.

A HATVANAS ÉVEK IRONIKUS ÖRÖKSÉGE

*„Generációmnak, a hatvanas évek
nemzedékének csodálatos eszményképei
ellenére, szélsőségessége miatt mégis sikerült
tönkretennie a liberalizmust.”*

CAMILLE PAGLIA

Érdekes jellegzetessége volt a kornak, hogy a generációs megosztottság nem ismert osztályok vagy országok közötti határokat. Az ifjúság lázadásának *retorikai* kifejeződése természetesen egy szűk kisebbségre korlátozódott: azokban az időkben még az Egyesült Államokban sem volt egyetemista a legtöbb fiatal, és az ottani tiltakozásokban részt vevők sem képviselték szükségszerűen az ifjúság egészét. De a generáció másként gondolkodásának tágabb értelemben vett megnyilvánulásai – a zene, az öltözködés, a nyelvhasználat – a televíziónak, a tranzistoros rádióknak és a populáris kultúra nemzetközivé válásának köszönhetően szokatlanul széles körben nyertek teret. A hatvanas évek végére a fiatalokat

szüleiktől elválasztó kulturális szakadék talán nagyobb volt, mint a 19. század elejétől bármikor.

Ez a szakadás egy másik tektonikus elmozdulás visszhangja volt. A balra hajló politikusok és szavazók idősebb nemzedéke számára a „munkások” és a szocializmus – a „szegények” és a jóléti állam – közötti kapcsolat magától értetődő volt. A baloldal régóta kapcsolatban állt a városi ipari proletariátussal, és nagymértékben függött is tőle. Bármennyire vonzóak voltak is a New Deal, a skandináv szociáldemokrácia vagy a brit jóléti állam reformjai a középosztály számára, azok mégiscsak a fizikai munkások és vidéki szövetségeseik tömegeinek feltételezett támogatásán nyugodtak.

Az 1950-es évek folyamán azonban ez a kékgalléros munkásosztály részekre bomlott és meg is fogyatkozott. A hagyományos gyárakban, bányákban és szállítási ágazatokban végzett nehéz fizikai munka átadta helyét az automatizálásnak, a szolgáltatóipar felemelkedésének és az egyre inkább elnőiesedő munkaerőnek. A szociáldemokraták még Svédországban sem voltak többé képesek kizárólag a hagyományos munkásszavazatok többségére támaszkodva győzelmi esélyekkel indulni a választásokon. Mivel munkásközösségekben és szakszervezetekben gyökerezett, ezért a régi baloldal számíthatott az ipari munkásság széktáborának ösztönös kollektívizmására és a közösséggel szemben mutatott fegyelmezettiségre (valamint engedelmességre). De

ez a lakosságnak egyre kisebb hányadára volt érvényes.

Az új baloldal, ahogy azokban az években kezdte magát nevezni, valami nagyon különböző dolog volt. A fiatalabb nemzedék úgy gondolta, hogy a „változáshoz” nem az arra felhatalmazással bíró hangadók által kitalált és vezetett fegyelmezett tömegakciókon keresztül vezet az út. Maga a változás is elmozdulni látszott az iparosodott Nyugatról a fejlődő vagy „harmadik” világba. A kommunizmust és a kapitalizmust egyformán vádolták stagnálással és „elnyomással”. A gyökeres változásokat és radikális akciók kezdeményezését most távoli országokban élő parasztoktól vagy új szemléletű, forradalmi választói rétegektől lehetett várni. A férfiproletariátus helyébe a „feketék”, a „diákok”, a „nők” és egy kicsit később a homoszexuálisok léptek.

Mivel ezeknek a rétegeknek se otthon, se külföldön nem volt önálló intézményes képviseletük a jóléti társadalmakban, az új baloldal egészen tudatosan magára vállalta, hogy nemcsak a kapitalista rend igazságtalanságaival, hanem és mindenekelőtt a legfejlettebb kapitalista államokban kialakult „represszív toleranciával” szemben is felemeli a szavát: azaz szembeszáll azokkal a jó szándékú emberekkel, akik a régi kötöttségek oldásáért és a mindenki javát szolgáló intézkedésekért voltak felelősek.

Az új baloldal – és a túlnyomórészt fiatalokból álló szavazóbázisa – mindenekelőtt elutasította elődje örökölt kollektivizmusát. Washingtontól Stockholmig a korábbi reformnemzedék számára magától értetődő volt, hogy az „igazságosság”, az „esélyegyenlőség” vagy „gazdasági biztonság” olyan közös célok, amelyeket csak közös fellépéssel lehet elérni. Ha voltak is hátulütői a felülről történő, túlságosan sok beavatkozással járó szabályozásnak és kontrollnak, ez volt az ára a társadalmi igazságosságnak – s ezt az árat érdemes volt megfizetni.

Az ifjak ezt nagyon másképp látták. A társadalmi igazságosság már nem határozta meg a radikálisok gondolkodását. A hatvanas évek generációját nem az emberek érdekei, hanem minden egyes ember szükségletei és jogai egyesítették. A baloldal aktuális jelszava az „individualizmus” lett – minden egyes személy maximális mértékű egyéni szabadsága, autonóm vágyainak korlátok nélküli kifejezése, tiszteletben tartása és általános társadalmi intézményesülése. „Tedd a magad dolgát”, „ereszd el magad”, „szerelmeskedj, ne háborúzz”: nem arról van szó, hogy ezek nem lennének természetüknél fogva vonzó célok, de lényegüket tekintve magántermészetű törekvések, amelyek nem a köz javát szolgálják. S nem meglepő, hogy elvezettek ahhoz a széles körben hangoztatott jelszóhoz, hogy „ami személyes, az politikai”.

A hatvanas évek politikája így a társadalommal és az állammal szemben megfogalmazott egyéni igények összességévé degradálódott. Az „identitás” kezdte uralni a közbeszédet: magánéleti identitás, szexuális identitás, kulturális identitás. Innen már csak egy apró lépés volt a radikális politika szétaprózódása, multikulturalizmussá történő átalakulása. Furcsa módon a baloldal továbbra is nagyfokú érzékenységet mutatott a távoli vidékeken élő emberek kollektív sajátosságai iránt, anonim társadalmi kategóriákba csoportosítva őket, és a „paraszi”, „posztkoloniális”, „alávetett” és hasonló címkéket aggatva rájuk. Odahaza viszont diadalt ült az individualizmus.

Bármennyire legitimek is az egyének követelései, és bármekkora fontossággal bírnak is a jogaik, az egyén középpontba állításának volt egy elkerülhetetlen következménye: az együttes céltudatosság erejének hanyatlása. Valamikor régen az egyén elvárta a társadalomtól – a társadalmi osztálytól, a közösségtől –, hogy biztosítsa számára az irányadó szókimondást is: hiszen ami megfelelt mindenkinek, az a dolog természetéből adódóan neki is megfelelt. De ennek az ellenkezője nem igaz. Ami az egyik személynek jó, az egyáltalán nem biztos, hogy értékes vagy érdekes a másiknak. Régi korok konzervatív filozófusai ezt nagyon jól megértették, s emiatt folyamodtak a *vallás* nyelvezéséhez és szóképeihez, hogy igazolják a tradi-

cionális hatalmat és annak igényét az egyének feletti rendelkezésre.

Az új baloldal individualizmusa azonban nem tisztelte sem a kollektív célokat, sem a tradicionális hatalmat: végül is egyszerre volt *új és balos*. Ami megmaradt, az az egyéni – és egyénileg mért – érdekek és vágyak szubjektívizmusa. Ez viszont esztétikai és erkölcsi relativizmushoz vezetett: ha valami jó nekem, nem kell kiderítenem, hogy másnak is jó-e – isten ments, hogy megpróbáljam rákényszeríteni („tedd azt, ami jó neked”).

Az igaz, hogy a hatvanas években sok radikális lelkes támogatója volt bizonyos kész minták követésének, de csak akkor, ha ezek a minták távoli népektől származtak, melyekről vajmi keveset tudtak. Visszatekintve igencsak feltűnő, hogy Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban mennyi lelkes híve volt akkoriban Mao Ce-tung diktatórikus és uniformizált „kulturális forradalmának”, miközben odahaza kulturális reformon az egyéni kezdeményezéseknek és az egyén autonómiájának a maximalizálását értették.

Távolról visszatekintve különös, hogy a hatvanas években milyen sok fiatal azonosult a „marxizmussal” és mindenfajta radikális eszmével, miközben ezzel egyidejűleg elhatárolták magukat a konformista normáktól és a tekintélyelvű szándékoktól. A marxizmus olyan retorikai ernyőként szolgált, mely alá nagyon sokféle, akár a legeltérőbb nézeteket

is be lehetett gyűjteni, nem utolsósorban azért, mert egy korábbi radikális nemzedékkel való folytonosság illúzióját keltette. A közös ernyő és ennek illúziója következtében viszont a baloldal széttöredezett, s minden közös céltudatosságát elvesztette.

A „baloldal” éppenséggel meglehetősen egoista színben kezdett feltűnni. A baloldali radikálisokra azokban az években a túlzott magabiztosság, az önreklámozási hajlam és egy furcsa szűklátókörűség volt jellemző. A baloldali diákok figyelmét jobban lekötötték főiskolájuk házirendjének kérdései, mint a gyárakban uralkodó állapotok; egy olaszországi felső középosztálybeli család egyetemista fia simán összeverhetett egy alulfizetett rendőrt a forradalmi igazságszolgáltatás nevében; a szexuális forradalmat hirdető könnyed ironiájú szlogenek felváltották a kapitalista kizsákmányolás ellen tiltakozó munkások dühödt tiltakozásait. Azért ez nem azt jelenti, hogy a radikálisok új nemzedéke érzéketlen lett volna az igazságtalanságokkal és a politikai gáztettekkel szemben: a hatvanas években a vietnami háború elleni tiltakozások és a faji zavargások jelentős megmozdulások voltak. Csakhogy ezekben az akciókban már nem annyira egy céltudatos közösség, mint inkább csak az egyéni önkifejezés és düh nyilvánult meg.

A meritokrácia e paradoxonai – a hatvanas évek ifjú nemzedéke mindenekelőtt az általa mélyen megvetett jóléti államnak volt a sikeres

mellékterméke – a lendület megtörését jelezték. A társadalom régi elit osztályai teret adtak az alapvetően jó szándékú társadalomépítő szakemberek nemzedékének, de senki sem volt felkészülve gyermekeik radikális elégedetlenségére. A háborút követő évtizedek hallgatólagos konszenzusa megtört, és egy új, kifejezetten kényszeredett konszenzus volt kialakulóban, mely a magánérdek elsőbbségét hirdette. A fiatal radikálisok persze sohasem írták volna le céljaikat ily módon, de leginkább mégis az egyén felmagasztalt szabadsága és a közélet irritáló béklyói között feszülő ellentét gerjesztette indulataikat. És különös módon ugyanebből az ellentétből rajzolódott ki az újjászerveződött jobboldal is.

AZ OSZTRÁKOK BOSSZÚJA

„Szembe kell néznünk azzal a ténnyel,
hogy az egyéni szabadság megőrzése
összeegyeztethetetlen az osztó igazságosságról
vallott nézeteink teljes kielégítésével.”¹

FRIEDRICH HAYEK

A konzervativizmusnak – nem is beszélve a világnézeti alapon szerveződött jobboldaliságról – nem sok babér termett a második világról.

¹ „A valódi és a hamis individualizmus”, in Ludassy Mária (szerk.): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. Budapest, 1992, Atlantisz, II/135. Fordította Kontler László.

háborút követő évtizedekben. A régi, háború előtti jobboldal kétszeresen is hitelét veszítette. Az angolszász országokban a konzervatívoknak nem sikerült előre jelezniük, megérteniük vagy helyrehozniuk azt a hatalmas kárt, melyet a nagy gazdasági világválság okozott. Mire a háború kitört, már csak a régi angol konzervatív párt keménymagja és néhány rendíthetetlenül ostoba republikánus ellenezte a New Deal követőinek Washingtonban, illetve a félig keynesiánus hivatalnokoknak Londonban tett erőfeszítéseit annak érdekében, hogy kreatív választ találjanak a válság kihívásaira.

Európa szárazföldi részén a konzervatív elit megfizette az árát, hogy alkalmazkodott a megszálló erőkhöz, sőt esetenként kollaborált velük. A tengelyhatalmak veresége után kisöpörték őket a hatalomból. Kelet-Európában a régi centrista és jobboldali pártokat brutálisan szétverték kommunista utódaik, de a hagyományos reakció számára még Nyugat-Európában sem volt hely. Helyüket a mérsékelték új nemzedéke töltötte be.

A konzervativizmus szellemi téren sem volt sokkal jobb formában. Minden Michael Oakeshott-ra, aki kérlelhetetlen megvetéssel viseltetett a modern *bien pensant*¹ gondolkodással szemben, száz progresszív értelmiségi jutott, akik a háborút követő konszenzus útját

¹ Szó szerint „jó gondolkodású” – a divatos vélemények kritikátlan elfogadását jelenti. (A ford.)

egyengették. Senkinek sem volt elég ideje túl sokat foglalkozni a szabadpiacot vagy minimalista államot hirdető politika híveivel; s bár a legtöbb régi liberális még mindig ösztönös gyanakvással tekintett a nagy társadalomátalakító programokra, ha csak óvatosságból is, elkötelezték magukat a magas szintű kormányzati aktivitás mellett. A politikai viták súlypontja az 1945 utáni években így nem a bal- és a jobboldal között volt, hanem a baloldalon belül: a kommunisták és szimpatizánsaik, valamint a liberális-szociáldemokrata konszenzus főáramlata között.

A konszenzus ezen éveiben Franciaországban Raymond Aron, az Egyesült Királyságban Isaiah Berlin, az Amerikai Egyesült Államokban pedig – bár elég különböző tónusban – Sidney Hook jutott el legközelebb a komoly elméleti konzervativizmushoz. Mind a hárman megrökönyödtek volna, ha „konzervatív-nak” címkézik őket: klasszikus liberálisok voltak, mind etikai, mind politikai alapon antikommunisták, akik a 19. századra jellemző gyanúval tekintettek az állami túlhatalomra. A maguk különböző módján ezek a férfiak realisták voltak: elfogadták a jóléti és a társadalmi beavatkozások szükségességét, nem beszélve a progresszív adózásról és a közjavak iránti kollektív elkötelezettségről. Viszont ösztöneik és tapasztalataik alapján elutasították a tekintélyvel alapuló hatalomgyakorlás minden formáját.

Ezekben az években Aron a dogmatikus marxista ideológusok rendíthetetlen ellenfeleként volt a leginkább ismert. Nagy éleslátással támogatta az Amerikai Egyesült Államokat, melynek ugyanakkor nem tagadta a hibáit. Berlin az 1958-ban tartott előadásáról lett híres, mely „A szabadság két fogalma”¹ címet viselte. Ebben megkülönböztette a pozitív szabadságot – a csak az állam által garantálható jogok érvényesítésére irányuló törekvést – a negatív szabadságtól, azaz annak jogától, hogy hagyjanak békén bennünket, hadd tegyünk, amit jónak látunk. Bár önmagát végig tradicionális liberálisnak tartotta, és rokonszenvezett annak a brit liberális hagyománynak minden reformtörekvéssel, mellyel teljes mértékben azonosult, Berlin a neoliberaisok későbbi nemzedékének hivatkozási alapjává vált.

Hook figyelmét – oly sok amerikai kortársához hasonlóan – lekötötte az antikommunista harc. Liberalizmusa így gyakorlatilag kimerült a nyitott társadalmak hagyományos szabadságjogai melletti érvelésében. Hagyományos amerikai mércével mérve Hook és a hozzá hasonlóak valójában szociáldemokraták voltak, csak nem így nevezték őket: más amerikai „liberálisokhoz”, például Daniel Bellhez hasonlóan ösztönösen vonzódtak az európai poli-

¹ Isaiah Berlin: „A szabadság két fogalma”, in *Négy esszé a szabadságról*. Európa, 1990, 334–443. o. Fordította Erős Ferenc és Berényi Gábor.

तिकai eszmékhez és gyakorlathoz. De a kommunizmus iránti erős ellenszenve hidat képezett Hook és a hagyományosabb felfogású konzervatívok között, mely egyre könnyebb átjárást biztosított mindkét oldal számára az ezt követő években.

Az újräeledő jobboldal feladatait nemcsak az idő múlása könnyítette meg – ahogy az emberek egyre kevésbé emlékeztek a harmincas–negyvenes évek traumáira, úgy váltak nyitottabbá a hagyományos konzervatív hangok iránt –, hanem ellenfeleik is. A diákmegmozdulások narcizmusa, az új baloldal ideológusai és a hatvanas évek nemzedékének populáris kultúrája konzervatív ellentámadáshoz vezettek. Mi, hangoztatta a jobboldal, igenis kiálunk az „értékek”, a „nemzet”, a „tisztelet”, a „tekintély” és országunk – vagy a kontinens, sőt általában a „Nyugat” – öröksége és civilizációja védelmében, amit „ők” (a baloldal, a diákok, a fiatalok, a radikális kisebbségek) nem értenek, vagy nincs hozzá kellő empátiájuk.

Miután oly sokáig éltünk együtt ezzel a retorikával, magától értetődőnek tűnt, hogy a jobboldal ehhez fog folyamodni. De úgy a hatvanas évek közepéig mégis abszurd lett volna azt hangoztatni, hogy a baloldal érzéketlen a nemzet vagy a tradicionális kultúra, vagy még inkább a „tekintély” iránt. Épp ellenkezőleg, a régi baloldal javíthatatlanul régimódi volt éppen ezeken a területeken. Egy Keynes, egy Reith, egy Malraux vagy egy De Gaulle kul-

turális értékeiben kritikátlan módon osztozott sok balos ellenfelük is: az orosz forradalmat követő rövid időszaktól eltekintve a politikai baloldal fő áramvonala az esztétikában ugyanolyan megbízhatóan konvencionális volt, mint oly sok minden másban is. Ha a jobboldalnak kényszerűségből kizárólag csak régi vágású szociáldemokratákkal vagy a jóléti rendszereket megalapozó liberálisokkal lett volna dolga, akkor soha nem sikerült volna monopolizálnia a kulturális konzervativizmust és az „értékeket”.

Ahol a konzervatívok *valóban* rá tudtak mutatni a régi baloldal és a köztük fennálló szembenállásra, az pontosan az államnak és az állam szerepének kérdésköre volt. De még itt is egészen az 1970-es évek közepéig kellett várni, hogy a konzervatívok egy új nemzedéke elég erősnek érezze magát, hogy megkérdőjelezze elődeinek a túlzott állami szerepvállalással kapcsolatos nézeteit, és hogy radikális gyógymódot ajánljon arra, amit a magánkezdeményezéseket elfojtó, túlságosan ambiciózus kormányok „szklerózisának” nevezett.

Margaret Thatcher, Ronald Reagan és – sokkal kevésbé határozottan – Valéry Giscard d’Estaing voltak az első, a jobbközép fő irányvonalába eső politikusok, akik vállalták a szakítást a háború után kialakult konszenzussal. Az igaz, hogy Barry Goldwater már az 1964-es elnökválasztás során hasonló irányvonalat képviselt, de katasztrofális következmé-

nyekkel. Hat évvel később Edward Heath – a leendő konzervatív miniszterelnök – megpróbálkozott piacpárti és az állami szerepvállalást visszafogó javaslatokkal, de olyan igaztalan és agresszív bírálatok érték az idejétmúlt gazdasági nézetekhez történő „anakronisztikus” visszatérése miatt, hogy jobbnak látta gyors visszavonulót fűjni.

Ahogy Heath botlása is mutatja, miközben sokakat irritáltak a túlságosan erős szakszervezetek és az érzéketlen bürokraták, a nagyarányú visszarendeződés nem élvezett támogatást. A szociáldemokrata konszenzus és ennek intézményes megtestesülése lehet, hogy unalmassá, sőt akár még paternalistává is vált, de működött, és az emberek jól ismerték. Amíg általánosan elfogadott nézet volt, hogy a „keynesiánus forradalom” visszafordíthatatlan változásokhoz vezetett, a konzervatívok próbálkozásai megfeneklettek. Megnyerhették az „értékekről” és az „erkölcsről” szóló kulturális csatározásokat, de addig, amíg át nem tudták terelni a közpolitikai vitákat egy nagyon más terepre, a gazdasági és politikai háború elvesztésére voltak ítélve.

A konzervatívok győzelme és a következő három évtized során lezajlott alapvető átalakulások ezért egyáltalán nem voltak elkerülhetetlenek: szellemi forradalomra volt szükség hozzájuk. Alig több mint egy évtized alatt gyökeresen megváltozott a közbeszéd uralkodó „paradigmája”: az állami beavatkozásnak és

a társadalmi javak gyarapításának lelkes szorgalmazását felváltotta egy olyan világszemlélet, melyet Margaret Thatcher elhíresült *bonmot*-ja foglal össze a legjobban: „Olyasmi, hogy »társadalom«, nem létezik, csak egyének és családok léteznek.” Az Amerikai Egyesült Államokban csaknem ugyanebben az időben Ronald Reagan tartós népszerűséget ért el azzal a kijelentésével, hogy „eljött a reggel Amerikában”.¹ A kormányzat többé már nem a megoldás, hanem maga a probléma.

Ha a kormányzat a probléma, társadalom pedig nem létezik, akkor az állam újra csak a segítő szerepére redukálódik. A politikus feladata az, hogy kiderítse, mi a legjobb az egyén számára, majd olyan körülményeket biztosítson számára, amelyek csak minimális mértékben zavarják céljai elérésében. A keynesi konszenzussal összevetve nem is lehetne kirívóbb az ellentét: Keynes maga úgy tartotta, hogy a kapitalizmus nem lenne életképes, ha működését csupán arra korlátozná, hogy eszközöket biztosítson a gazdagoknak ahhoz, hogy még gazdagabbak legyenek.

Nézetei szerint a piaczgazdaság működésének pontosan ez a szűk látókörű felfogása taszította káoszba a gazdaságot. Hát akkor manapság miért tértünk vissza e zűrzavarhoz azal, hogy a közbeszédet gazdasági szaknyelven

¹ Utalás Ronald Reagan híres tévéhirdetésére az 1984-es újraválasztási kampánya idején. (A ford.)

lefolytatott vitákra szűkítjük le? A keynesi konszenzus ilyen könnyed és egyöntetű félresöp-réséhez azért komoly ellenérvekre volt szükség. Ezek meg is voltak, de nem a semmiből keletkeztek.

Akaratlan örökösei vagyunk egy vitának, amelyről a legtöbben nem is hallottak még. Ha megkérdik, mi van az új (régi) közgazdasági nézetek mögött, akkor azt mondhatjuk, hogy azok túlnyomórészt a Chicagói Egyetemmel kapcsolatban lévő angol-amerikai közgazdászoktól erednek. De ha megkérdezzük, hogy honnan vették a „chicagói fiúk” az elképzeléseiket, akkor arra jutunk, hogy a legnagyobb hatást egy maroknyi külföldi gyakorolta rájuk, valamennyien Közép-Európából származó bevándorlók: Ludwig von Mises, Friedrich Hayek, Joseph Schumpeter, Karl Popper és Peter Drucker.

Von Mises és Hayek voltak a szabadpiaci közgazdaságtan chicagói iskolájának „ősatyái”. Schumpeter legjobban a kapitalizmus „építő és romboló” erőinek szenvedélyes leírásáról, Popper pedig a „nyílt társadalom” védelmében írt, valamint a totalitarizmusról szóló írásairól ismert. Ami Druckert illeti, vezetéstudományi publikációi óriási hatással voltak a háború utáni fellendülés virágzó évtizedeinek üzleti elméletére és gyakorlatára. Hárman közülük Bécsben születtek, a negyedik (von Mises) az ausztriai Lembergben (a mai Lvovban), az ötödik (Schumpeter) pedig Morvaor-

szágban, a birodalmi fővárostól alig pár tucat mérföldnyire északra. Mind az ötüket mélységesen megrázta az ausztriai szülőhazájukkal a két világháború között történt katasztrófa.

Az első világháború kataklizmáját és a bécsi helyhatóság területén történt rövid életű szocialista próbálkozást követően (mely alatt Hayek és Schumpeter aktív részt vállaltak a gazdaság társadalmi tulajdonba vételéről szóló vitában) az ország 1934-ben reakciós katonai puccs, majd négy évvel később a náci invázió és megszállás áldozatául esett. Mint oly sokan mások, e fiatal közgazdászok is száműzetésbe kényszerültek az események következtében, és valamennyiük – de főleg Hayek – későbbi írsain és oktatói munkásságán árnyként húzódott végig az életük középponti kérdésévé vált téma vizsgálata: hogyan omolhatott össze a liberális Ausztria, és nyithatott utat a fasiszmusnak?

Válaszuk szerint a (marxista) baloldal azon sikertelen próbálkozásai, hogy az 1918 utáni Ausztriában bevezessék az állami irányítású tervezést, a városi tulajdonban lévő szolgáltatásokat és a kollektivizált gazdasági tevékenységet, nemcsak hogy elbuktak, hanem törvényszerűen kiváltották a reakciót. Popper, hogy a legismertebb példát említsük, úgy érvelt, hogy szocialista kortársainak döntésképtelensége – a „történelmi törvényszerűségekbe” vetett hitük által okozott bénultság – nem versenyezhetett a fasiszták *cselekvésben* megnyíl-

vánuló radikális energiáival.¹ A gond az volt, hogy a szocialisták túlságosan is hittek a történelem logikájában és az emberek józan ítélőképességében. A fasiszták egyikkel sem törődtek, úgyhogy minden lehetőségük megvolt a gyors cselekvésre.

Hayek és kortársai szemében az európai tragédiát tehát a baloldal fogyatékságai okozták: először nem volt képes megvalósítani célkitűzéseit, majd nem tudott hatékonyan szembeszállni a jobboldallal. Bár különböző módokon, de mindannyian egyforma következtetésre jutottak: a legjobb – valójában az egyetlen – módja annak, hogy megvédjük a liberalizmust és a nyitott társadalmat, ha az államot minél távolabb tartjuk a gazdasági élettől. Ha a hatóság biztonságos távolságban van, ha az amúgy bármilyen jó szándékú politikusokat elzárjuk annak lehetőségétől, hogy az állampolgárok ügyeibe tervezéssel, irányítással, bármilyen manipulációval beleszólhassanak, akkor mind a jobboldali, mind a baloldali szélsőségesek vitorlájából kifogjuk a szelet.

Ugyanezzel a dilemmával – hogy lehet a két világháború között történeteket értelmezni és újabb bekövetkezésüket megakadályozni – nézett szembe Keynes is, ahogy korábban már láttuk. Az angol közgazdász lényegileg ugyan-

azokat a kérdéseket tette fel, mint Hayek és osztrák kollégái. Ugyanakkor Keynes számára evidenssé vált, hogy a politikai szélsőségesek és a gazdasági válságok elleni legjobb védekezés az, ha az állam szerepét – többek között, de nem kizárólagosan az anticiklikus gazdasági beavatkozások formájában – *növeljük*.

Hayek az ellenkezőjét javasolta. 1944-ben kiadott *Út a szolgáshoz* című klasszikus művében így írt:

„Általánosságokban mozogva nem tudjuk megfelelően érzékeltetni azt, hogy a kortárs angol politikai irodalom jelentős része mennyire hasonlít azokra a művekre, amelyek Németországban elpusztították a nyugati civilizációba vetett hitet, s olyan szellemi közeget hoztak létre, amelyben a náciizmus sikeres lehetett.”¹

Más szavakkal Hayek – aki akkoriban Angliában élt és a London School of Economicsban oktatott – az osztrák előzmények alapján kifejezetten számolt a fasiszta veszéllyel abban az esetben, ha az angol Munkáspárt a maga harsány szociális és jóléti követeléseivel hata-

¹ Malachi Hacohen, Karl Popper: *The Formative Years, 1902–1945: Politics and Philosophy in Inter-war Vienna*. New York, 2000, Cambridge University Press, 379. o.

¹ Friedrich Hayek: *The Road to Serfdom*. Chicago, 1944, University of Chicago Press, 196. o. (Magyarul: *Út a szolgáshoz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1991, 241. o. Fordította Mezei György Iván.)

lomra jut Nagy-Britanniában. Mint tudjuk, a Munkáspárt valóban győzelmet aratott. De nemhogy nem egyengette az útját a fasizmus újraéledésének, hanem győzelme egyenesen hozzájárult Nagy-Britannia háború utáni stabilizációjához.

Az 1945-öt követő években a legélesebb szemű megfigyelőknek úgy tűnt, mintha az osztrákok egyszerű kategóriahibát¹ követtek volna el. Sok más menekülthöz hasonlóan feltételezték, hogy azok a feltételek, amelyek a két világháború közti Európában a liberális kapitalizmus összeomlásához vezettek, nem változnak, és végtelenszer fognak újrateermelődni. Így Hayek szemében a szociáldemokrata kormánytöbbség politikai sikerei és ambiciózus törvényalkotási programja miatt Svédországnak kellett volna lennie a következő országnak, mely követi Németországot a szakadékba.

A náciizmus tanulságainak félreértelmezésével, illetve azzal, hogy közülük makacsul csak néhányat vettek figyelembe, a háború utáni fellendülés idején a közép-európai értelmiségi menekültek Nyugaton marginális helyzetbe kerültek. Anthony Crosland 1956-ban, a szociáldemokraták önbizalmának tetőfokán írta a következőket: „Ma már nincs olyan mérvadó gondolkodó, aki hinne Hayek valaha oly népszerű tézisében, miszerint a piac

működésébe való bármiféle beavatkozás óhatatlanul elindítana minket a totalitarizmus felé vezető lejtőn.”¹

Ezek az értelmiségi menekültek – közülük is leginkább a közgazdászok – képtelenek voltak feldolgozni a vendéglátóik részéről tapasztalt értetlenséget. Minden olyan társadalommal kapcsolatos gondolat, mely nem az individualizmuson alapult, bármely érv, mely közösségi kategóriákon, közös célkitűzéseken, a társadalmi javakon vagy a társadalmi igazságosságon nyugodott, felidézte bennük annak a felfordulásnak a felzaklató emlékeit, amelyen valamennyien keresztülmentek. De a körülmények még Ausztriában és Németországban is radikálisan megváltoztak: visszaemlékezéseiknek így kevés gyakorlati hasznuk volt. Az olyan gondolkodók, mint Hayek vagy von Mises, mintha szakmai és kulturális szempontból is marginalitásra lettek volna ítélve. Csak akkor találták meg nézeteik – a magas adók akadályozzák a növekedést és a hatékonyság fokozását, az állami szabályozás elfojtja a kezdeményezőkétszereget és a vállalkozói szellemet, minél kisebb az állam, annál egészségesebb a társadalom stb. – újra a közönségüket, amikor a jóléti államok – melyek bukását oly szorgosan jövendőlték – kezdtek komoly nehézségekkel szembenézni.

¹ Gilbert Ryle (1900–1976) brit filozófus által bevezetett kifejezés az érvelési hibák egy fajtájára. (*A ford.*)

¹ Anthony Crosland, i. m., 500. o.

Tehát amikor a jól ismert kliséket hangoztatjuk a szabadpiacról és a nyugati szabadságjogokról, lényegében egy hetven évvel ezelőti, főképpen néhány, a 19. század végén született ember által kezdeményezett és lefolytatott vitát visszhangozunk – miként a múltból tudósít a fénysugár, melyet az egyre halványuló csillag bocsát ki magából. Persze azokhoz a gazdasági fogalmakhoz, melyekről napjainkban annyi szó esik, rendszerint nem társítanak ilyen messzemenő politikai nézetkülönbségeket és tapasztalatokat. Az üzleti főiskolák mesterképzéseinek részt vevő hallgatók legtöbbször nem is nagyon hallott ezekről a külföldi csodabogarakról, és nem is ösztönzik őket arra, hogy megismerkedjenek írásaikkal. Ám ha nem értjük meg gondolkodásmódjuk (és a mi gondolkodásmódunk) Ausztriában gyökerező eredetét, az olyan, mintha nem teljesen fogná fel a nyelvet, melyet beszélünk.

Talán érdemes itt megjegyezni, hogy Hayek nem tehet arról, hogy hű tanítványai ideológiailag mennyire leegyszerűsítették tanait. Keyneshez hasonlóan a közgazdaságtant ő sem egzaktnak, hanem értelmező tudományként fogta fel, mely nem alkalmas jóslásokra. A tervezést annyiban tartotta rossznak, hogy olyan számításokat és előrejelzéseket kénytelen alapul venni, melyek lényegüket tekintve semmitmondóak, tehát irracionálisak. A tervezést *nem* erkölcsi szempontból vagy elvi okokból tartotta nemkívánatosnak. Egyszerűen kivite-

lezhetetlen, gondolta – ám ha valóban következetes lett volna, akkor azt is el kellett volna ismernie, hogy ez voltaképpen ugyanúgy érvényes a piaci mechanizmusokkal foglalkozó „tudományos” elméletre.

A különbség természetesen abban állt, hogy a tervezéshez szükség van kényszerítő eszközökre is, s ez közvetlenül vezet a diktatúrához – Hayeknek pedig ez volt az igazi céltáblája. Lehet, hogy a hatékony piac csak mítosz, de legalább nem jár erőszakkal. Mindamelllett Hayek olyan dogmatikusan ellenzett mindenféle központi irányítást, hogy emiatt őt magát is a... dogmatizmus vádjával illették. Michael Oakeshott világított rá arra, hogy a „hayekizmus” maga is doktrína: „A minden tervezéssel szemben kifejtett ellenállás terve lehet, hogy jobb az ellentéténél, ám ugyanazt a politikai stílust jeleníti meg.”¹

Az Amerikai Egyesült Államokban az ökonometrikusok (az a közgazdasági szakág, melynek kérkedő tudományosságára mind Hayeknek, mind Keynesnek lett volna mit mondanía) magabiztos fiatalabb nemzedéke körében az a hit, hogy a demokratikus szocializmus megvalósíthatatlan, és természetellenes következményekkel járna, egyfajta teológiai kinyilatkoztatássá vált. Ez a hitvallás szövetséget kötött minden olyan erőfeszítés populáris elutasításával, amellyel bármi módon

¹ Michael Oakeshott, i. m., 26. o. (140. o.).

növelnék az állam vagy az állami szektor befolyását az amerikai polgárok életében.

Az Egyesült Királyságban az osztrák tanulságoknak ez a sajátos kiterjesztése nem vált hasonló húzóerővé. Az okok nyilvánvalóak – az ingyenes egészségügyi ellátás és az államilag finanszírozott felsőoktatás népszerűségét említhetjük a legismertebb példaként. De a Thatcher–Blair–Brown-korszak alatt a bankárok, brókerek, tréderek, az újjgazdagok és általában a pénzeszközökben nem szűkülőkődők piedesztálra emelése a legfeljebb minimális mértékben szabályozott „pénzügyi szolgáltatóipar” iránti elragadtatáshoz vezetett – valamint annak az ezzel együtt járó hitnek a kialakulásához is, hogy a pénzügyi termékek globális piacának működése természetszerűen jótékony hatással bír.

Hogy aztán pontosan hogy vélekedett volna Hayek vagy még inkább a kapitalizmus pusztulásának prófétája, Schumpeter a pénz, illetve a pénz birtoklói előtti elképesztő hajbókolásról, az már más lapra tartozik. De kétség sem fér hozzá, hogy a modern Nagy-Britanniában meglévő és egyre növekvő vagyoni szakadék igazolására használatos érvek a korlátozott szabályozás, a minimális beavatkozás és a magánszektor erényeinek felmagasztalásából eredeztethetők, amihez az osztrák közgazdasági iskola oly közvetlen módon járult hozzá.

A brit eset még az amerikainál is jobban megmutatja, milyen gyakorlati következményekkel jár a modern közgazdasági nyelv e retró jellegű átalakulása, de még ennél is jobb példa a bankárbanditizmust oly lelkesen fölkaroló izlandiak szomorú története. A történet tehát azzal kezdődött, hogy egy maroknyi kiváló elme elmenekült a két világháború között Európából, majd láttuk, ahogy közgazdász-tudósok két nemzedéke hogyan próbálta új alapokra helyezni tudományágát... s eljutottunk az elmúlt évek bankokkal, jelzáloggal, magánhitelezéssel és befektetési alapokkal kapcsolatos botrányaihoz.

Minden cinikus (vagy csupán inkompetens) bankvezető és kereskedő mögött ott ül egy közgazdász, aki a megkérdőjelezhetetlen szellemi tekintély pozíciójából biztosítja őket (és minket) arról, hogy tetteik társadalmilag hasznosak, és semmilyen körülmények között nem szabad azokat közfelügyelet alá helyezni. A közgazdász és hiszékeny olvasója mögött régóta halott viták résztvevői állnak. Napjaink vérszegény állapotban leledző köznyelve – s hogy képtelenek vagyunk azokon a fogalmakon és kliséken túljutva elgondolkozni a jövőnkről, melyek ma Washingtonban és Londonban egyaránt alakítják és torzítják a politikai döntéshozatali folyamatokat – ily módon tisztelettel adózik Keynes egyik legnagyobb meglátása előtt:

„Azok a »gyakorlati emberek«, akik menteseknek vélik magukat minden szellemi befolyás hatásától, rendszerint valamelyik rég elhunyt közgazdász rab-szolgái. Magas állásokat betöltő örültek, akik hangokat hallanak a levegőben, hajdani könyvmolyoktól kölcsönözték rögeszméik magvát. Meggyőződéseim, hogy rendkívül eltúlozzák az érdekek szerepét az eszmék lassan, de biztosan érvényesülő befolyásával szemben.”¹

A PRIVÁT KULTUSZA

„A közjó érdekében társadalmi cselekvést javasolni a londoni Citynek olyan, mint hatvan évvel ezelőtt egy püspökkel beszélgetni A fajok eredetéről.”²

JOHN MAYNARD KEYNES

Szóval mit is kezdtek Keynes „magas állásokat betöltő örültjei” az elhunyt közgazdászoktól örökölt gondolatokkal? Hozzáfogtak lebon-

¹ Idézet Robert Skidelsky, John Maynard Keynes: Volume 2: The Economist as Savior, 1920–1937 (New York, 1995, Penguin) című művének 570. oldaláról. (Magyarul: John Maynard Keynes: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Budapest, 1965, KJK, 407. o. Fordította Erdős Péter.)

² Breuer András fordítása (John Maynard Keynes: „A laissez-faire vége”, FORDULAT, A társadalomelméleti kollégium szakmai folyóirata, konferencia-különszám, 2003. tavasz, 87. o.).

tani az állam gazdasági hatalmát és kezdeményezéseit. Fontos tisztázni: ez semmiképpen sem járt együtt *magának* az államnak a visszaszorításával. Sem Margaret Thatcher, sem később George W. Bush vagy Tony Blair sosem tétovázott növelni a központi kormányzat elnyomó és információgyűjtő hatalmát. A zárt láncú videokameráknak, a lehallgatórendszereknek, a nemzetbiztonsági szolgálatnak, az Egyesült Királyságban működő Független Oltalmazási Hivatalnak¹ és más eszközöknek köszönhetően folytatódott a polgároknak az a mindenre kiterjedő ellenőrzése, melyre a modern államok képesek. Míg Norvégia, Finnország, Franciaország, Németország és Ausztria – vagyis az állampolgáraikról a „bölcsőtől sírig” gondoskodó államok – háborús vészhelyzetét leszámítva sohasem fordultak ilyen eszközökhöz, addig a szabadság bajnokaiként tetszelgő angolszász, piacgazdaságra épülő társadalmak igen messzire jutottak az orwelli úton.

Mindeközben, ha meg kellene neveznünk egyetlen következményt annak a szellemi fronton lezajlott változásnak, mely a 20. század utolsó harmadát jellemezte, akkor az nem más, mint a magánszektor istenítése, és különösen a privatizáció kultusza. Mondhatni,

¹ Independent Safeguarding Authority: főképpen a pedofilok kiszűrésére alakult ügynökség, igazolásuk szükséges bizonyos munkakörök betöltéséhez. (A ford.)

hogy azt a felbuzdulást, mely a közösségi tulajdonban álló javaktól való megszabadulás iránt általánosan megnyilvánult, tisztán gyakorlati szempontok vezérelték. Miért kell privatizálni? Mert a költségvetési megszorítások időszakában úgy tűnik, a magánosításokkal pénzt lehet megtakarítani. Ha az államnak van egy nem kielégítő hatékonysággal működő üzeme vagy egy költséges szolgáltatása – mondjuk, egy vízmű vagy egy vasútvonal –, akkor fogja és átpasszolja azt a magánvásárlóknak.

Az eladás annak rendje és módja szerint bevételeket biztosít az államnak. Eközben, miután a privatizált cég csatlakozott a magán-szektorhoz, működése a profitérdekelttség következtében hatékonyabbá válik. Mindenki nyer: a szolgáltatások fejlődnek, az állam megszabadul egy terhes kötelezettségtől, a befektetők profitálnak, az állami szektor pedig egyszerű bevételre tesz szert az eladásból. Ránézésre tehát a privatizáció az államközpontúság dogmájától való eltávolodást és az egyértelmű gazdasági kalkulációk érvényre jutását jelenti.

Végére is tény, „az államosított iparágak teljesítménye szinte egyik országban sem lett bizonyíthatóan jobb, mint a magánkézben vagy vegyes tulajdonban levőké”.¹ Az is kétségtelen, hogy az állami tulajdonnak komoly hátulütői vannak. Az Egyesült Királyságban a

¹ Daniel Bell: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York, 1976, Basic Books, 275. o.

kincstár a potenciálisan hasznot hozó állami cégeket egyszerűen fejőstehénnek tekintette. A befektetések minimalizálásával és a nyereségrealizálás maximalizálásával a fő cél nem volt más, mint a kincstári bevételek növelése. Így bár a vasúttól és a szénbányáktól elvárták, hogy szociális és politikai okokból alacsonyan tartsák áraikat, ugyanakkor az is elvárás volt, hogy nyereségesen működjenek.

Hosszú távon ez hozzájárult a nem kellő hatékonyságú működéshez. Máshol, például Svédországban az állam nem volt ennyire zsarnok gazdasági beavatkozásai során, viszont gyakran a működést ellehetetlenítő módon szabályozta a béreket és az árakat, állapított meg a munkakörülményekre és a termékekre vonatkozó előírásokat. A privatizációnak így a rövid távú bevételi szempontokon túl a hatékonyságban és a piaci aktivitás területén megmutatkozó előnyöket is tulajdonítottak. Ha mást nem is, azt mindenképpen racionálisan feltételezték, hogy az állami szektorból a magánszektorba visszatért vállalkozásokat minden bizonnyal a hosszú távon megtérülő befektetések és a hatékony árképzés szempontjainak figyelembevételével fogják irányítani.

Ennyit az elméletről. A gyakorlat nagyon más volt. A modern állam 20. századi eljövetelével a közlekedést, a kórházakat, az iskolákat, a postaszolgálatot, a fegyveres és rendőri erőket, a börtönöket és a kultúrához történő

jutányos hozzáférést – azokat a szolgáltatásokat, melyek a profitszempontok alapján nem tudnak jól működni – állami szabályozás vagy felügyelet alá vonták. Ezeket ma sorra adják vissza magánvállalkozóknak.

Azt látjuk tehát, hogy az állami felelősségvállalást folyamatosan felváltja a magánszektor, de ennek nincsenek érzékelhető előnyei a közösség számára. A közgazdasági elmélettel és a közhiedelemmel ellentétben a privatizáció *nem hatékony*. Az egyes kormányok többnyire az állami tulajdon veszteségesen működő elemeit tekintik alkalmasnak arra, hogy átadják a magánszektornak: vasúttársaságokat, szénbányákat, postai szolgáltatásokat vagy energiaszolgáltatókat, melyek működtetésének és fenntartásának költségei meghaladják azt az összeget, amit az állam valaha is remélhet árbevételként elkönnyvelni.

A szóban forgó közjavak természetüknél fogva csak akkor jelentettek vonzerőt a magántőke számára, ha igen nagy árengedménnyel kínálták őket. Viszont ha az állam olcsón ad el, akkor mi valamennyien veszítünk. Számítások szerint az Egyesült Királyságban a Thatcher-korszak idején végrehajtott magánosítások során a régóta állami tulajdonban lévő vagyon szándékosan alacsony áron történt eladásával nettó 14 milliárd angol font áramlott az adófizető polgárok közösségétől a részvényesekhez és más befektetőkhez.

Ehhez a veszteséghez további 3 milliárd angol font összegű díjazást is hozzá kell adni, melyet a privatizációs tranzakciókat lebonyolító bankok számítottak fel közreműködésükért. Így az állam valójában 17 milliárd angol font összeget (30 milliárd amerikai dollárt) fizetett a magánszektornak azért, hogy elősegítse annak a vagyonnak az átadását, amelyre máskülönben nem akadt volna vevő. Ez meglehetősen sok pénz – körülbelül annyi, amennyivel például a Harvard Egyetem alapítványa rendelkezik, vagy amennyi bruttó hazai terméket állít elő egy év alatt Paraguay vagy Bosznia-Hercegovina. Ezt nem igazán lehet úgy beállítani, mint az állam erőforrásainak hatékony felhasználását.

Van egy oka annak, hogy az Egyesült Királyságban lezajlott privatizáció olyan megtévesztő módon előnyösnek látszik: időben egybeesett azzal, hogy véget ért az ország európai versenytársakhoz viszonyított több évtizedes hanyatlásának a korszaka. Csakhogy ez szinte teljes egészében annak tudható be, hogy a gazdasági növekedés üteme máshol visszaesett; a brit gazdaság teljesítményében nem történt gyors felfutás. Az egyesült királyságbeli magánosításokról készült legjobb tanulmány összegzése szerint a privatizáció önmagában igen mérsékelt hatást gyakorolt a hosszú távú növekedésre, miközben az adófizetők és fogyasztók vagyonának regresszív újraelosz-

tását vitte végbe az újonnan magánosított társaságok részvénytulajdonosainak a javára.¹

De vajon miért hajlandók a magánbefektetők megvenni a nyilvánvalóan elégtelen hatékonyságú közjavakat? Egyetlen okból: az állam eliminálja vagy csökkenti az általuk vállalt kockázatok mértékét. A Londoni Földalatti esetében például egy „Public-Private Partnership” (PPP) szervezetet² hoztak létre a földalattivasút-hálózat iránt érdeklődő befektetők bevonására. A részt vevő társaságok biztosítékot kaptak az államtól arra, hogy bármi történjék is, védve lesznek a komoly veszteségetől. Az állam kiiktatta a privatizáció mellett szóló gazdasági tényezőt, a profitra törekvést. Ilyen kivételes feltételek közepette a magánszektor legalább olyan kevésbé hatékonyak fog bizonyulni, mint állami megfelelője – a hasznot lefölozi, a veszteséget pedig áthárítja az államra.

A végeredmény pedig a „vegyes gazdaság” legrosszabb fajtája: olyan magánvállalkozás, melyért az állam korlátlan ideig jótáll. Nagy-Britanniában az újonnan privatizált National Health Service Hospital Groups³ szervezetei

¹ Massimo Florio: *The Great Divestiture: Evaluating the Welfare Impact of the British Privatizations 1979–1997*. Cambridge, 2006, The MIT Press, 342. o.

² Szó szerint a „köz- és a magánszféra együttműködésén alapuló társaság”, de magyarul leggyakrabban az angol rövidítésére szoktak hivatkozni. (*A ford.*)

³ A brit Nemzeti Egészségügyi Szolgálaton (NHS) belül megszervezett kórházcsoportok, melyek elvileg független kereskedelmi tevékenységet folytatnak. (*A ford.*)

időről időre fizetőképtelenséget jelentenek – jellemzően azért, mert általános profitérdekeltségen alapuló ösztönzőrendszerük ellenére tilos piaci árat felszámolniuk szolgáltatásaik után. Ezen a ponton a kórházi vagyongazdálkodók (a Londoni Földalattihoz hasonlóan, melynek PPP-szervezete 2007-ben összeomlott) a kormányhoz fordulnak, és benyújtják a számlát. Amikor ez sorozatosan megtörténik – például az államosított vasúttársaságok esetében –, akkor ez nem más, mint egy lopakodó *de facto* újraállamosítás, anélkül viszont, hogy érvényesülnének az állami felügyeletből származó előnyök.¹

A végeredmény – morális kockázat.² Azt a közhelyet, miszerint a nemzetközi pénzvilágot 2008-ban térdre kényszerítő, felfuvalkodott bankok „túlságosan nagyok voltak ahhoz, hogy elbukjanak”, a végtelenségig ki lehet terjeszteni. Nincs olyan kormány, mely megengedné, hogy vasúti rendszere egyszerűen „csődbe menjen”. A privatizált elektromos- és gázszolgáltatók vagy a légiforgalmi

¹ Működése utolsó évében, 1994-ben az állami tulajdonú British Rail vasúttársaság 950 millió angol fontjába (1,5 milliárd amerikai dollár) került az adófizetőknek. 2008-ra a Network Rail elnevezésű félállami utódvállalata az adófizetőknek 5 milliárd angol fontos (7,8 milliárd amerikai dollár) költséget jelentett.

² Főként a biztosítószakmában használt kifejezés („moral hazard”): a biztosított eszerint felelőtlenebbül viselkedik, mint akkor tenné, ha nem lenne biztosítva, s ezáltal növeli a biztosító kockázatát. (*A ford.*)

irányítási hálózatok működése nem állhat le a rossz vállalatvezetés vagy a pénzügyi hozzá nem értés következtében. És természetesen az új vezetők és tulajdonosok ezzel nagyon is tisztában vannak.

Furcsa, hogy ez elkerülte az amúgy nagyon éles szemű Friedrich Hayek figyelmét. Azáltal, hogy ragaszkodott a monopolista ágazatok (mint például a vasutak és a közművek) magánkézen tartásához, elmulasztotta a várható következmények előrejelzését is: mivel az állam sohasem engedné összeomlani ezeket a létfontosságú országos szolgáltatásokat, ezért a szolgáltatók megtehetik, hogy szándékosan vállaljanak kockázatos ügyleteket, költsékezzenek túl, vagy hogy akár hűtlenül kezeljék erőforrásaikat, mert mindig tudják eközben, hogy a kormány állni fogja a ceket.

A morális kockázat azon intézmények és cégek esetében is fennáll, amelyek tevékenysége elvileg előnyökkel jár a közösség számára. Idézzük fel a Fannie Mae és a Freddie Mac elnevezésű, középosztálybeli amerikaiak számára jelzáloghitelek nyújtásával foglalkozó magánügynökségek esetét: ez a szolgáltatás az ingatlan tulajdonra és olcsó hitelekre alapozott, fogyasztásra épülő gazdaság szempontjából alapvető fontosságú volt. A 2008-as összeomlást megelőző néhány évben a Fannie Mae (mesterségesen alacsony kamatozású) hitelek vett fel a kormánytól, amelyeket igen

jelentős nyereséggel adott tovább kereskedelmi hitelek formájában.

Magáncégről lévén szó (még ha privilegizált hozzáférése volt is állami alapokhoz), ez a nyereség nem állt másból, mint a cég részvényesei és vezetői részére átforgatott közpénzből. Hogy ezekből az önérdékű tranzakciókból jelzálogkölcsönök milliói születtek, csak növelte a bűnt: amikor a Fannie Mae hitelei felmondására kényszerült, a pusztítás az amerikai közeposztály széles rétegein tarolt végig.

Brit csodálóikhoz képest az amerikaiak sokkal kevesebb mindent privatizáltak. De az olyan nem túl népszerű közszolgáltatások, mint az Amtrak szándékos alulfinanszírozása arra ítélte a feladata elvégzésére alkalmatlanná vált vállalatot, hogy az állam előbb-utóbb potom pénzért megvételre kínálja egy magánbefektetőnek. Új-Zélandon, ahol a kormány a kilencvenes évek során magánkézbe adta a vasúti és a kompszolgáltatásokat, az új tulajdonosok kíméletlenül megfosztották azokat minden piacon értékesíthető eszközeiktől. 2008 júliusában a wellingtoni kormány vonakodva bár, de újra állami kezelésbe vette a végtelenül kizsigerelt és még mindig veszteséges közlekedési cégeket – mindez sokkal nagyobb költséggel járt, mint amennyit eredetileg kellett volna a megfelelő működés biztosítása céljából beléjük fektetni.

A privatizációs történetnek vannak győztese és vesztese is. Svédországban, miután a

bankszektorban bekövetkezett válság következtében az államnak sürgős bevételekre volt szüksége, a kilencvenes évek elején hatalmon lévő (konzervatív) kormány az addig állami monopóliumban lévő nyugdíjárulékok 14%-át az állami rendszerből magánnyugdíjszámálákra csoportosította át. Megjósolható volt, hogy e változás legfőbb haszonélvezői az ország biztosítótársaságai lesznek. Másik példa: a brit közműcégeket olyan feltételekkel adták el a legmagasabb árat kínáló befektetőknek, hogy előtte dolgozók tízezreit küldték „előnyugdíjba”. A munkások elvesztették állásukat, az állam engedte, hogy finanszírozatlan nyugdíjterheket varrjanak a nyakába – az újonnan magánosított közszolgáltatási cégek részvényeseit azonban mentesítették minden kötelezettség alól.

Tulajdona üzletembereknek történő átruházásával az államnak lehetősége nyílt arra is, hogy morális kötelességei egy részétől is megszabaduljon. Ez nem volt véletlen: az Egyesült Királyságban 1979 és 1996 között (tehát Thatcher és Major idején) a magán-szektor részaránya a kormány által kiszervezett személyi jellegű szolgáltatások közül 11%-ról 34%-ra nőtt, ahol is a legmeredekebb növekedés az idősek, a gyermekek és a szellemileg visszamaradottak számára végzett otthoni segítségnyújtás területén történt. Az újonnan privatizált bentlakásos otthonok és gondozóházak szolgáltatásaik színvonalát természetesen

a minimálisra csökkentették, hogy növelni tudják a nyereség és az osztalék nagyságát. Ily módon a jóléti állam titokban úgy lazított terhein, hogy az maroknyi vállalkozónak és részvényesnek igen előnyösnek bizonyult.

A „kiszervezések” elvezetnek minket a privatizáció elleni harmadik és talán leghathatósabb érvhez. Az állam által felkínált javak és szolgáltatások közül nagyon sokat rosszul irányítottak korábban: hiányoztak a vezetési képességek, a szükséges beruházások stb. Ugyanakkor ha mégoly rossz volt is az irányításuk – a postai szolgáltatásokat, a vasúti hálózatot, a nyugdíjasotthonokat, a börtönöket és más, magánosításra kizemelt ellátó intézményeket nem szabad teljes mértékben kitenni a piac szeszélyeinek. Az esetek túlnyomó többségében természetüknél fogva olyan tevékenységet végeznek, mely szabályozást igényel *valaki* részéről – éppen ezért kötöttek ki eredetileg köztulajdonban.

A lényegét tekintve közösségi felelősség félig magán-, félig állami kontrollja egy igen régi történethez visz vissza bennünket. Amikor ma az Amerikai Egyesült Államokban valakinek az adóbevallását ellenőrzés alá vonják, ez azért történik, mert a *kormányzat* azt a döntést hozta, hogy meg kell vizsgálni; de magát a vizsgálatot igen nagy valószínűséggel egy *magáncég* fogja elvégezni. Ez utóbbi az állam nevében teljesítendő szolgáltatások nyújtására szerződött, nagyon hasonlóan azokhoz

a magánügynökségekhez, melyek Washingtonnal kötöttek szerződést arra, hogy biztonsági, szállítási és technikai szakértelmüket kamatoztassák (nyereséggel) Irakban és Afganisztánban.

Röviden, a kormányok ma egyre növekvő mértékben adják bérbe feladataikat olyan magáncégeknek, melyek azt ígérik, hogy az államnál jobban és olcsóbban képesek ellátni őket. A 18. században ezt adóbérlésnek hívták. Az újkor hajnalán a kormányok gyakran nem rendelkeztek megfelelő eszközökkel az adók beszedéséhez, ezért ajánlatokat kértek magán-személyektől a feladat átvállalására. Az kapta meg a munkát, aki a legkedvezőbb ajánlatot tette, és amennyiben kifizette a megállapodás szerint járó összeget, úgy szabad kezét kapott: annyi adót gyűjthetett be, amennyit csak tudott, a különbséget pedig megtarthatta magának. A kormány diszkontálta a várható adóbevételek értékét, cserébe az egy összegben előre történő fizetésért.

Franciaországban a monarchia bukása után általánosan elfogadott volt a nézet, hogy az adóbérlés hatékonysága a nullával egyenlő. Először is, rontja az állam tekintélyét azzal, hogy az emberek tudatában az államot egy kapzsi spekuláns képviseli. Másodszor, számottevően kevesebb bevételt eredményez, mint egy jól szervezett közigazgatás adóbehajtási rendszere, már csak a magánbehajtót illető nyereséghányad miatt is. Harmadszor, az adó-

fizetők kifejezetten háborognak e módszer miatt.

A mai Amerikai Egyesült Államokra és Egyesült Királyságra egyaránt jellemző a tekintélyét veszített állam és a kapzsi spekulánsok hada. Érdekes, hogy háborgó adófizetőink (még) nincsenek – vagy legalábbis jellemzően más ok miatt háborognak. Mindazonáltal a magunk által kreált probléma alapján véve igen hasonló ahhoz, amellyel az *ancien régime*-nek kellett szembenéznie.

Ahogy a 18. században, úgy ma is az a helyzet, hogy kötelezettségeinek és kapacitásainak kizsigerelésével aláástuk az állam tekintélyét. Kevesen hisznek már Angliában, és még kevesebben Amerikában abban, amit valaha a „közzolgálati misszióról” gondoltak: egyszerűen azért biztosítandók bizonyosfajta áruk és szolgáltatások, mert a közérdek ezt kívánja. Az olyan kormányzat, amelyik beismerten vanakodva vállalja magára e kötelezettségeket, vagy inkább átengedi őket a magánszektornak, és hagyja, hogy ki legyenek téve a jövőben a piac szeszélyeinek, nem biztos, hogy a hatékonyságot segíti elő. Viszont a modern állam alapvető vonásait adja fel.

A privatizáció valójában visszajára fordít egy évszázadok óta tartó folyamatot, nevezetesen azt, hogy az állam magára vállalt olyan feladatokat, amelyeket az egyének vagy nem tudtak, vagy nem voltak hajlandók elvégezni. Ennek a közéletre gyakorolt romboló hatása,

mint oly gyakran, akaratlanul is megmutatkozik egy új „bikkfanyelvben”. Manapság az angol felsőoktatási körökben a piac mint metafora uralja a beszélgetéseket. Amikor a dékánok és a kari vezetők értékelik valakinek a munkáját, kényszeresen „outputról” és „hatásfokról” beszélnek. Ha az angol politikusok vagy köztisztviselők veszik a fáradságot, és megindokolják, hogy miért adják fel a hagyományos közszolgálati monopóliumokat, akkor a „szolgáltatások diverzifikációját” emlegetik. Amikor az Egyesült Királyság munka- és nyugdíjügyekért felelős államtitkára 2008 júniusában bejelentette a szociális szolgáltatások privatizációját – beleértve a félrevezetően alacsony munkanélküliségi adatok publikálását lehetővé tevő rövid távú „segély helyett munkát” projekteket is –, akkor úgy adta elő magát, mint aki „optimalizálja a jóléti ellátásokat”.

Hogy mit jelent a szolgáltatások igénybe vevőinek az, amikor a helyi autóbusz-közlekedéstől kezdve a börtönből frissen szabadultak regionális felügyelőtisztjeiig ma már minden magáncégek hatáskörében működik, melyek teljesítményüket kizárólag a rövid távú profit-szempontokra való hivatkozással mérik? Először is, a jólét tekintetében a hatásfok negatív (csak hogy mi is használjuk ezt a kifejezést). A régi közszolgáltatások legfontosabb hiányossága az volt, hogy hírhedten korlátozó jellegű volt mind a szabályozásuk, mind az intézményhálózatuk: mindent egy kaptafára szabtak –

gondoljunk csak a svéd alkoholárusító boltokra, a brit vasutak kávézóira, a szakszervezetek által működtetett francia jóléti irodákra stb. De legalább voltak, és akármilyenek voltak is, az osztársadalmi felelősség megannyi megnyilvánulásának számítottak.

A vállalkozói kultúra felemelkedése mindent lerombolta. Az teljesen rendben van, hogy egy privatizált telefontársaság udvarias, automatizált telefonos ügyfélszolgálatot működtet a reklamációs ügyek intézésére (miközben a régi állami felállásban a panaszosoknak nem is voltak olyan illúzióik, hogy valaki meghallgatná őket), de a lényeges dolgok nem változnak. Továbbá, egy magáncég által működtetett szociális szolgáltatás nem úgy állítja be magát, mintha közfeladatot látna el, amit minden állampolgárnak joga van igénybe venni. Nem meglepő, hogy meredeken csökkent a segélyeket és szolgáltatásokat ténylegesen igénybe vevők száma a jogosultak körében.

Az eredmény – egy kizsigerelt társadalom. Az utca embere szemszögéből nézve – aki munkanélküli-segélyt, orvosi ellátást, szociális támogatást vagy más, neki hivatalosan járó szolgáltatást venne igénybe – úgy fest, hogy többé már nem az államhoz, a közigazgatáshoz vagy a kormányhoz fordul ösztönösen. A szóban forgó szolgáltatást vagy támogatást ma már gyakran egy közvetítő magáncég „szállítja”. Ez azzal a következménnyel jár, hogy a kölcsönös társadalmi érintkezésekből és tár-

sadalmi javakból szőtt sűrű szövésű háló a minimumra redukálódott, miközben a hatalmi tényezők és az engedelmisségen kívül már semmi nem köti a polgárokat az államhoz.

A „társadalomnak” a magánszemélyek között lejátszódó interakciókra redukálását manapság a libertáriusok és szabadpiac hívei törekvésként szokták beállítani. De sohasem szabad szem elől téveszteni azt a tényt, hogy elsőként és legfőképpen a jakobinusok, bolsevikok és nácik álma volt: ha semmi sem köt minket össze közösségként vagy a társadalom tagjaiként, akkor teljes mértékben csak az államtól függünk. Azok a kormányok, melyek túlságosan gyengék, vagy minden hitelüket elvesztették ahhoz, hogy polgáraik bevonásával cselekedjenek, nagyobb valószínűséggel fognak más eszközökhöz folyamodni végső céljaik elérése érdekében: buzdítással, hízélgéssel, fenyegetéssel s ha kell, végül kényszerrel érik el, hogy engedelmeskedjenek nekik. Ha semmivé foszlik a közszolgáltatásokban testet öltő társadalmi cél, az valójában *tovább növeli* az állami túlhatalom korlátozatlan erejét.

Nincs semmi misztikus ebben a folyamatban: *Töprengések a francia forradalomról* című értekezésében jól írta ezt le Edmund Burke: ha egy társadalom szétszakítja az állam szövét, akkor hamarosan „szertefoszlik az egyéniesség porszemeivé”.^{*} A közszolgáltatások

^{*} Budapest, 1990, Atlantisz, 189. o. Fordította Kontler László.

lecsupaszításával és azok megbízott magán-szolgáltatók hálózatává alacsonyításával már el is kezdtük az állam szövetének lebontását. Ami az egyéniesség porszemeit illeti, az semmire sem hasonlít jobban, mint egy hobbesi háborúra, amelyben mindenki mindenki ellen harcol, s melyben sok ember élete lett újra magányos, szegénységben és meglehetősen komiszágban tengődő.

A DEMOKRATIKUS DEFICIT

„...mi vagyunk az egyetlenek, akik a közléttel
szemben teljesen közönyös embert
nem visszahúzódnak,
hanem semmirevalónak tartjuk...”¹

PERIKLÉSZ

A közszféra széthullásának van egy nagyon szembeötlő következménye, mégpedig az, hogy egyre nehezebb megértenünk azt, ami közös bennünk másokkal. Ismerjük az internet „atomizáló” hatásáról szóló panaszokat: ha mindenki csak az őt érdeklő ismeret- vagy információdarabkákat szemelgeti ki, s minden mást igyekszik elkerülni, akkor valóban csak egyéni érdeklődéseken alapuló globális közösségeket hozunk létre – s közben elveszítjük a kapcsolatot a szomszédainkat érdeklő dolgokkal.

¹ Thuküdidész: *A peloponnészi háború*, 2.40. Fordította Muraközy Gyula.

Mi is köt akkor össze minket ebben az esetben? Diákjaim gyakran mesélik, hogy érdeklődésük az újsághírek és közéleti események nagyon szűk körére korlátozódik. Néhányan csak a környezeti katasztrófákról és az éghajlatváltozásról olvasnak. Másokat lekötnek az országos politikai viták, de a külföldi eseményekről már vajmi keveset tudnak. Régen az átfutott újságoknak vagy a vacsora közben nézett tévéhíradónak köszönhetően legalább „rájuk ragadt” volna valami más is. Ma a minket közvetlenül nem érintő dolgokat távol tartjuk magunktól.

Mindez éles megvilágításba helyezi a globalizáció egy csálóka jellegzetességét. A fiatalok valóban kapcsolatban vannak több ezer mérföldnyi távolságban lakó hasonló gondolkodású társaikkal. De még ha a Berkeley-ben, Berlinben vagy Bangalorban tanuló diákokat összeköti is a közös érdeklődés, ez még nem teszi őket *közösséggé*. A hely igenis számít. A politika is helyhez van kötve – lakóhelyünkön szavazunk, s vezetőink illetékességét és hatalmát is behatárolja a hely, ahol megválasztották őket. A világ másik felén élő, bármennyire is hasonlóan gondolkodó partnerekkel létrehozott valós idejű kapcsolat ezt nem tudja pótolni.

Gondolkozzunk el egy pillanatra valami olyan hétköznapi dolog fontosságáról, mint a biztosítási kártya vagy a nyugdíjaskönyv. A jóléti állam korai időszakában ezeket rendszeresen felül kellett bélyegeztetni, vagy meg kellett őket

újítani ahhoz, hogy birtokosuk megkaphassa a nyugdíját, élelmiszerjegyeit vagy a gyermekek utáni támogatást. A gondoskodó állam és állampolgárai közötti rituális tranzakciónak meghatározott helyük volt, többnyire a postahivatalokban történtek. Az ilyen szolgáltatásokon és segélyeken keresztül a hatóságokkal és a közpolitikával történő gyakorlati szembesülés közös élménye idővel rendkívüli mértékben hozzájárult az emberek általános állampolgári tudatosságának karbantartásához.

Ezek az érzések igen lényeges szerepet játszottak a modern államok és az általuk irányított békés társadalmak kialakulása idején. Egészen a 19. század végéig a kormányzat egyszerűen csak az az apparátus volt, amelyen keresztül a mindenkor uralkodó osztály gyakorolta hatalmát. Az állam azonban lassanként feladatok és kötelezettségek sokaságát vállalta magára, melyek addig magánszemélyek vagy magáncégek kezében voltak.

Bőséggel lehet példákat mondani. A privát biztonsági ügynökségeket felváltották az országos vagy városi rendőri erők (az előbbieket többségét ezután fel is számolták). A magánpostaszolgálatok a nemzeti posta fejlődésével feleslegessé váltak. A zsoldosokat kiszorította a sorköteles katonákból álló nemzeti hadsereg. A közlekedési szolgáltatások területén a magáncégek nem tűntek el teljesen – egy részüknek sikerült átalakulnia a leggazdagabb rétegeknek luxuskörülményeket biztosító

szolgáltatóvá –, de fő közlekedési eszközökként felváltották őket a köztulajdonú vagy közösségi szervezésben működtetett autóbuszok, villamosok, trolibuszok és vonatok. A művészeti támogatás pártfogói rendszerét – mely jól megfelelt mindenféle hercegecskék és elszigetelt udvartartások magánoperáinak – egyre inkább (bár azért nem teljesen) felváltották a közpénzből, országos és helyi adókból finanszírozott művészetek, melyek irányítását állami intézmények látták el.

A sort a végtelenségig lehetne folytatni. A nemzeti futballbajnokságok megjelenése egyszerre szolgálta a nép energiáinak levezetését, a helyi közösségek identitásának, a nemzeti összetartozásnak és a közös lelkesedésnek az országos szintű megteremtését. Hasonlóan ahhoz, ahogy a híres *Le Tour de la France par deux enfants* című földrajzi kiadvány a századforduló idején francia iskolások egy teljes nemzedékének szocializációját segítette elő azzal, hogy megszerettette velük hazájuk térképét, az angol és skót futball-ligák megismertették a fiatal szurkolókat országuk térképével, ahogy figyelemmel kísérték a különböző régiók csapatainak versengését.

A kezdeti időktől egészen az 1970-es évekig a futball-liga mindig is egységes testület volt: szigorúan az „érdemek alapján” működött abban az értelemben, hogy a csapatok teljesítményük szerint jutottak magasabb vagy alacsonyabb osztályba. A helyben toborzott focisták

a csapat színeit viselő mezben játszottak. A hirdetések a játéktér köré elhelyezett plakátokra korlátozódtak; soha eszébe nem jutott senkinek, hogy magukra a játékosokra rakjanak fel reklámokat, hiszen a színek és szövegek káoszája ártott volna a csapat egységes megjelenésének.

Bizony, a közösség identitásának képi megjelenítése sokat számított. Gondoljunk a londoni táxik fekete színére, amely – miután a két világháború közötti időkben megegyeztek róla – nemcsak azt a célt szolgálja a mai napig, hogy magukat a taxikat megkülönböztesse, hanem hogy egyhangúságával kifejezzen valamit az általuk szolgált város spártai összeforrottságából is. A buszok és vonatok is követték a példát: egységes színükkel és megjelenésükkel hangsúlyozták, hogy egy egységes nép közös fuvarozói.

Visszatekintve ugyanezt a szándékot lehet tulajdonítani a britek iskolai egyenruhák iránti jellegzetes rajongásának (bár ez máshol sem ismeretlen, de rendszerint vallási vagy komunitárius jellegű identitással hozható összefüggésbe, mint például az egyházi iskolák esetében). A hatvanas évek „individualizmusának” szakadékan át visszanézve ma már nehezünkre esik felfedezni az effajta ruházati előírások pozitív tartalmát. Sokkal inkább arra gondolunk, hogy elnyomják a fiatalok identitását és személyiségét.

A merev öltözködési előírások valóban szolgálhatják a tekintélyelvűséget, és elnyomhatják az egyéniséget – a katonai egyenruhának éppen ez a szándéka. De a maguk idejében az egyenruhák – viseljük iskolások, postások, vasúti kalauzok vagy az utcai átkelést elősegítő forgalomirányítók – egyfajta alapvető egyenlőségről tanúskodtak. Az a gyermek, aki az előírás szerinti öltözködést viseli, nincs kitéve semmiféle öltözködési versenynek tehetősebb társaival szemben. Az egyenruha önkéntelenül és így végső soron természetessé teszi a társadalmi vagy etnikai hovatartozásra való tekintet nélküli azonosulást a többiekkel.

Manapság, már amennyire elismerjük még közös társadalmi kötelezettségeinket és igényeinket, ezeket tipikusan a magánszféra elégíti ki. A postai szolgáltatások egyre inkább magáncégekhez kerülnek, melyek kimazsolázzák a nyereséges tevékenységeket, meghagyva az állami postának, hogy finanszírozza a szegények részére és a távoli területeken végzett költséges kézbesítési szolgáltatásokat. A magánkézben lévő autóbuszokat és vonatokat telis-tele dekorálják hirdetésekkel, harsogó színezésük inkább hirdeti tulajdonosaik kilétét, mint az általuk végzett szolgáltatásokat. A művészeteket – például Nagy-Britanniában és Spanyolországban – magáncégek által szervezett lottójátékok bevételeiből támogatják, s így a legalizált szerencsejátékokon keresztül a

közösség szegényebb tagjaitól teremtik elő rájuk a pénzt.

A futball-ligák Európa-szerte hipergazdag superligákká alakultak át egy maroknyi kiváltáságos klub érdekében, szegénységbe és jelentéktelenségbe süllyesztve a többieket. A „nemzeti bajnokság” eszméjét felváltotta a kósza külföldi tulajdonosok által irányított nemzetközi versengés, akik a messzi országokból szerződttetett és valószínűleg nem túl hosszú ideig maradó játékosok kereskedelmi kizsákmányolása révén jutnak nyereséghez.

A célszerű formájukról és vezetőik megköntöztetően jó helyismeretéről valaha oly híres londoni taxik ma számtalan színben pompáznak. Felhagyva a funkcionalitást szolgáló uniformitással, a hagyományostól eltérő márkáknak és modelleknek engedélyezték, hogy hivatalosan taxiként hirdethessék magukat – akkor is, ha nem képesek teljesíteni az eddig megkövetelt fordulási kört, se pedig a hosszú ideje meglévő csomagtér-kapacitási követelményeket. Nem kell nagy jóstehetség ahhoz, hogy előre lássuk: a vállalkozás szabadságára történő hivatkozással előbb-utóbb megszüntetik vagy enyhítik a taxisofőröktől elvárt híres helyismereti követelményeket – a szövevényes londoni utcák és terek 1865 óta megkövetelt mélyreható ismeretét, mely jelenleg még minden taxiengedély előfeltétele.

A hadseregek, kiváltképpen az amerikai hadsereg egyre nagyobb mértékben függenek

magáncégek által nyújtott logisztikai, beszerzési és szállításbiztosítási szolgáltatásoktól, melyeket drága pénzért rövid távú szerződések alapján felbérelt zsoldosokkal végeznek: a legutóbbi számítások szerint Irakban és Afganisztánban „kisegítőként” 190 ezer magánalkalmazott „támogatta” az Amerikai Egyesült Államok fegyveres erőit. A rendőrség valaha megtestesítette a modern állam azon törekvéseit, hogy szabályozza a társadalmi érintkezéseket, valamint hogy hatalmi és erőszakmonopóliummal rendelkezzen. Kevesebb mint két évszázaddal megjelenése után kezdik átvenni szerepét a privát biztonsági cégek, melyek ellátják a nagyvárosokban és az elővárosokban az utóbbi három évtizedben elterjedt „lakóparkok” védelmét.

Mik is pontosan ezek a „lakóparkok”, és miért fontosak? Az amerikai kifejezés („gated community”) – melyet manapság egyre nagyobb előszeretettel használnak London egyes részein, de máshol is egész Európában, csakúgy, mint Latin-Amerikában és a gazdag ázsiai szabad kikötőkben Szingapúrtól Sanghajig – eredetileg azokat a jómódú emberek által a nagyvárosokban vagy elővárosokban létrehozott kis védett településeket jelenti, amelyek funkcionális értelemben büszkén függetlennek tekintik magukat a társadalom többi részétől.

A modern állam megjelenése előtt az effajta közösségek nem voltak szokatlanok. Ha erő-

dítést éppenséggel nem építettek is köréjük, mindenképpen jól elkülönült magánterületet képviseltek, melynek határait a kívülállókkal szemben egyértelmű jelzéssel és védelemmel látták el. A modern nagyvárosok és a nemzetállamok kialakulásával és növekedésével ezek a megerősített enklávék – melyeket gyakran egy arisztokrata vagy egy magántársaság birtokolt – egybeolvadtak a városi környezetükkel. Lakóik, megbízva az immár a közhatalmi szervek által nyújtott biztonságban, szélnek eresztették magánrendőri egységeiket, lebontatták kerítéseiket, és exkluzivitásukat a gazdagságukkal és társadalmi státusukkal járó megkülönböztető jegyekre szorították vissza. Nem is oly régen, a hatvanas években a zárt lakóparkok megjelenése még igen bizarr dolognak tűnt volna.

Ma viszont mindenhol jelen vannak: a lakópark igazi státusszimbólum lett, a társadalom többi tagjától való elkülönülés óhajának szemérmetlen elismerése, ugyanakkor annak nyugtázása is, hogy az állam (vagy a város) vagy képtelen, vagy nem akarja fennhatóságát minden közterületen egységesen gyakorolni. Amerikában az ilyen zárt lakóközösségek jellemzően a nagy kiterjedésű elővárosokban fordulnak elő. Angliában viszont, ahogy máshol is, a városok szívében is elterjedtek.

A London keleti részén fekvő, közel százhetven hektárnyi területre kiterjedő „Stratford City” azt állítja magáról, hogy a fennhatósága

alatt lévő utcákon tökéletes biztonságot garantál. A „Cabot Circus” Bristolban, a „Highcross” Leicesterben, a „Liverpool One” (mely harmincnégy utcára terjed ki, és a westminsteri herceg Grosvenor nevű ingatlancégének tulajdonában áll) mind olyan magántulajdonban lévő és magánellenőrzés alatt tartott területek, melyek egykoron a városok szívében fekvő közterületek voltak. Fenntartják maguknak a jogot arra, hogy belátásuk szerint korlátozások és szabályok sorát írják elő: gördeszkázni tilos, görkorcsolyázni tilos, bizonyos helyeken étkezni tilos, koldulás, csavargás tilos, fényképezni tilos, és természetesen számtalan zárt láncú biztonsági kamera szolgálja a fentiek érvényesítését.

Ha egy pillanatra elgondolkodunk, azonnal feltárulnak e közösségen belül élősködő közösségek ellentmondásai. Az általuk megbízott biztonsági cégeknek nincs törvényes felhatalmazásuk arra, hogy az állam nevében eljárjanak, így azonnal a rendőrséghez kell fordulniuk segítségért, ha bármilyen komolyabb bűncselekményt tapasztalnak. Az állításuk szerint birtokukban lévő és általuk fenntartott utcákat eredetileg közpénzen tervezték és építették meg, látták el járdával és világítással, úgyhogy a mai privatizáló polgárok a múltbéli adófizetők ráfordításainak haszonélvezői. A zárt lakóközösségek tagjainak lakó- és munkahelyük közötti szabad mozgását lehetővé tévő közutakat általában

szintén a társadalom biztosította a számukra – és tartja fenn a mai napig is –, csakúgy, mint azokat a közszolgáltatásokat (iskolákat, kórházakat, postahivatalokat, tűzoltóságot és hasonlókat), amelyeket a lakóparkok polgárai ugyanolyan jogok és elvárások alapján vehetnek igénybe, mint privilégiumokkal nem rendelkező szomszédai.

Szoktak azzal érvelni, hogy e zárt közösségek csak tagjaik szabadságjogainak megsértői ellenében lépnek fel, mint egyfajta védősánc. Az emberek biztonságosabbnak tartják, ha kapun belül vannak, és meg is fizetik e kiváltságot; joguk van megválasztani, hogy kikkel akarnak együtt élni. Ennek megfelelően ragaszkodhatnak ahhoz, hogy a dekorációt, a dízajnt vagy a viselkedést úgy szabályozzák, hogy az tükrözze „értékeiket”, melyeket egyáltalán nem akarnak a kapukon kívül élőkre erőltetni. De a valóságban a mindennapi élet e túlzott „privatizációja” oly mértékben megosztottá teszi a köztereket, hogy azzal mindenki szabadságát fenyegeti.

Az a napjainkban tapasztalható késztetés, hogy az ember a vele egyívásúakkal lakjon ehhez hasonló elkülönített térben, nem korlátozódik csupán a vagyonos ingatlantulajdonosokra. Ugyanez készteti a mai afroamerikai és zsidó kollégistákat is arra, hogy külön „házakban” lakjanak, hogy külön étkezzenek, és hogy még tanulni is saját magukról tanuljanak, vagyis az identitásukkal foglalkozó sza-

kot vegyenek fel az egyetemen. De az egyetemen, csakúgy, mint a társadalomban általában, az efféle csoportok nemcsak tagjaikat fosztják meg a szellemi és társadalmi javak szélesebb spektrumától, hanem a mindenki által megélt tapasztalatokat is töredékessé és szegényebbé teszik.

Azok az emberek, akik másoktól elkülönítve élnek, aktívan elősegítik a közterek erózióját. Más szavakkal, tovább súlyosbítják azokat a körülményeket, amelyek leginkább készítették őket elkülönülésre. S miközben ezt teszik, nagy árat fizetnek. Ha a közjavak – a közösségi szolgáltatások, a közterek, a közösségi létesítmények – leértékelődnek a polgárok szemében, és felváltják őket a fizetős magán-szolgáltatások, akkor elveszítjük azt az érzésünket, hogy a közös érdekek és közös szükségletek mindig előrébb valók a magánérdekeknél és az egyéni haszonszerzésnél. És ha a közösség érdekét többé már nem helyezük a magánérdekek fölé, akkor biztosan eljutunk oda, hogy már nemigen fogjuk belátni, miért kellene a törvényt (a *par excellence* közjót) többre becsülnünk az erőszaknál.

Az elmúlt években az a nézet, miszerint a törvényesség elsőbbséget élvez az erőszakkal szemben, kiment a divatból: ha nem így lett volna, akkor nem vállalkoztunk volna oly készségesen egy „megelőző” háborúra, fittyet hányva minden nemzetközi jogi ellenvetésre. Persze ez külpolitikai ügy, vagyis olyan terep,

ahol a realizmus gyakran diadalmaskodik a nemzetközi szerződésekhez való hűséggel vagy a törvényességgel szemben. De vajon mennyi idő kell hozzá, hogy hazai ügyeinkben is efféle kritériumokat kezdjünk érvényesíteni?

Abban a korban, amikor a fiatalokat arra bátorítják, hogy teljes erőbedobással küzdenek saját érdekeikért és előmenetelükért, lassan feledésbe merül az igény, hogy emberbaráti módon vagy akár csak jól viselkedjenek. A vallási tekintélyhez való visszatérésen kívül – ami persze szintén gyakorta van erodáló hatással a világi intézményekre – mi tudna olyan életcélt adni a fiataloknak, amely túlmutat az önző, rövid távú haszonszerzésen? A néhai Albert Hirschman így beszélt a közösség érdekében végzett munkának szentelt élet „felszabadító élményéről”: „A közösségért végzett cselekvés legnagyobb előnye, hogy képes kielégíteni a magasabb célok és magasabb értelem iránti, valahol bennünk lappangó szükségletet, különösen egy olyan korban, amikor a vallási buzgalom sok országban hanyatlóban van.”¹

A hatvanas évek egyik mérséklő hatású jellegzetessége volt, hogy nagyon sokan éreztek vonzódást a közszolgálat vagy valamilyen szellemi szabadfoglalkozás iránt, ezért az oktatást,

¹ Albert O. Hirschman: *Shifting Involvements: Private Interest and Public Action*. Princeton, NJ, 1982, Princeton University Press, 126. o.

az orvostudományt, az újságírást, a művészeteket, az önkormányzati munkát vagy az államigazgatási jogot választották. Egészen a hetvenes évek közepéig kevesen – nagyon kevesen – kerestek valamilyen „üzleti” jellegű főiskolát, és a jogtudományi karokra is a mai-nál sokkal kevesebben jelentkeztek. A gyors karrier nem volt összeegyeztethető azzal a hagyománnyal, hogy az ember alapvetően a polgárok körében és értük dolgozik.

Ha nem értékeljük a közjavakat; ha megengedjük vagy bátorítjuk köztereink, köztulajdonban lévő erőforrásaink vagy a közszolgáltatások privatizációját; ha lelkesen támogatjuk a fiatalokat abban, hogy kizárólag a saját érdekeikre legyenek tekintettel, akkor nem szabad meglepődnünk azon, ha egyre csökken az állampolgári részvétel a közügyeket érintő döntéshozatalban. Az elmúlt években sok szó esett az úgynevezett „demokratikus deficitről”. A helyi és országos választásokon egyre csökken a részvételi arány, a közvélemény-kutatások következetesen jelzik azt a cinikus ellenszenvet, mely a politikusokkal és a politikai intézményekkel szemben megnyilvánul – a leghatározottabban a fiatalok körében. Nagyon sokan érzik úgy, hogy addig, ameddig „ők” úgyis azt teszik, amit akarnak – miközben persze sűrűgetik a saját pecsenyéjüket –, addig „mi” minek pazaroljuk arra az időt, hogy megpróbáljuk befolyásolni cselekedeteik eredményét?

Rövid távon a demokráciák képesek túlélni polgáraik közömbösségét. Éppenséggel azt szokták mondani, hogy ha egy jól működő köztársaságban a választók túlságosan izgatottá válnak, akkor az közelgő bajokat jelez. Azt is sokan feltételezték, hogy a kormányzás ügyét jobb azokra hagyni, akiket e célból választottak meg. Azonban az inga túlságosan is kilengett az ellenkező irányba.

Az amerikai elnöki és kongresszusi választásokon a részvételi arány régóta aggasztóan alacsony, és folyamatosan csökken. Az Egyesült Királyság parlamenti választásain – ahol valaha természetes volt a polgárok nagyarányú részvétele – a hetvenes évek óta állandóan csökken a részvételi arány: példának okáért Margaret Thatcher első választási győzelme alkalmával több voksot gyűjtött be, mint bármikor ezt követően. Az, hogy nem vesztette el ezeket a választásokat, csak annak volt köszönhető, hogy az ellenzékre leadott szavazatok még ennél is gyorsabban csökkentek. Az első ízben 1979-ben megtartott európai uniós parlamenti választások hírhedtté váltak arról, hogy mennyire csekély azon európai polgárok száma, akik veszik a fáradságot, és elmennek szavazni.

Miért olyan fontos probléma ez? Azért, mert ahogy azt a görögök is jól tudták, a részvétel annak eldöntésében, hogy milyen legyen a kormányzás, nemcsak a kormány tetteiért érzett kollektív felelősségérzetet növeli,

hanem segít abban is, hogy a hatalmon lévők becsületesek maradjanak, és féken tartsák önkényességre való esetleges hajlamaikat. A politikai demobilizálódás mellett, hogy egészséges elfordulást jelent az ideológiai polarizációtól, amely a háború utáni Nyugat-Európában a politikai stabilitás jellemzőjévé vált, nagyon veszélyes és igen csúszós lejtővé válhat. Hatása halmozott: ha úgy érezzük, kizárnak bennünket közös ügyeink irányításából, akkor nem fogunk azzal vesződni, hogy felemeljük szavunkat velük kapcsolatban. Ebben az esetben viszont nem kell meglepődnünk azon, ha azt vesszük észre, hogy senki sem hallgat ránk többet.

A közvetett képviseleti rendszerekben a demokratikus deficit veszélye mindig jelen van. A kisebb politikai közösségekben életképes közvetlen demokrácia fokozza a részvételt – bár együtt jár vele a konformitás és a többségi elnyomás kockázata: az eltérő véleményeket semmi sem tudja potenciálisan úgy elfojtani, mint egy városházi ülés vagy egy kibuc. A túlunk távol zajló gyűléseken nevünkben szót emelő képviselők megválasztása ésszerű megoldás a különböző érdekek képviseletének kiegyensúlyozására, ha nagy és összetett közösségekről van szó. Azonban hacsak nem tiltjuk meg a képviselőinknek, hogy mást mondjanak, mint amire felhatalmaztuk őket – ezt szorgalmazzák a radikális diákok és a forradalmi tömegek –, meg kell nekik enged-

nünk, hogy saját belátásuk szerint cselekedjenek.

Azok a férfiak és nők, akik a nyugati politikában ma domináns szerepet játszanak, a hatvanas évek termékei (Nicolas Sarkozy pedig a mellékterméke). Bill és Hillary Clinton, Tony Blair és Gordon Brown valamennyien a „baby boom” nemzedék tagjai. Csakúgy, mint Anders Fogh Rasmussen, Dánia „liberális” miniszterelnöke, vagy az erőtlen francia szocialista párt elnöki posztjáért huzakodó Ségolène Royal és Martine Aubry, illetve Herman Van Rompuy, az Európai Unió derék, de minden karizmát nélkülöző új elnöke.

E politikusok közös jellemzője, hogy semmiféle lelkesedést nem tudnak kiváltani választóikból. Nem úgy tűnik, mintha lenne bármilyen koherens elvi vagy politikai rendszer, amiben hinni tudnának; és bár egyiküket sem utálják annyira – talán az egyetlen Tony Blair kivételével –, mint George W. Busht (még egy politikus a „baby boom” generációból), azért szembetűnő a kontraszt a második világháborús nemzedék államférfiaival összehasonlítva. Se meggyőződést, se tekintélyt nem képesek sugározni magukból.

Annak a jóléti államnak a kedvezményezettjei, melynek intézményeit most megkérdőjelezzük, s valamennyien Thatcher asszony gyermekei: olyan politikusok, akik észre sem vették meghátrálásukat elődeik ambícióihoz képest. Nem igazán lehet azt mondani, hogy visszaél-

tek volna a beléjük fektetett demokratikus bizalommal (megint csak Bush és Blair kivételével). De ha létezik a közéleti szereplőknek olyan nemzedéke, amely felelőssé tehető azért, hogy az emberek ma általános gyanakvással tekintenek a politikára és a politikusokra, akkor ők annak a generációnak igaz képviselői. Meg vannak győződve arról, hogy keveset tehetnek, és keveset is tesznek. A legjobb, amit el lehet mondani róluk, ahogy oly gyakran a „baby boom” nemzedékről, hogy semmi különösebbet nem képviselnek: *light* politikusok.

Ha már nem bízunk meg többé az ilyen emberekben, akkor nemcsak a parlamenti és kongresszusi képviselőkben veszítjük el a hitünket, hanem magában a parlamentben és a kongresszusban is. Ilyenkor a nép ösztönösen vagy azt mondja, hogy „hajítsuk ki a semmirekellőket”, vagy azt, hogy csináljanak, amit akarnak! Egyik válasz se kecsegtet sok jóval: nem tudjuk, hogyan hajítsuk ki őket, és többé már nem engedhetjük meg magunknak, hogy azt csináljanak, amit akarnak. A harmadik lehetséges választ – döntsük meg a rendszert! – a benne rejlő ostobaság járhatja le: mely rendszer mely elemeit döntsük meg, és mivel váltsuk fel őket? Amellett ugyan kik vállalnák, hogy fogják magukat, és megdöntik a rendszert?

Ma már nem léteznek politikai mozgalmak. Igaz, akár több ezren is összegyűlhetünk egy-egy nagygyűlés vagy demonstráció kedvé-

ért, de ilyen alkalmakkor csak egyetlen közös érdek köt össze bennünket. Az ilyen érdekek kollektív célokká konvertálásának kísérletét rendszerint aláássa ügyeink széttagolt, individualista megközelítése. Az olyan dicséretes célokat, mint az éghajlatváltozás elleni harc, a háborúellenes fellépés, a közegészségügy támogatása vagy a bankok elleni büntetőadók, semmi más nem egyesíti, csak az érzelmi megnyilvánulások. A gazdasági élethez hasonlóan a politikai életben is fogyasztókká váltunk: egymással versengő célkitűzések széles skálájából választva, nehéz elképzelnünk azt, hogy miként és milyen indokokkal lehetne ezeket egy összefüggő egészszé egyesíteni. Valahogy össze kell szednünk magunkat.

*Vegyünk búcsút mindettől?*¹

*„Hazára találni más, mint ugyanott lakni,
ahol egyszer ősünk éltek.”*

KRYSZTOF CZYZEWSKI

Amikor a kommunizmus 1989-ben megbukott, a nyugati kommentátorok nem tudtak ellenállni a diadalmas káröröm kísértésének. Ezzel elérkeztünk a történelem végéhez – állították. Mostantól a világon liberális kapitalizmus lesz – más alternatíva nincs –, s mi mindnyájan együtt, egymással teljes egyetértésben fogunk menetelni a béke, a demokrácia és a szabadság formálta jövő irányába. Húsz esztendő alatt ez a kijelentés nagyon elhasználódott.

Kétség sem fér ahhoz, hogy a berlini fal leomlása és a kommunista államok dominó-szerű összeomlása Bécs elővárosaitól a Csendes-óceán partjáig nagy jelentőségű változást jelzett: olyat, melyben emberek milliói szabadultak fel egy zord és idejétmúlt ideológia és ennek önkényuralmi intézményei alól. De

¹ A fejezet címe Robert Graves azonos című önéletrajzi regényére utal. (Magyarul: *Istenhózzád, Anglia!* Budapest, 1979, Európa. Fordította Szilágyi Tibor.) (*A ford.*)

tiszta szívvel senki se mondhatja azt, hogy a kommunizmust az idilli béke korszaka váltotta fel. Nem volt béke a posztkommunista Jugoszláviában, és vajmi kevés demokrácia volt a Szovjetunió utódállamaiban.

Ami a szabadpiacokat illeti, kétségtelen, hogy virágoztak, bár az nem teljesen világos, hogy kinek a javára. A Nyugat – mindenekelőtt Európa és az Amerikai Egyesült Államok – elszalasztotta azt az évszázadonként csak egyszer adódó lehetőséget, hogy a nemzetközi intézményrendszer és gyakorlat megreformálásáról történő megállapodások alapján átformálja a világot. Ehelyett hátradőlünk, és nem titkolt önelégültséggel konstatáltuk, hogy megnyertük a hidegháborút: ez egyenes úton vezetett a béke elvesztéséhez. Az 1989 és 2009 közötti éveket felzabálták a sáskák.

1989 ÉS A BALOLDAL VÉGE

*„A legrosszabb dolog
a kommunizmusban az,
ami utána jön.”*

ADAM MICHNIK

A kommunizmussal együtt több minden bukott el, mint csupán egy maroknyi elnyomó állam és egy politikai dogma. A forradalmi narratívához annyira szorosan kötődő rezsimek eltűnése a radikális progresszió kétszáz éves ígéretének lélekharangját is megkondí-

totta. A nagy francia forradalom és Lenin 1917-es hatalomátvétele következtében megnövekedett önbizalma miatt a marxista baloldal szorosan összekapcsolódott azzal az állítással, hogy a szocialista jövőnek nemcsak felkelene váltania a kapitalista jelent, hanem *szüksésképpen fel fogja váltani*. Bernard Williams filozófus szkeptikus szavaival élve a baloldal nemes egyszerűséggel kész ténynek vette, hogy az általa követett céloknak „ujjongani fog a világegyetem”.¹

Nehéz ma emlékezetünkbe idéznünk ezt a laikus hitet – azt a kételyt nem ismerő meggyőződést, amellyel értelmiségiek és radikális politikusok a „történelem” feltartóztatathatlan törvényeit hívták segítségül politikai meggyőződésük igazolására. Ennek egyik forrása a 19. századi pozitivizmus: a szociológiai adatok politikai hasznosításába vetett neoszcientifikus magabiztosság. 1884. október 24-én a fiatal Beatrice Webb úgy festette le magát naplójában, mint aki el-eljátszadozik a tényekkel, ideoda görgetve őket ujjai között, s közben – mint fogalmaz – azt próbálja meg „elképzelni, ahogyan elem tárul a tudás világa, az a világ, amely segítségével egyesíthetem az emberi sors nagy kérdéseit”.² Ahogy William Beve-

¹ Bernard Williams: *Philosophy as a Humanistic Discipline*. Princeton, NJ, 2006, Princeton University Press, 144. o.

² Beatrice Webb: *My Apprenticeship*. London, 1926, Longmans, Green and Co., 137. o.

ridge később megjegyezte, az olyan emberek, mint a Webb házaspár, „azt az érzetet keltik az emberben, mintha alapos megfontolás eredményeképpen, ésszerű progresszió során a világ összes baja orvosolható lenne”.¹

Ez a késő viktoriánus magabiztosság igen csak megtépázva élte túl a 20. századot. Az 1950-es évekre sok helyen már lejáratta magát a Lenin és utódai által a Történelem nevében elkövetett bűnök miatt: a néhai Ralf Dahrendorf Richard Tawney-ről (az 1962-ben elhunyt brit társadalomtörténészről) mondta, hogy ő volt „az utolsó, akit látható zavar nélkül halottam a fejlődésről beszélni”.²

Mindazonáltal egészen 1989-ig elvben lehetséges maradt azt hinni, hogy a történelem meghatározott irányban halad, s hogy a kommunizmus – ha tetszik, ha nem – ennek a pályáivnek a csúcspontját képviseli; s az, hogy lényegileg vallási fogalomról van szó, semmivel sem csökkentette annak a szekuláris értelemben vett progresszió híveinek nemzedékeire gyakorolt vonzerejét. Még 1956 és 1968 illúzióvesztése után is sokan ragaszkodtak politikai elkötelezettségükhöz, amely, bármilyen aggasztó legyen is, úgymond, a jelen, a jövő tekintetében mégiscsak a „helyes” oldalra állítja őket.

¹ José Harris: *William Beveridge: A Biography*. Oxford, 1977, The Clarendon Press, 119. o.

² Ralf Dahrendorf idézett műve, 124. o.

Különösen fontos jellemzője volt ennek az illúciónak a marxizmus maradandó vonzereje. Jóllehet Marx prognózisai réges-rég minden relevanciájukat elveszítették, sok szociáldemokrata és kommunista továbbra is hűségesen ragaszkodott a Mesterhez – még ha csak *pro forma* is. Ez a lojalitás biztosította a politikai baloldal centruma számára a nyelvezetet, és egy sor bármikor előhúzható tantételt nyújtott számára, ugyanakkor megakadályozta abban, hogy gyakorlatias politikai válaszokat tudjon adni a világ valós kihívásaira.

A harmincas évek nagy válsága idején sok állítólagos marxista elutasította, hogy javaslatl álljon elő a válság megoldására, de még a vitákban sem voltak hajlandók részt venni. A régi vágású bankárokkal és a neoklasszikus közgazdászokkal egyetemben azt vallották, hogy a kapitalizmus törvényeit nem lehet megkerülni vagy azokon áthágni, ezért nincs értelme beavatkozni a működésébe. Akkor és az elkövetkező években ez a hajthatatlan elkötelezettség sok szocialistát tett érzéketlené a morális kihívásokkal szemben: a politika, hangoztatták, nem a jogokról, de még csak nem is az igazságról, hanem osztályokról, kizsákmányolásról és termelési módokról szól.

Ekképpen a szocialisták és a szociáldemokraták egyaránt végig rabjai maradtak a 19. századi szocialista eszme alaptételeinek. Ez a visszamaradt hitrendszer – melynek annyi köze van az igazi ideológiához, mint a legpu-

ritánabb anglikán közösségnek a kifejlett katolikus ortodoxiához – olyan alapot biztosított számukra, amelyre bárki, aki szociáldemokratának vallotta magát, támaszkodhatott, s így a reformok iránt legelkötelezettebb liberálisoktól vagy kereszténydemokratáktól is megkülönböztethette magát.

Ezért volt akkora jelentősége a kommunizmus bukásának. Az összeomlása nyomán teljes egészében szétbomlott a baloldalt egy teljes évszázadon keresztül összekovácsoló tantételek szövete. Bármennyire torz volt is ennek moszkovita változata, hirtelen és teljes eltűnése csakis bomlasztó hatást gyakorolhatott bármely, magát „szociáldemokratának” nevező pártra vagy mozgalomra.

Ez sajátosan a baloldalra jellemző fejlemény. Még ha a világ összes konzervatív és reakciós rendszere egyik napról a másikra összeomlana is, ez a korrupció és inkompetencia következményeként csapódna le a közvéleményben, a konzervativizmus politikája pedig ép bőrrel megúszná. A „konzervativizmus útja” ugyanolyan járható maradna, mint mindig. A baloldal számára viszont a történelmi alátámasztással rendelkező narratíva eltűnése nagy űrt hagy maga után. Ami marad, az tiszta politika: az érdekek, az irigység, az újraválasztás politikája. Idealizmus nélkül a politika a társadalom számviteli jellegű irányítására redukálódik, emberek és ügyek napi szintű igazgatására. Ez is olyasvala-

mi, amit a konzervatívok elég könnyen túlélhetnek. A baloldal számára azonban katasztrofával ér fel.

Az európai demokratikus baloldal kezdetől fogva úgy tekintett magára, mint a forradalmi szocializmus, később pedig az ezt felváltó kommunizmus ésszerű alternatívájára. A szociáldemokráciának így természeténél fogva volt egy skizofrén vonása. Mialatt rendületlenül menetelt egy szebb jövő felé, folyton idegesen tekingetett át a bal vállán keresztül, mintha ezt mondogatta volna: *Mi* ellene vagyunk az önkényuralomnak. *Mi* a szabadságért, nem az elnyomásért küzdünk. *Mi* olyan demokraták vagyunk, akik hiszünk az egyenlőségben, a társadalmi igazságosságban és a szabályozott piacban.

Addig, amíg a szociáldemokraták legfőbb törekvése az volt, hogy elhitessék a szavazókkal, hogy ők a liberális államon belül egy vállalhatóan radikális vonalat képviselnek, ennek a védekező hozzáállásnak volt értelme. De ma ez a retorika nem elég következetes. Nem véletlen, hogy egy olyan kereszténydemokrata, mint Angela Merkel, választást tud nyerni Németországban szociáldemokrata ellenfeleivel szemben – ráadásul a pénzügyi válság tetőpontján – olyan politikai programmal, mely minden lényeges elemében az övékre emlékeztet.

A szociáldemokrácia, legyen szó bármely fajtájáról, a jelenkori európai politikában az

egyhangú szűrkeséget testesíti meg. Nagyon kevés az olyan európai politikus, és még kevesebben vannak közülük befolyásos helyzetben, aki ne értene egyet az alapvető szociáldemokrata tételekkel az állam feladatait illetően, bármennyire különböző legyen is a mozgásterük. Ebből az következik, hogy a mai Európában a szociáldemokraták nem tudnak semmi olyat ajánlani, ami meg tudná őket különböztetni: Franciaországban például még az állami tulajdont előnyben részesítő szándékaik is alig különböztetik meg őket a gaulleista jobboldal colbert-i ösztöneitől. A gond nem a szociáldemokrata politikában lakozik, hanem annak elhasznált nyelvezetében. Amióta a balról jövő tekintélyelvű kihívás megszűnt létezni, a „demokráciára” történő hivatkozás okafogyottá vált. Ma már mindannyian demokraták vagyunk.

A POSZTKOMMUNIZMUS IRÓNIÁJA

*„[M]indent elértünk, de számomra kiderült,
hogy amit elértünk, az gúny tárgyává tette
mindazt, amiről álmoltunk.”*

KRZYSZTOF KIEŚLOWSKI

Ha mindannyian „demokraták” vagyunk, akkor mégis mi különböztet meg minket egymástól? Mit képviselünk? Azt tudjuk, mit nem akarunk: az előző évszázad keserű tapasztalataiból megtanultuk, hogy vannak dolgok,

amelyeket az államoknak bizonyosan *nem* kellene csinálniuk. Túl vagyunk a doktrínák korán, amelyek riasztó elbizakodottsággal igyekeztek megmondani, hogy mit kell tenniük az uralmon lévőknek, s ha kellett, erőszakkal emlékeztették az embereket arra, hogy a hatalmon lévők tudják, mi a jó nekik. Mindehhez nem térhetünk vissza többé.

Ugyanakkor 1989 állítólagos „tanulságai” ellenére is tudjuk, hogy az állam nem *teljesen* rossz. A túl erős hatalomnál csak a túl gyenge rosszabb: a bukott államokban az emberek legalább annyira szenvednek az erőszaktól és az igazságtalanságtól, mint az önkényuralom alatt, ráadásul a vonatok se járnak pontosan. Továbbá, ha kicsit belegondolunk, rögtön látjuk, mennyire hamis a „szocializmus kontra szabadság” vagy a „kommunizmus kontra kapitalizmus” című 20. századi tanmese. A kapitalizmus nem politikai rendszer, hanem a gazdasági élet egy formája, mely a gyakorlatban jól megfér jobboldali diktatúrákkal (Pinochet Chiléje), baloldali diktatúrákkal (a mai Kína), szociáldemokrata monarchiával (Svédország) és plutokratikus köztársasággal (Amerikai Egyesült Államok). Hogy a kapitalista gazdaságok a szabadság feltételei közepette prosperálnak-e a legjobban, az talán nyitottabb kérdés, mint gondoljuk.

A kommunizmus pedig – miközben valóban nem kedvez az igazán szabad piacnak – képes alkalmazkodni egy sor gazdasági beren-

dezkedéshez, bár mindegyiknek akadályozza a hatékony működését. Úgyhogy igazunk volt, amikor azt feltételeztük, hogy a kommunizmus bukása véget vetett a tervezés és a központi irányítás iránti túlságosan magabiztos elkötelezettségnek, de nem világos, milyen egyéb következtetéseket kellene még levonnunk. Egész egyszerűen képtelenség, hogy a kommunizmus bukása hiteltelenített volna minden állami szerepvállalást vagy gazdasági tervezést.

1989 óta az igazi kérdés nem az, hogy mit gondolunk a kommunizmusról. A totális társadalmi szervezettség víziója – az a látomás, mely utópisták sorának fantáziáját indította be Sidney Webbtől Leninig és Robespierre-től Le Corbusier-ig – romokban hever. Az a kérdés viszont, hogy miképpen szervezzük meg magunkat a közösség számára legelőnyösebb módon, semmit sem veszített fontosságából.

Aki járt már a posztkommunista Kelet-Európában, vagy élt már ott, az jól tudja, hogy csöppet sem vonzó dolog, ahogy a kényszerű egyenlősít felváltotta a korlátlan kapzsiság. Nem is kevesen vannak olyanok a régióban, akik lelkesen helyeselnék azt az állítást, hogy a politikai szabadság értelme nem más, mint a pénzcsinálás. Václav Klausnak, a Cseh Köztársaság elnökének legalábbis ez a véleménye, és nincs vele egyedül.

De már miért is lenne annyival kellemesebb a szemünknek az autoriter állam össze-

omlásából hasznót húzó maroknyi kapzsi üzletember látványa, mint maga a tekintélyelvű hatalom? Mindkettő annak a jele, hogy valami nagyon nincs rendben a társadalomban. A szabadság az szabadság. De ha egyenlőtlenséghez, szegénységhez és cinizmushoz vezet, akkor jobb ezt kimondani, mint szőnyeg alá söpörni a szabadság hátulütőit az elnyomás felett aratott győzelem mámorában.

A 20. század végére az európai szociáldemokrácia sok mindent elért régi keletű politikai céljai közül, de az ezek alapját képező okfejtésről vagy nagyon megfélemedtek, vagy elhagyták menet közben. A politikai baloldal és az általa létrehozott intézmények Skandináviától Kanadáig a bérből élők, a gazdák, az ipari munkások és a középosztály társadalmi osztályokon átívelő szövetségén alapultak. A legnagyobb kihívást mind a jóléti államok, mind az őket létrehozó pártok számára az jelentette, hogy a középosztály kilépett ebből a szövetségből. Annak ellenére, hogy Európa és Észak-Amerika legnagyobb részén fő haszonélvezői voltak a jóléti törvénykezésnek, a „középosztálybeliként” azonosítható nyugati választók növekvő hányada egyre inkább neheztelt az egyenlőségre törekvés elvén működő intézményrendszer finanszírozására kivetett adóteher miatt.

A hetvenes évek növekvő munkanélkülisége fokozta az államkincstárra nehezedő terheket, miközben csökkentette a bevételeit.

Ezekben az években az infláció is növelte a még foglalkoztatottak adó- és járulékterheit – ha csak nominális értékben is. Mivel az állásokat megtartók aránytalanul képzetebbek és iskolázottabbak voltak, neheztelni kezdtek emiatt. A valaha egyezményesen elfogadott, kölcsönösségen alapuló rendszert „méltánytalanoknak” bélyegezték, a jóléti állam támogatásait pedig „túlzónak”.

Amíg az 1940-es években a kétkezi munkások többsége nem fizetett adót, ezért az új szociális támogatások nettó haszonélvezői voltak, az 1970-es évekre – a már említett infláció és a fizetésemelések miatt – sokan közülük a középosztályra jellemző adósávba kerültek. Amellett közben az egész generáció elérte a nyugdíjkorhatárt, s élvezhette mind a nyugdíjat, mind az olyan, korhoz kötött közellátásokat, mint az ingyenes buszbérletek, kedvezményes színház- és koncertjegyek. Ezeket most gyermekeik fizették, akiknek nem voltak közvetlen tapasztalataik a nagy gazdasági világválságról, se a háborúról, s így azokat a körülményeket sem ismerték közvetlenül, melyek ezeknek az ellátásoknak a megszületéséhez vezettek. Csak a költségeit sokallták.

Pesszimista szemüvegen át nézve a szociáldemokraták „pillanata” nem tartott tovább az alapítók nemzedékénél. A kedvezményezettek öregedésével és az emlékezet elhalványulásával a költséges gondoskodó állam vonzereje apadni kezdett. Az 1980-as és az 1990-es

évek folyamán ez a folyamat felgyorsult, párhuzamosan azzal, ahogy a korszak neoliberális kormányai szelektív adóztatásnak vetették alá a korábban mindenkit megillető támogatásokat: lopva újra bevezették a jövedelemvizsgálatot, azzal számolva, hogy általa csökkentik a középosztályok lelkesedését a szociális szolgáltatások iránt, amikre mostanra már úgy tekintettek, hogy csak a legszegényebbek húznak hasznot belőlük.

Valóban olyan elviselhetetlenül költséges a szociáldemokrácia és a jóléti állam? Sokat emlegetik a korai nyugdíjazások nyilvánvalóan abszurd rendszerét, melyből sok európai közalkalmazott profitál (a fizetésüknek majdnem a száz százalékát kapják meg nyugdíjként) – tekintélyes és sok morgolódást kiváltó költséget okozva a magánszektor adófizetőinek. Jól ismert példa a francia mozdonyvezetők esete, akik már az ötvenes éveikben jogosultak nyugdíjba menni, és nagyvonalúan megállapított, inflációkövető nyugdíj üti a markukat. Hogyan képes akár a leghatékonyabban működő gazdaság is ekkora terhet elviselni? – kérdezik a bírálók.

Amikor a (kommunisták által dominált) vasúti szakszervezetek röviddel a második világháborút követően megállapodtak erről a csomagról, a vasúti dolgozók a munkások különleges rétegét képezték. A jellemzően tizenhárom éves korukban, közvetlenül az iskolapadból toborzott mozdonyvezetők több mint

négy évtizeden keresztül nehéz és veszélyes fizikai munkát végeztek – gőzmozdonyokat vezettek. Mire az ötvenes éveik elején nyugdíjba vonultak, valóban kimerültek: sokat betegeskedtek, és ritkán éltek meg ezután tíz évnél többet. A szép nyugdíj volt a legkevesebb, amit ezért cserébe kértek, és ennek terhét az állam könnyedén elviselte.

A mai TGV-k – a nagy sebességű francia vonatok – vezetői munkanapjaikat kényelmes, télen jól fűtött, nyáron légkondicionált fülkékben töltik, és kétkezi munkájuk kimerül abban, hogy egy sor kapcsológombot megnyomva beindítják a hajtóművet. Számukra az ötvenöt éves kor előtti nyugdíjazás kétségkívül abszurd. És költséges is: a francia jóléti állam egészségügyi és egyéb ellátásainak köszönhetően az ilyen nyugdíjasok joggal számíthatnak arra, hogy nyolcvan évet jóval meghaladó kort fognak megélni. Ennek finanszírozása jelentős teher a közsféra számára, s igen megterheli az állami vasutak éves költségvetését is.

De a probléma megoldása nem az, hogy eltörlik a nagyvonalú nyugdíjba vonulási kondíciók, az egészségügyi ellátás és más jóléti javak elvi lehetőségét. A politikusoknak venniük kell a bátorságot ahhoz, hogy ragaszkodjanak (ebben az esetben) a nyugdíjkorhatár jelentős emeléséhez – majd adjanak számot erről a választóiknak. Ezek a változások viszont meglehetősen népszerűtlenek, a politikusok pedig napjainkban szinte bármi áron el akar-

ják kerülni a népszerűtlenséget. A jóléti államok dilemmáit és problémáit inkább okozza a politikai kishitűség, semmint kezelhetetlen gazdasági tényezők.

A szociáldemokráciának mindazonáltal valós problémával kell szembenéznie. Ideológiai narratíva nélkül és „hagyományos” szavazóbázisától megfosztva az 1989-et követő euforikus káprázat nyomán valahogy árvák sorsára jutott. És kevesen tagadhatják le, hogy a jóléti rendszernek, ha túlzásba viszik, van egy kis „majd mi megmondjuk neked, hogy csináld” íze: volt egy időszak Skandináviában a háborút követően, amikor a fajegészségtannal és a társadalmi hatékonysággal kapcsolatos ambíciók nemcsak a közelmúlt történelme, hanem az autonómia és függetlenség utáni természetes emberi vágy iránti érzéketlenséget is sugalltak.

Ahogy Leszek Kołakowski egyszer megjegyezte, a jóléti állam együtt jár azzal, hogy a gyenge többséget védelmezzük az erős és kiváltságos kisebbséggel szemben. Ésszerűen hangzik, de ebben az elvben azért van valami rejtetten antidemokratikus és potenciálisan totalitárius felhang. A szociáldemokráciával viszont sohasem fordult elő, hogy önkényuralomba süllyedt volna. Miért? A demokratikus intézményrendszernek köszönhető a politikusok tisztessége? Valószínűleg inkább annak tudható be, hogy az állam megőrizte demokratikus formáját, hogy a védelmező állam logikáját szándékosan következtelenül alkalmazták.

Sajnos a pragmatizmus nem mindig helyénvaló a politikában. A szociáldemokráciának a 20. század közepén megnyilvánult legnagyobb erőssége – az, hogy a kiegyensúlyozottság, a tolerancia, a méltányosság és a szabadság érdekében alapvető kérdésekben is készen állt a kompromisszumokra – ma már inkább gyengeségnek tűnik: a megváltozott körülményekkel szembesülve mintha elcsüggedt volna. Nehezen tudjuk e hajdani kompromisszumok erdején át meglátni a vonásokat, amelyek elsődlegesen meghatározták azt a fajta progresszív gondolkodást, amit Edouard Berth szindikalista a 20. század elején „a szellem lázadásának” nevezett „egy olyan világ ellen, melyben az embert a morális és metafizikai materializmus szörnyetege fenyegeti”.

MIT TANULTUNK?

„Az emberiség sorsában nem állhat be általános javulás, amíg gondolkodásmódjának alapvető jellegében nem következik be nagy változás.”

JOHN STUART MILL

Mit kellett volna tanulnunk 1989-ből? Mindekelőtt talán azt, hogy semmi sem szükségszerű vagy elkerülhetetlen. A kommunizmusnak nem kellett feltétlenül bekövetkeznie – arra sem volt ok, hogy örökké tartson; de arra sem volt semmi alapunk, hogy biztosak legyünk a bukásában. A progresszió híveinek

el kell fogadniuk a politika esetlegességét: sem a jóléti államok felemelkedését, sem esetleges bukásukat nem a Történelem ajándékának kell tekinteni. A szociáldemokraták „nagy pillanata” – vagy amerikai társaiké a New Dealtól kezdve a Great Societyig – a körülmények olyan különleges összejátszása nyomán következhetett be, amely még egyszer aligha áll elő. Ugyanez mondható el a neoliberaisok hetvenes években kezdődött „nagy pillanatáról” is, mely mostanra fogyott ki a szuflából.

Viszont pontosan azért, mert a történelem nem eleve elrendelt, nekünk, egyszerű halandóknak kell kitalálnunk menet közben, éspedig olyan körülmények között – ahogy a jó öreg Marx helyesen mondotta –, amelyeket nem tudunk kedvünk szerint alakítani. Újra fel kell tennünk az örök kérdéseket, de nyitottnak kell lennünk a különböző válaszokra. Ki kell választanunk a múltból a megőrzésre érdemes vonásokat, és meg kell vizsgálnunk, minek köszönhetően jöhettek létre. Mely körülmények voltak megismételhetetlenek, és melyeket tudnánk kellő akarattal és erőfeszítéssel újra előidézni?

Ha 1989 a szabadság újrafelfedezéséről szólt, akkor ma azt kell kitalálnunk, hogy miképpen korlátozzuk a szabadságot. A szabadság még a leginkább „szabadságszerető” társadalmakban sem korlátlan. Viszont ha bizonyos megkötéseket elfogadunk – ahogy mindig –,

akkor miért nem tesszük ugyanezt más megkötésekkel is? Miért vagyunk annyira biztosak abban, hogy némi központi tervezés, a progresszív adózás vagy a közjavak közösségi tulajdona a szabadság elviselhetetlen korlátozását jelentik; miközben a zárt láncú videokamera-rendszerek, a „túl nagyok ahhoz, hogy csődbe menjenek” típusú bankmentő állami mentő-csomagok, a telefonlehallgatások és az idegen földön vívott költséges háborúk egy szabad nép vállára rakható, elfogadható terhek lennének?

Lehetnek helyes válaszok ezekre a kérdésekre; de honnan tudnánk, ha fel sem tesszük őket? Újra fel kell fedeznünk, hogyan beszéljünk a változásról: hogyan képzeljünk el egy egészen más berendezkedést magunknak, mely mentes a „forradalom” veszélyes lózung-jaitól. Jó pár elődünknel jobban meg kell változtatnunk a céljaink eléréséhez vezető eszközöket. Az a legkevesebb, hogy megfogadjuk Keynes idevágó tanácsát: „Nem elég, hogy javaslataink pusztán a korábbiaknál jobb állapotokhoz vezessenek; lényegesen jobbnak kell lenniük ahhoz, hogy a bevezetésükkel járó gyötrelmért is kárpótlást nyújtsanak.”¹

E megfontolások nyugtázása és megemléstése után előre kell tekintenünk: mit akarunk, és miért? A baloldal mostani roskatag állapota

arra utal, hogy a válaszok nem maguktól értetődnek. De milyen lehetőségeink vannak? Nem hinném, hogy elég, ha magunk mögött tudjuk a múltat és szorítunk: tapasztalataink azt mutatják, hogy a politika, hasonlóan a természethez, irtózik a légüres tértől. Húsz elvesztegetett esztendő után itt az idő, hogy újrakezdjük. Mi a teendő?

¹ John Maynard Keynes: *Two Memoirs – Dr. Melchior, a Defeated Enemy and My Early Beliefs*. New York, 1949, A. M. Kelly, 156. o.

ÖTÖDIK FEJEZET

*Mi a teendő?*¹

„A magam részéről úgy gondolom, hogy a kapitalizmus bölcs irányítással bizonyára hatékonyabbá tehető a gazdasági célok elérését tekintve, mint bármely ismert alternatívája, de önmagában sok tekintetben rendkívül kifogásolható. A mi feladatunk olyan társadalmi rendszer felépítése, amely a lehető leghatékonyabb, anélkül hogy sértené a kielégítő életmóddal kapcsolatos elképzeléseinket.”²

JOHN MAYNARD KEYNES

Vajmi keveset tanulhatunk azoktól, akik azt bizonygatják, hogy a „rendszerben” van a hiba, vagy akik minden politikai ballépés mögött titokzatos manővereket sejtene. Ugyanakkor minden nyitott társadalom éltető eleme, hogy az ember kifejezhesse egyet nem

¹ A fejezet címe Csernisevszkij, illetve Lenin művére utal. (A ford.)

² Breuer András fordításának felhasználásával (John Maynard Keynes: „A laissez-faire vége”, FORDULAT, A társadalomelméleti kollégium szakmai folyóirata, konferencia-különszám, 2003. tavasz, 93. o.).

értését, tiltakozását vagy pusztán csak eltérő véleményét, bármennyire irritáló lehet mindez, amikor túlzásba viszik. Szükség van olyan emberekre, akik dacosan ellentmondanak az irányadó nézeteknek. Az állandó konszenzuson alapuló demokrácia nem sokáig marad demokrácia.

MIÉRT JÓ MÁSKÉNT GONDOLKODNI

„Ahelyett, hogy mérhetetlenül megnövekedett anyagi és technikai erőforrásait kihasználva csodavárost épített volna, a 19. század embere nyomornegyedeket épített... [melyek] magánvállalkozásként »kifizetődtek«, míg a csodaváros, gondolták, bolondos extravagancia lett volna, mely divatos, de ostoba pénzügyes kifejezéssel élve »elzárkózította volna a jövőt«... Az önpusztító pénzügyi kalkulációk ugyanezen szabályai uralkodnak az élet minden területén. Elpusztítjuk a vidék szépségét, mert a természet gazdátlan pompájának nincsen gazdasági értéke. Képesek vagyunk arra, hogy lekapcsoljuk a napot meg a csillagokat azért, mert nem fizetnek osztalékot.»¹

JOHN MAYNARD KEYNES

Igencsak munkál bennünk a megfelelési kényszer: a közösségek élete sokkal könnyebb, ha láthatóan mindenki mindenkivel egyetért, s

¹ Keynes, John Maynard: *National Self-Sufficiency*. The Yale Review, Vol. 22, no. 4 (June 1933), 755–769. o.

ha a nézetkülönbségeket hagyományosan kompromisszumokkal enyhítik. Azokban a társadalmakban vagy közösségekben, ahol ezek hiányoznak vagy már nem működnek, ott általában sem mennek jól a dolgok. De az alkalmazkodásnak ára van. A vélemények vagy nézetek olyan zárt körének tagjai, amelyben nincs helye az elégedetlenségnek vagy szembenállásnak – vagy kifejezésük csak körülhatárolt esetekben és stilizált formában lehetséges –, elveszítik azt a képességet, hogy energikus vagy fantáziadús választ adjanak az új kihívásokra.

Az Amerikai Egyesült Államok olyan ország, mely kis közösségekre épül. Bárki, aki élt már ilyen helyen valamennyi ideig, tanúsíthatja, hogy ösztönösen igyekeznek szabályozni a közösség tagjainak nyilvános viselkedését. Amerikában ez a hajlam részben szembehelezkedik az első telepések individualista hozzáállásával és a kisebbségi, valamint az egyéni vélemények kinyilvánításának alkotmányos védelmével. De az inga, ahogy másokhoz hasonlóan Alexis de Tocqueville is megjegyezte, régóta a konformitás irányába leng ki. Az egyének szabadon elmondhatják, amit csak kívánnak; de ha ez keresztezné a többség véleményét, akkor könnyen kiközösítve találják magukat. Az a legkevesebb, amire számíthatnak, hogy szavaik süket fülekre találnak.

Nagy-Britannia másmilyen volt: egy örökletes elit által vezetett hagyományos monar-

chia, mely úgy őrizte meg hatalmát, hogy közben a tolerancia erényét hirdetve nem csupán engedte az eltérő vélemények kifejezését, hanem egyenesen épített is rájuk. Az országban közben csökkent az elitizmus és nőtt a populizmus, egyre inkább kizárva a közélet nonkonformista vonásait – ahogy azt Tocqueville is megjósolta volna. Ma a politikai korrektségtől kezdve az adókulcsokig az Egyesült Királyságban csaknem ugyanolyan ritka a markánsan eltérő vélemények hangoztatása, mint az Egyesült Államokban.

A nonkonformitás több forrásból táplálkozik. A vallásos társadalmakban, különösen, ahol valamelyik bevett vallás az uralkodó – katolicizmus, anglicizmus, iszlám vagy judaizmus –, a másként gondolkodás leghatékonyabb és leginkább bevett hagyományai a teológiai különbségekben gyökereznek: nem véletlen, hogy a brit Munkáspárt 1906-ban olyan szervezetek és mozgalmak koalíciójából alakult meg, amelyek jórészt nonkonformista gyülekezetekből toborozták tagjaikat. Az osztálykülönbségek szintén termékeny táptalaját képezik a másként gondolkodásnak. Az osztálytársadalmakban (vagy időnként a kasztok által formált közösségekben is) az alul lévők erőteljesen motiválja a helyzetük, tágabb értelemben pedig az ezt átörökítő társadalmi viszonyok elleni tiltakozás.

A legutóbbi évtizedekben a másként gondolkodás erősen kapcsolódott az értelmiségiek-

hez: az entellektüelek osztálya, mely a 19. század végén az államhatalom visszaélései elleni tiltakozásaival jelent meg a politika színterén, napjainkban inkább a közvéleménnyel szembenő írásairól és szerepléseiről ismert. Szomorú, hogy a mai entellektüelek módfelett kevés érdeklődést mutatnak a közpolitika részletkérdései iránt, és megszólalásaikat vagy tiltakozásaikat olyan etikai kérdések által uralt témákra irányítják, ahol világosabbnak látszanak az alternatívák. A követendő kormányzási irányokról folytatott vitákat meghagyják a „politológusoknak” és az „agytrösztöknek”, akik körében ritkán találják meg a helyüket a kevésbé konvencionális nézetek, és meglehetősen belterjes viták folynak.

Nem az a probléma, hogy egyetértünk vagy nem értünk egyet valamely konkrét törvényjavaslattal. A probléma abban áll, ahogyan közös ügyeinket megvitatjuk. Hogy egy nyilvánvaló (mert oly jól ismert) példát vegyünk: ha itt, Amerikában a közkiadásokról vagy az aktív kormányzati szerepvállalás előnyeinek és hátrányainak témájáról folyik a beszélgetés, akkor garantálható, hogy az nagyon hamar két ellentmondást nem tűrő kijelentésbe torkollik. Az egyik azt hangoztatja, hogy mi mind az adók minimális szinten tartását favorizáljuk, valamint azt, hogy a „kormányt távol kell tartani az ügyeinktől”, amennyire csak lehet. A másik, lényegében az első egy demagóg változata azt bizonygatja, hogy senki

sem szeretné közlünk, ha a „szocializmus” váltaná fel régóta jól működő kormányzási és életmódunkat.

Az európaiak szeretik azt hinni, hogy az amerikaiaknál kevésbé konformisták. Megmosolyogják azokat a vallási szakértőket, amelyekben oly sok amerikai polgár talál menedéket, feladva független gondolkodását, és a csoport jelszavait szajkózva. Rámutatnak a kaliforniai helyi népszavazások fonák következményeire, ahol a jól finanszírozott népszavazási kezdeményezések aláásták a világ hetedik legnagyobb gazdaságának az adóbázisát.

Viszont Svájcban tartották nemrégiben azt a népszavazást, amely megtiltotta minaretek építését egy olyan országban, ahol – írj és mondd – négy van belőlük, és szinte az összes helyi muszlim lakos nem vallásos boszniai menekült. Azok pedig a britek voltak, akik jámborán túrték, hogy a zárt láncú videokameráktól a fokozott és toladó ellenőrzésig annyi mindent bevezessenek a világ ma már leginkább „túlinformált” és leginkább önkényes demokráciájában. Sok szempontból kellemesebb hely a mai Európa az Amerikai Egyesült Államoknál, ugyanakkor messze van a tökéletestől.

Még az értelmiség is térdet hajtott. Az iraki háború idején a brit és az amerikai kommentátorok túlnyomó többsége a függetlenség látását is félretéve igazodott a kormányzati politika vonalához. A hadsereget és a politikai

hatalmat bíráló hangokat – háborús időkben ez mindig nehezebb – a partvonalra szorították, és szinte hazaárulásként kezelték. Az európai kontinensen az értelmiség szabadabban bírálhatta az átgondolatlan akciót, de csak azért, mert saját politikusaikban is ambivalens érzések munkáltak, s a társadalom is megosztott volt a helyzet megítélésében. Ugyanakkor sehol sem voltak sokan azok, akiknek lett volna erkölcsi bátorságuk, hogy kitartsanak más véleményük mellett, s azzal folyamatosan bombázzák ingerült olvasóikat és közönyt hallgatóikat.

A háború, hasonlóan a rasszizmushoz, legalább világos morális választási lehetőségeket kínál. A legtöbb ember a mai napig jól tudja, mit gondoljon a katonai akcióról és a faji előítéletekről. De a gazdaságpolitikai porondon a mai demokráciák polgárai összességében túlfelé visszafogottak lettek. Mindig csak azt halljuk, hogy ez szakértőknek való téma: a közgazdaságtan és ennek politikai vonatkozásai messze meghaladják az átlagember értelmi képességeit – s ezt csak erősíti a tudományág egyre misztikusabb és egyre inkább matematikai nyelvezte.

Ezekben a kérdésekben nem sok „laikus” hívná ki vitára a brit vagy az amerikai pénzügyminisztert vagy azok szakértő tanácsadóit. Amennyiben mégis megtennék, azt mondanák nekik – hasonlóan ahhoz, ahogy egy középkori pap felelt volna nyájának –, hogy

ezek olyan kérdések, amelyekkel nekik maguknak nem szükséges foglalkozniuk. A szertartáson muszáj valami érthetetlen nyelven kántálni, amelyet csak a beavatottak képesek megérteni. Mindenki másnak elég a hit.

De a hit mégsem bizonyult elegendőnek. A gazdaságpolitika királyai Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban – nem beszélve hű tanítványaikról és csodálóikról Tallinntól Tbiliszig mindenhol – meztelenek! Ugyanakkor, mivel a legtöbb megfigyelő is régóta ugyanannál a szabónál csináltatja öltönyeit, nem ők lesznek azok, akik szemrehányással illetnék őket. Nekünk kell újra megtanulnunk, hogyan bíráljuk azokat, akik irányítanak bennünket. Viszont ahhoz, hogy ezt hitelesen tudjuk majd tenni, az kell, hogy felszabadítsuk magunkat az alól a megfelelési kényszer alól, amelynek hozzájuk hasonlóan mi is engedelmeskedünk.

A felszabadítás akaratlagos cselekedet. Csak akkor remélhetjük, hogy helyre tudjuk állítani a rozzant állapotban lévő közéleti diskurzust – vagy éppen omladozó fizikai infrastruktúránkat –, ha a mostani helyzettel kapcsolatban érzett dühünk megfelelő mértéket ér el. Egyetlen demokratikus országnak se lenne szabad megüsznia, ha képes szándékos hazugságon alapuló jogtalan háborút folytatni. Az a csönd, mely a Bush-kormánynak a Katrina hurrikánra adott gyalázatosan elégtelen válaszát övezi, az állam felelősségvállalása

és képességei iránt megnyilvánuló nyomasztó cinizmusról tanúskodik: szinte elvárjuk Washingtontól, hogy alulteljesítsen. Az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának nemrégiben meghozott döntése, mely engedélyezi a választási jelöltek korlátlan vállalati támogatását – hasonlóan az Egyesült Királyság parlamentjének „költségtérítési” botrányához – jól illusztrálja, hogy a pénz mennyire ellenőrizetlen szerepet játszik a mai politikában.

Gordon Brown miniszterelnök, válaszolva egy 2010. januári jelentésre az Egyesült Királyságban tapasztalt gazdasági egyenlőtlenségről, amely megerősítette, hogy botrányos szakadék választja el a gazdagokat a szegényektől (mely szakadék elmélyítésében a pártja is jeleskedett), azt találta mondani, hogy az „kijózanító”, majd elismerte, hogy „még sok a tennivaló”. Tisztára, mint a *Casablancá*-ban, amikor Renault kapitány azt mondja: „Meg vagyok dőbbenve, meg vagyok dőbbenve.”

Mindeközben Obama elnök meredeken zuhanó népszerűsége, mely nagymértékben az egészségügyi reform ügyetlen menedzselésének tudható be, további lökést adott egy új nemzedék elégedetlenségének. Látna a vezetésünkre felhatalmazást nyert politikusok alkalmatlanságát (hogy ne használjunk ennél erősebb kifejezést), a legkönnyebb az lenne, ha undorodva visszavonulnánk szkeptikus magányunkba. Viszont ha hagyjuk, hogy a mostani politikai osztály végezze el a politika

radikális megújítását – a Blairek, a Brownok, a Sarkozyk, a Clintonok és Bushok, valamint (attól tartok) az Obamák –, csak még nagyobb csatlódás fog érni bennünket.

A másként gondolkodás és ennek kifejezése túlnyomórészt a fiatalok dolga. Nem véletlen, hogy azok a férfiak és nők, akik elindították a nagy francia forradalmat, hasonlóan a New Deal és a második világháború utáni Európa reformereihez és tervezőihez, érzékelhetően fiatalabbak voltak, mint az előttük járók. Problémákkal szembesülve a fiatalok kevésbé hajlamosak a beletörődésre, és nagyobb eréllyel lépnek fel a megoldásuk érdekében.

Az is igaz ugyanakkor, hogy az idősebbeknél nagyobb valószínűséggel engednek az apolitikusság kísértésének: annak a nézetnek, hogy mivel a politika annyira degradálódott korunkban, fel kell vele hagynunk. Tényleg előfordultak már olyan körülmények, amikor a „politikával való szakítás” bizonyult a helyes *politikai* választásnak. Kelet-Európa kommunista rendszereinek utolsó évtizedeiben az „antipolitikának”, a „mintha” politikájának és a „hatalom nélküliek hatalma” mozgósításának mind megvolt a maga létjogosultsága. Éspedig azért, mert az önkényuralmi rendszerekben a hivatalos politika a rideg hatalom legitimációs eszköze: ennek negligálása önmagában is radikális politikai tett. Rákényszeríti a rendszert, hogy szembenézzen a saját korlátaival – vagy leleplezze erőszakos lényegét.

Az önkényuralmi rendszerek hősies másként gondolkodóinak különleges esetéből ugyanakkor nem szabad általánosítanunk. Valóban, a hetvenes évek „antipolitikájának” példája az emberi jogokra fektetett hangsúllyal együtt talán félrevezette a fiatal aktivisták egy generációját: azt a benyomást keltette, mintha reménytelenül elzáródtak volna a változások hagyományos lehetőségei, ezért le kell mondaniuk a politikai szervezetségről a kizárólag egy témára fókuszáló, kormányoktól független, kompromisszumoktól még nem bemocskolt csoportok javára. Ennélfogva annak a fiatalnak, aki szeretne „beleszólni” a politikai döntésekbe, legelőször is az jut az eszébe, hogy jelentkezik az Amnesty International, a Greenpeace, a Human Rights Watch vagy az Orvosok Határok Nélkül nevű szervezetbe.

Az erkölcsi indíttatás ez esetben feddhetetlen. Csakhogy a köztársaság és a demokrácia intézménye csak a polgárok közügyekbe való bevonásán keresztül képes működni. Ha az aktív vagy az érintett polgárok elfordulnak a politikától, akkor a leginkább közészszerű és korrumpálható köztisztviselőkre hagyják a társadalmat. A brit parlament alsóháza ma szomorú látványt nyújt: törtető karrieristák, bólogatójánosok, profi kibicek – semmivel se jobb, mint 1832-ben volt, amikor utoljára esett át kényszerű nagyjavításon: a „képviselő” urakat ugyanis egyszerűen fogták és kihajították kényelmes pozícióikból. Az amerikai

szenátus, a republikánus alkotmányosság hajdani védőbástyája egykori önmaga fennhéjázó, gyatrán működő paródiájává züllött. A francia nemzetgyűlés még csak arra sem pályázik, hogy betöltse a jóváhagyó pecsét szerepét az ország elnöke számára, aki akkor kerüli meg, amikor csak akarja.

Az alkotmányos liberalizmus hosszú évszázada alatt Gladstone-tól Lyndon B. Johnsonig a nyugati demokráciákat határozottan elsőrangú államférfiak vezették. Politikai hovatartozásuktól függetlenül, Léon Blum és Winston Churchill, Luigi Einaudi és Willy Brandt, David Lloyd George és Franklin Roosevelt olyan politikai osztályt képviselt, amely mélyen átérezte morális és társadalmi felelősségét. Nyitott kérdés, hogy vajon a körülmények szerencsés összjátékának köszönhetjük-e ezeket a politikusokat, vagy a korszak kultúrája vezette az ilyen kaliberű férfiakat a politika világába. Ma mindenesetre egyik ösztönző se működik. Politikai értelemben a törpék korában élünk.

Mégis, ez minden, amink van. Parlamenti választások, kongresszusi választások, a nemzetgyűlés tagjainak megválasztása – még mindig ez az egyedüli eszközünk arra, hogy törvényes úton közösségi tettekké formáljuk a közvéleményt. Úgyhogy a fiataloknak nem szabad elveszíteni hitüket a politikai intézményeinkben. Amikor a hatvanas évek Nyugat-Németországában fiatal radikálisok elvesztették a szövetségi köztársaság és a *Bundestag*

(parlament) iránti megbecsülésüket, „parlamenten kívüli akciócsoportokat” alakítottak, melyek a Baader–Meinhoff-csoport céltalan terrorjának előfutáraivá váltak.

Az eltérő nézeteket törvényes keretek között kell kinyilvánítani, a célokat pedig a politikai csatornákon keresztül kell követni. Ezzel nem a passzivitás vagy a kompromisszumok mellett érvelek. A köztársaság intézményei meggyengültek, elsősorban a pénz miatt. Sőt maga a politikai nyelv is kiüresedett, a szavak elvesztették jelentésüket. A felnőtt amerikaiak többsége elégedetlen a kormányzat módjával, azzal, ahogy a döntéseket hozzák, csakúgy, mint a szűk érdekcsoportok túlzott befolyásával. Az Egyesült Királyságban a közvéleménykutatások szerint még soha nem volt nagyobb az emberek kiábrándultsága a politikusokból, a pártgépezetek működéséből és a politikából úgy általában. Nem lenne szerencsés figyelmen kívül hagyni ezeket a nézeteket.

A demokrácia sikertelensége túlnyúlik az országhatárokon. A 2009. decemberi koppenhágai éghajlat-konferencia kínos kudarcára a fiatalok máris cinizmussal vegyes kétségbeeséssel válaszolnak: mi lesz velük, ha nem vesszük komolyan a globális felmelegedés következményeit? Az amerikai egészségügy összeomlása és a pénzügyi válság még a jóindulatú választók között is fokozta a reménytelenség érzését. Muszáj cselekednünk, ha azt érezzük, hogy katasztrófa közeleg.

„A szél és az áramlás ismerete nélkül, céltudatosság nélkül se az ember, se a társadalom nem képes sokáig a felszínen maradni se erkölcsileg, se gazdaságilag; az nem elég, ha csak merik ki a vizet a csónakból.”

RICHARD TITMUSS

A jelenlegi helyzet vizsgálatát a legtöbb bíráló az intézményekkel kezdi. Megnézik a parlamenteket, szenátusokat, elnököket, választásokat és lobbicsoportokat, és rámutatnak arra, hogy milyen módon gyengültek meg vagy éltek vissza a bizalommal és a rájuk ruházott hatalommal. Bármiféle reformot itt kell kezdeni, vonják le a következtetést. Új törvényekre, más választási rendszerre, a lobbizás és a politikai szponzoráció korlátozására van szükség; több (vagy éppen kevesebb) jogosítványt kell adnunk a végrehajtó hatalomnak, és meg kell találnunk a módját annak, hogy a választott és kinevezett tisztviselőket készségesebbé, illetve választóik és megrendelőik által, azaz általunk elszámoltathatóvá tegyük.

Ez mind igaz. De ezek a változások már évtizedek óta a levegőben lógnak. Mára már világossá vált, hogy azért nem történtek meg, vagy azért nem működnek, mert e változtatásokat pontosan azok találják ki, tervezik meg és vezetik be, akik jómaguk is felelősséggel tartoznak a kialakult nehéz helyzetért. Nem sok

értelme van felkérni az Egyesült Államok szenátusát arra, hogy reformálja meg a lobbizásra vonatkozó szabályokat. Upton Sinclair egy évszázaddal korábban tett híres megfigyelése szerint: „Nehéz valakivel megértetni valamit, ha a fizetése attól függ, hogy ne értse meg.” Hasonló okokból a legtöbb európai ország parlamentjétől – melyeket az unalomtól a megvetésig sokféle érzés övez – képtelenség reálisan elvárni, hogy feltárja magában a megújulásához szükséges eszközöket.

Valahol máshol kell kezdenünk. Az elmúlt három évtizedben miért volt olyan könnyű a hatalmon lévőknek meggyőzni választóikat az általuk követni kívánt politika bölcsességéről, és ha kellett, akkor kényszerűségéről? Azért, mert nem volt ésszerű alternatíva. Még ha vannak is jelentős különbségek a nagy pártok politikája között, ezeket úgy adják elő, mintha voltaképpen ugyanazon cél elérésének különböző módzatai volnának. Közhelyszerűvé vált az a kijelentés, hogy tulajdonképpen mindannyian ugyanazt akarjuk, csak az odavezető utat képzeljük el egy kicsit másképp.

Ez egész egyszerűen hamis. A gazdagok nem akarják ugyanazt, mint a szegények. Akinek a megélhetése a munkájától függ, az nem akarja ugyanazt, mint aki befektetésekből és osztalékokból él. Akinek nincs szüksége a közösségi szolgáltatásokra – mert meg tudja fizetni a magánszektor közlekedési, oktatási és biztonsági szolgáltatásait –, az nem ugyanazt

akarja, mint aki kizárólag a közszolgáltatásoktól függ. A háborúból – akár hadianyag-szállítóként, akár ideológiai alapon – hasznot húzóknak mások a céljaik, mint a háborút ellenzőknek.

A társadalmak bonyolultak, és sokféle érdek ütközik bennük. Aki mást állít – tagadja az osztályhelyzetben, a vagyoni helyzetben vagy a befolyásolási képességben megmutató különbségeket –, az csak az érdekek egy bizonyos körét próbálja érvényre juttatni más érdekekkel szemben. Ez korábban teljesen nyilvánvaló volt; ma azzal a címszóval vetik el, hogy osztálygyűlöletet szít. Hasonló módon arra biztatnak mindenkit, hogy kizárólag a saját gazdasági érdekeit tartsa szem előtt, s ez valóban sokak számára előnyösnek bizonyul.

A piacnak megvan ugyanakkor az a természetes hajlama, hogy azokat a szükségleteket és igényeket részesíti előnyben, amelyek kereskedelmi kritériumokra vagy gazdasági mutatókra redukálhatók. Ha valamit el tudsz adni vagy meg tudsz venni, akkor az mennyiségileg meghatározható, s hozzájárulása a közösség (mennyiségi jellegű) jóléti mutatóihoz értékelhetővé válik. De mi van azokkal a javakkal, amelyeket az emberek mindig is értékelték, de nem alkalmasak a számszerűsítésre?

Mi van a jóléttel? Mi van a méltányossággal vagy az igazságossággal? Mi van a kirekesztéssel, a lehetőségekkel – vagy azok hiányával –, az elvesztett reményekkel? A legtöbb ember

számára az efféle megfontolások sokkal többet jelentenek, mint az összesített – vagy akár az egyéni – profit vagy növekedés. Vegyük a megaláztatást: mi lenne, ha gazdasági költségként kezelnénk, mellyel megterhelnénk a társadalmat? Mi lenne, ha úgy döntenénk, hogy elszenvedett kárként számszerűsítjük azt a megaláztatást, amelyet polgártársaiktól kell elviselniük azoknak, akik csak ezzel az előfeltétellel juthatnak hozzá létfenntartásuk alapvető eszközeihez?

Más szavakkal kifejezve, mi lenne, ha beleszámítanánk termelékenységi, hatékonysági és jóléti számításainkba a megalázó alamizsna és az alanyi jogon járó segély közötti különbséget? Talán levonhatjuk azt a következtetést, hogy az általános szociális szolgáltatások, a közegészségügyi biztosítás vagy a támogatott közösségi közlekedés biztosítása voltaképpen közös céljaink elérésének költséghatékony módja volt. Készséggel elismerem, hogy egy ilyen fajta gyakorlat természeténél fogva vitatható, hiszen hogyan is tudnánk számszerűsíteni a „megaláztatást”. Mi a mérhető költsége annak, hogy izoláltan élő polgáraink meg vannak fosztva a nagyvárosok által nyújtott lehetőségektől? Mennyit vagyunk hajlandóak fizetni azért, hogy egy jobb társadalomban éljünk?

Még maga a „gazdagság” is újradefiniálásra szorul. Sokan állítják azt, hogy az erőteljesen progresszív adókulcsok vagy az állami újraelosztás aláássák a gazdagságot. Az ilyen politi-

ka kétségtelenül szűkíti egyesek forrásait mások javára – bár a torta felvágási módja kevés hatással van a torta méretére. Nem kerül-e jobb helyzetbe az adott ország, ha a vagyon újraelosztásának köszönhetően hosszú távon javul polgárai egészségi állapota, csökkennek az irigységből fakadó társadalmi feszültségek, vagy mindenki számára egyre inkább hozzáférhetővé válnak addig csak keveseknek fenntartott szolgáltatások?¹

Mint talán észreveszi az olvasó, bizonyos szavak vagy kifejezések – „gazdagság”, „jobb helyzetbe kerül” – használatuk messze túllepnek a manapság megszokott, szigorúan materiális értelemben vett alkalmazásukon. Ugyanezt szélesebb körben is meg kell tennünk, vagyis új alapokra kell helyeznünk a közéleti diskurzust, mert alighanem ez az egyetlen lehetséges módja annak, hogy elkezdjük a változások véghezvitelét. Ha nem beszélünk másként, akkor gondolkodni sem fogunk másként.

Vannak előzményei a politikai változás efféle felfogásának. Franciaországban a 18. század vége felé, amikor a régi rendszer helyzete már nagyon ingatag volt, a politika színpadának leglényegesebb fejleményei nem a tiltakozási mozgalmakban vagy az ezeket megakadályozni szándékozó állami intézmények-

ben történtek, hanem magában a nyelvben. Sok újságíró, pamfletíró és esetenként egy-egy másként gondolkodó hivatalnok vagy pap az igazságszolgáltatás és a közjog régi nyelvéből a közcselekvés új retorikáját kovácsolta ki.

Mivel nem állt módjukban nyíltan szembeállni a monarchiával, ezért nekiláttak a legitimációjától megfosztani, mégpedig úgy, hogy ellenvetéseket fogalmaztak meg és juttattak kifejezésre a fennálló viszonyokkal szemben, és a hatalom alternatív forrásait tétéleztek, akikben képes hinni a „nép”. Valójában feltalálták a modern politikát, s miközben ezt tették, szó szerint hiteltelenítették mindazt, ami addig volt. Mire kitört a forradalom, már teljesen gyökeret eresztett ez az új politikai nyelv. Más különben maguk a forradalmárok is képtelenek lettek volna leírni, mit tesznek. Kezdetben volt a szó.

Ma arra bátorítanak minket, hogy elhiggyük: a politika a mi nézeteinket tükrözi, és segít valamiféle közös nyilvános teret formálni. A politikusok beszélnek, mi pedig válaszolunk – a szavazatainkkal. De az igazság nem épp így fest. A legtöbb ember nem érzi úgy, mintha bármiféle fontos párbeszéd részese volna. Megmondják nekik, hogy mit és hogyan gondoljanak. Amint a részletekről van szó, azonnal éreztetik velük, hogy nem elég kompetensek, s ami az általános célkitűzéseket illeti, elhitetik velük, hogy ezeket már nagyon régen kijelölték.

¹ Fred Hirsch: *The Social Limits to Growth*. Cambridge, 1976, Harvard University Press, 66. o, 19. megjegyzés.

Az igazi viták elfojtásának káros hatásai mindenhol jelen vannak. A mai Egyesült Államokban tartott városházi nyilvános gyűlések és „tea party”-k a 18. századi eredeti mintáik paródiái. Viták kezdeményezése helyett éppenséggel eleve kizárják ezek lehetőségét. A hallgatóság elé demagógok állnak ki, megmondják, hogyan kell vélekedni a dolgokról; majd amikor szólamaiktól visszhangzik a terem, arcátlanul a nép hangjaként állítják be magukat. Az Egyesült Királyságban a televízió a populista zúgolódások levezetésének feltűnően hatékonyan működő biztonsági szelepévé vált: profi politikusok hivatkoznak arra, hogy odafigyelnek a „népnek” a bevándorlási politikától kezdve a pedofiliáig mindenféle témáról tartott telefonálás szavazásokban, népszerűségi felmérésekben megnyilvánuló „hangjára”. A közönségük félelmeit és előítéleteit visszatükröző twitterbejegyzéseik leveszik a vállukról a vezetés és a kezdeményezések terhét.

Mindeközben a Csatorna túlsó partján a republikánus Franciaországban és a toleráns Hollandiában a nemzeti identitásról és az állampolgárság megadásának feltételeiről folytatott álviták helyettesítik azt a politikai bátorságot, mely ahhoz kellene, hogy szembeszálljanak a közvélemény előítéleteivel, és érdemben megoldják a bevándorlók beilleszkedésével kapcsolatos problémákat. A felszínen itt is „dialógus” folyik. Ennek kereteit viszont nagyon gondosan előre meghatározták; a céljuk nem ösztönözni,

hanem éppenséggel csírájában elfojtani az eltérő nézetek kifejezését. Ezek a „diskurzusok” nem nyilvánosságban való részvételt, nem a polgárok elidegenedetségeinek mérséklődését, hanem csak a politikusok és a politika iránti széles körű ellenszenv fokozódását segítik elő. Egy modern demokráciában a legtöbbször bolondját lehet játszani az emberek nagy részével: de mindennek ára van.

Másfajta diskurzust kell útjára bocsátanunk. Újra meg kell bízunk a saját ösztöneinkben: ha rossznak tűnik valamilyen politikai törekvés, tett vagy döntés, a szavakat is meg kell találnunk ennek kifejezéséhez. A közvéleménykutatások szerint a legtöbbször Angliában aggódnak a legismertebb közjavak – a közüzemi szolgáltatók, a londoni földalatti, a helyi autóbusz-közlekedés, a területi kórházak, a nyugdíjasotthonok, ápolási szolgáltatások stb. – könnyelmű és felelőtlen privatizációja miatt. De mikor azt mondják nekik, hogy e magánosítások célja a közpénzek megtakarítása és a hatékonyabb működtetés elősegítése volt, akkor hallgatnak: végül is, ki ne értene ezzel egyet?

VISSZATÉRÉS A SZOCIÁLIS KÉRDÉSHEZ

*„[M]inden ember a kontinens egy része,
a szárazföld egy darabja.”¹*

JOHN DONNE

Két gyakorlati dilemmával nézünk ma szembe. Az elsőt tömören úgy lehetne leírni, mint visszatérést a „szociális kérdéshez”. A viktoriánus reformerek – csakúgy, mint az 1914-et megelőző reformkorszak amerikai aktivistái – számára egyértelmű volt a kor nagy szociális kérdése: mit tehet egy liberális társadalom az újonnan iparosodott nagyvárosokban tapasztalható szegénység, túlszűfoeltság, piszok, hiányos táplálkozás és rossz egészségügyi helyzet enyhítéséért? Hogyan lehetne bevonni a társadalomba a dolgozó tömegeket mint szavazókat, polgárokat és résztvevőket, mindenféle felfordulás, tiltakozó megmozdulások – s persze forradalom – nélkül. Mit kell tenni, hogy enyhüljön a városi dolgozó tömegek szenvedése és az az igazságtalanság, melynek ki vannak téve? S mindehhez kapcsolódóan: hogyan győzzék meg a kor hatalmi elitjét a változások szükségességéről?

A Nyugat 20. századi történelme nagymértékben az e kérdések megoldásával kapcsolatos erőfeszítések története. A megoldás látványosan sikeres volt: nemcsak a forradalmat sike-

rült elkerülni, de az ipari proletariátust is sikerült figyelemre méltó mértékben integrálni a társadalom egészébe. Csak azokban az országokban vált a szociális kérdés rendszerint erőszakos konfrontációval végződő politikai problémává, ahol a hatalmon lévők önkénye megakadályozta a liberális reformokat. A 19. században sok éles szemű megfigyelő vallotta meggyőződéssel – legfőképpen persze Karl Marx –, hogy az ipari kapitalizmus igazságtalanságait csak forradalommal lehet legyőzni. Soha nem tudták volna elképzelni, hogy a New Deal, a Great Society és a jóléti államok reformjai képesek ezeket békés úton feloldani.

Ugyanakkor a szegénység – mérjük akár a csecsemőhalandóságon, a várható élettartamon, a gyógyszerekhez és a rendszeres foglalkoztatáshoz történő hozzáféréseken, vagy egyszerűen azon, hogy hányan nem tudják megvásárolni az alapvető szükségleti cikkeket – az 1970-es évek óta folyamatosan nő az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban, s minden olyan országban, mely az ő gazdasági modelljüket követi. Az egyenlőtlenséggel és a szegénységgel járó kóros tünetek száma – a bűnözés, az alkoholizmus, az erőszak és a mentális betegségek – ezzel párhuzamosan mindenhol megsokszorozódott. A társadalmi rendellenességek tüneteit azonnal felismernek VII. Edward korabeli elődeink is. A szociális kérdés ma újra napirendre került.

¹ Sőtér István fordítása.

Az ilyen kérdések megvitatásánál ügyelnünk kell arra, hogy ne szorítkozzunk csupán a negatív jelenségek mérésére. William Beveridge, a nagy angol reformer megjegyzése szerint az a veszély rejlik a „szociális problémák” leírásában és tárgyalásában, hogy olyan jelenségekre redukáljuk őket, mint az italozás vagy az „alamizsnára” való rászorultság. Az igazi kérdés Beveridge szemében és a miénkben is „valamivel szélesebb – egyszerűen az, hogy milyen feltételek között lehetséges és érdemes élnie az emberek összességének”.¹ Azt értette ezen, hogy meg kell határoznunk, mit kell tennie az államnak ahhoz, hogy az emberek elfogadható életet élhessenek. A jólétnek az a szintje, mely épp csak ahhoz elég, hogy az emberek még a felszínen tudjanak maradni, nem elegendő.

A második dilemma, amivel szembe kell néznünk, a technológiai változások társadalmi következményeivel kapcsolatos. Ez nem új keletű probléma, az ipari forradalom kezdete, tehát úgy kétszáz év óta létezik. Minden egyes technológiai előrelépéssel sok ember elveszíti állását, és feleslegessé válik a szakértelme. A kapitalizmus állandó növekedése ugyanakkor újfajta álláshelyeket hozott létre – bár nem mindig hasonló fizetési kondíciókkal és gyakran alacsonyabb státusban. A közoktatás bevezetésével és az írni-olvasni tudás általánossá

¹ José Harris idézett műve, 73. o.

válásával együtt – mely a legtöbb fejlett országban az 1870 és 1970 közötti egy évszázad alatt ment végbe – új piacokra új termékeket előállító új iparágakban létrehozott új állások biztosították a legtöbb ember életszínvonalának folyamatos emelkedését.

Mára megváltozott a helyzet. A komolyabb szakképzettséget igénylő munkahelyek gyors tempóban szűnnek meg, nemcsak a termelés gépesítése vagy robotizálása miatt, hanem amiatt is, hogy a munkaerőpiac globalizációja előnyben részesíti a leginkább elnyomó és legalacsonyabb bérezésű gazdaságokat (mindenekelőtt Kínát) a fejlett, az egyenlőséget jobban szem előtt tartó nyugati társadalmakkal szemben. A fejlett világ csak akkor képes erre versenyképes választ adni, ha kihasználja komparatív előnyeit azokban a tőkeintenzív iparágakban, ahol csak a tudás számít.

Ilyen körülmények között az új szakismerek iránti igény messze megelőzi képzési kapacitásainkat – néhány éven belül egyébként az új ismeretek is elavulnak, még a legjobban képzett foglalkoztatottak esetében is. A tömeges munkanélküliség – valaha a rossz gazdaságirányítás kórtünete – egyre inkább a fejlett társadalmak velejárójaként értékelhető. Legfeljebb az „alulfoglalkoztatásban” reménykedhetünk – abban, hogy sokan részmunkaidőben dolgoznak; abban, hogy sokan elfogadnak mélyen a képzettségük alatti vagy pedig olyan, semmilyen képzettséget nem igénylő állá-

sokat, amelyeket hagyományosan a bevándorlók vagy a fiatalok töltöttek be.

A beköszöntő bizonytalanság korának – amikor is egyre több embernek lesz oka tartani munkahelye elvesztésétől és hosszan tartó állástalanságtól – várható következménye az államtól való függéshez történő visszatérés lesz. Még ha a magánszektor lesz is az, amely átképzési, részmunkaidős és egyéb programokkal megpróbál enyhíteni a helyzeten, az állam támogatásokkal fogja segíteni e programokat – ahogyan az már számos nyugati országban történik. Nincs olyan munkáltató a magánszektorban, amely hajlandó lenne jótékonyági alapon foglalkoztatni bárkit is.

Még így is mindenképpen súlyos társadalmi problémákat fog okozni a társadalom gazdasági életéből magukat okkal kiszorítottak érzők egyre növekvő száma. Mint láttuk, a jóléti ellátásokra vonatkozó mai felfogás azt a nézetet támogatja, hogy azok, akik képtelenek maguknak rendszeres munkát szerezni, valamilyen mértékben felelősek saját balsorsukért. Minél több ilyen ember van közöttünk, ez annál nagyobb kockázatot jelent a társadalmi és a politikai stabilitásra.

ÚJ ERKÖLCSI NARRATÍVA?

„A görög etikai gondolkodás az emberi természet objektív teleológiáján alapult abban a hitben, hogy vannak az emberrel és a világban elfoglalt helyével kapcsolatos olyan tények, amelyek az ész számára felfedezhető módon meghatározzák, hogy az ember együttműködésen alapuló és rendezett életre hivatott. Az ezt követő etikai felfogások többsége is vallotta e meggyőződés valamely változatát; ma talán jobban tudatában vagyunk annak, hogy be kell érniünk nélküle, mint bárki azóta, hogy egyes 5. századi szofisták először kétségbe vonták.”

BERNARD WILLIAMS

A baloldalnak nem sikerült hatékony választ adnia a 2008-as pénzügyi válságra – illetve általánosabban: az elmúlt három évtized alatt az államtól a piac felé bekövetkezett elmozdulásra. Narratívájuktól megfosztva a szociáldemokraták – liberális és demokrata társaikkal egyetemben – egy nemzedék óta defenzívában vannak; csak szabadkozniak saját politikájuk miatt, és különösebb meggyőző erő nélkül gyakorolnak kritikát ellenfeleik politikája felett. Ha népszerű politikai programokat hirdetnek meg, még akkor is problémát okoz számukra megvédeni őket a költségvetési túlköltekezés vagy a kormányzati beavatkozás vádjaival szemben.

Mi hát a teendő? Miféle politikai vagy erkölcsi keretet tud javasolni a baloldal ahhoz, hogy megmagyarázza és igazolja céljait? Nincs már helye a régi stílusú alpnarratívának: a mindent átfogó elméletnek. A vallásba sem vonulhatunk vissza: bármit gondoljunk is az isteni célok fontosságáról és az Isten emberrel szemben támasztott elvárásairól, tény, hogy nem remélhetjük a hit országának újrafelfedezését. Különösen a fejlett világban egyre kevesebben vannak, akiknek a vallás szükséges vagy elégséges indítékot jelentene közösségi vagy magántermészetű cselekvésre.

Ellenben, bármennyire meghökkentőnek találnák is sokan Nyugaton, ha valamely közpolitikai kérdést teológiai alapon indokolnának, ez nem fedheti el előlünk az erkölcsi indíttatás jelentőségét az emberi kapcsolatokban. A háborúról, az abortuszról, az eutanáziáról, a kínzásokról, de akár az egészség- vagy oktatásügyi költségvetésről és még oly sok minden másról is ösztönösen olyan nyelven folynak a viták, amely egészen közvetlenül merít a hagyományos vallási vagy filozófiai művekből, még ha a mai elemzők nem ismerik is őket.

Az állami döntéshozatali folyamatok eredendően etikai természete és napjaink politikai vitáinak haszonelvűsége között feszülő ellentét tehet a politika és a politikusok iránt megnyilvánuló bizalomvesztésről. A liberálisok túl könnyedén teszik gúny tárgyává a val-

lasi vezetők mézesmázos erkölcsi prédikációit, szembesítve őket a modern kor bonyolultságával és kísértéseivel. Annak, hogy mekkora hatást gyakorolt a fiatalokra – katolikusokra és nem katolikusokra egyaránt – a néhai II. János Pál pápa, el kell gondolkoztatnia minket: erkölcsi ösztöneik kifejezése céljából szükségük van valamilyen nyelvre az embereknek.

Egy kicsit másként fogalmazva: még ha megengedjük is, hogy nincs magasabb rendű célja az életnek, mégis szükséges transzcendáló jelentést tulajdonítanunk tetteinknek. Pusztán annak hangoztatása, hogy valami szolgálja vagy sem anyagi érdekeinket, a legtöbbszámunk számára az esetek többségében nem kielégítő. Hogy valaminek a helyességéről vagy helytelenségéről meg tudjunk győzni *másokat*, ahhoz nem az eszközök, hanem a célok nyelvén kell beszélnünk. Nem kell elhinnünk, hogy célkitűzéseink feltétlenül megvalósulnak. De fontos, hogy higgyünk bennük.

A politikai szkepticizmus megannyi dilemmánk forrása. Még ha a szabadpiac úgy működne is, ahogy mondják, akkor is nehéz lenne azt állítani, hogy a jó élet elégséges alapjául szolgál. Mi is az, amit a korlátlan pénzügyi kapitalizmusban, a 18. századi „kereskedő társadalom” megfelelőjében hiányosunk? Mi az, amit ösztönösen rossznak tartunk a jelenlegi viszonyainkban, és mit lehet kezdeni vele? Mi az, amit oly kirívóan helytelennek tartunk akkor, amikor a gazdagok min-

denki más rovására történő, nyakló nélküli lobbizásával kell szembenéznünk? Mit veszítettünk el?

Mindannyian a görögök gyermekei vagyunk. Ösztönösen érezzük az erkölcsi irányultság szükségességét; nem kell Szókratész azt ismerni ahhoz, hogy érezzük: „a vizsgálódás nélküli élet nem embernek való élet”.¹ Arisztotelész természetes követőiként azt feltételezzük, hogy az az igazságos társadalom, amelyben az igazságosságot habituálisan gyakorolják; a jó társadalom pedig az, amelyben az emberek jól viselkednek. Ahhoz viszont, hogy ez az értelemszerűen önmagát magyarázó tétel meggyőző lehessen, tisztáznunk kell az „igazságos” és a „jó” jelentését.

Arisztotelésznek és követőinek számára az igazságosság vagy a jóság lényege legalább annyira függött a megegyezéstől, mint a meghatározástól. A pornográfiához hasonlóan valószínűleg sem az igazságosságot, sem a jóságot nem tudjuk definiálni, mégis rájuk ismerünk, amikor találkozunk velük. Az „ésszerű mértékű” gazdagság, az „elfogadható” kompromisszum, az igazságos vagy jó döntés előnyös volta magától értetődőnek számított. A szélsőségek kerülése önmagában is erkölcsi erény s a politikai stabilitás feltétele is volt. A mértékleteségnek az erkölcsfilozófusok nemzedékei számára oly ismerős fogalma azonban ma nem-

igen ragadható meg világosan. A nagy nem mindig jobb, a több nem mindig kívánatos; de túl bátorítalanok vagyunk ahhoz, hogy ezt ki is fejezzük.

Zavarunk egyik forrása talán a jog és az igazságosság közötti különbségtétel elmosódottsága. Különösen az Egyesült Államokban, amíg valamely gyakorlat nem minősül illegálisnak, addig nehéz meghatározni a hiányosságait. A „prudencia” – a megfontoltság és körültekintés fogalma – nem érdekel bennünket: annak megítélése, hogy *imprudens*, valamint helytelen dolog volt a Goldman Sachs részéről dollármilliárdokat kifizetni jutalmazásokra alig egy évvel azután, hogy az adófizetők pénzéből jól kistafirozták, a skót felvilágosodás alakjai számára teljesen egyértelmű lett volna, csakúgy, mint a klasszikus filozófusok számára. Az „imprudencia” ebből a szempontból ugyanúgy elítélendő lett volna, mint a pénzügyi trükközések: nem utolsósorban azért a kockázatért, melynek a közösséget kitette.

A felvilágosodás jellegzetes eredménye volt, hogy egyesítette a klasszikus erkölcsi kategóriákat az emberi fejlődés szekularizált víziójával: egy jól szabályozott társadalomban az ember nemcsak jobban élne, hanem törekedne is arra, hogy jobban éljen, mint a múltban. A fejlődés fogalma bekerült az etikai szókészletbe, uralva a rá következő két évszázad legnagyobb részét. E naiv optimizmus

¹ Platón: *Szókratész védőbeszéde*, 38 a 4sk. (A ford.)

még ma is a fülünkben cseng, amikor lelkes amerikaiak beszélnek arról, hogy „újra feltalálták” önmagukat. De – a természettudományok tartományát leszámítva – vajon a „haladás” még mindig hitelt érdemlő leírását adja-e annak a világnak, amelyben élünk?

A felvilágosodás víziója – akár Istennel, az órásmesterrel és erkölcsi döntőbíróval, akár nélküle – már nem győz meg: érvekre van szükségünk ahhoz, hogy bizonyos politikai elvet, bizonyos politikai törekvéseket válasszunk a többivel szemben. Hiányzik a morális narratíva: olyan, belsőleg koherens leírás, amely azokon túlmutató célokat rendelne tetteinkhez. De mi a helyzet azzal a nézettel, miszerint „a politika a lehetséges művészete”, s hogy az erkölcsiség valami olyasmi, amit – Harold Macmillan brit miniszterelnök szavaival – jobb az érsek urakra hagyni? Nem minden törvényjavaslat – amennyiben komolyan veszik őket – potenciálisan intoleráns? Absztinenciát alapelvek helyett nem kellene inkább abból kiindulnunk, amink van?

A kollektív célok tartalmazhatnak egymással versengő célkitűzéseket, s ez különösen így van az igazán nyitott társadalmak esetében: a szabadság és az egyenlőség közülük a leginkább nyilvánvaló példa – de mostanra mindannyian tisztában vagyunk a jólét biztosítása és a környezetvédelem közötti feszültséggel is. Ha valóban komolyan kívánjuk venni vágyainkat, akkor szükség lesz a kölcsönös önmeg-

tartóztatásra: ez bármely konszenzuális rendszert illetően magától értetődő igazság. De mindennél többet mond közéletünk szomorú állapotáról az, hogy mennyire idealisztikusnak hangzik ez napjainkban.

Idealisztikus és naiv: ki osztozik manapság ilyen eszmékben? De valakinek vállalnia kell a felelősséget a „város lelkéért”, ahogy azt Jan Patočka nevezte. Az örökös gazdasági növekedés sztorija nem helyettesítheti ezt az időnk végezetéig. Ahogy Daniel Bell egyszer megjegyezte: Amerikában a bőség helyettesíti a szocializmust. De vajon ez a legjobb, amire képesek vagyunk?

MIT AKARUNK?

„Életcélom, hogy e nagy többség számára az életet kellemesebbé tegyem; azzal nem törődöm, ha ennek során az kevésbé kellemessé válik a jómódú kisebbségnek.”

JOSEPH CHAMBERLAIN

A versengő, de egymással csak részben összeegyeztethető törekvéseink közül az egyenlőtlenség csökkentésének kell az első helyen állnia. A fokozódó egyenlőtlenség közepette a többi célkitűzést is nehéz lesz megvalósítani. Éljenek Delhiben vagy Detroitban, a szegénységben és tartósan hátrányos helyzetben élők nem remélhetnek méltányosságot. Nem tudnak egészségügyi ellátást biztosítani maguk-

nak, s ez kihat várható élettartamukra és életminőségükre. Nem jutnak be a jó színvonalú oktatást nyújtó intézményekbe, emiatt nem remélhetik azt sem, hogy akár minimális biztonságot nyújtó álláshoz is jussanak, a társadalmi és kulturális életben való részvételük pedig korlátozott.

Ebben az értelemben a legkülönbözőbb erőforrásokhoz történő egyenlőtlen hozzáférés – a különféle jogosultságoktól kezdve a vízig – a kiindulópontja bármilyen, a világ működését érintő valóban progresszív bírálatnak. Az egyenlőtlenség azonban nem csak technikai jellegű probléma. Jól szemlélteti, egyben még kirívóbbá teszi a társadalmi kohézió csökkenését: például azt, hogy sokan zárt lakóparkokban akarnak élni – elsősorban azért, hogy másokat (a náluk kevésbé szerencséseket) távol tartsanak mindentől, kirekeszenek minden jóból, ami kizárólag őket és családjukat illeti meg –, vagyis a napjainkban bármely egészségesen működő demokráciára a legnagyobb veszélyként leselkedő kóros jelenséget.

Amennyiben fenntartjuk ezt az abszurd egyenlőtlenséget, akkor teljesen ki fog veszni belőlünk a testvériség érzése; a testvériségé, amely bármennyire korlátoznak tűnik is politikai jelszóként megfogalmazva, magának a politikának elengedhetetlen feltétele. A közös célok és a kölcsönös függőség tudatának beidegződése régóta a közösségek igazi össze-

tartó erejének számít. A közös célokért végzett együttes cselekvés rendkívüli örömforrás tud lenni minden területen, legyen az amatőr sporttevékenység vagy hivatásos hadsereg. Mindig is tudtuk, hogy ebben az értelemben az egyenlőtlenség nemcsak erkölcsileg nyugtalanító, de *nem is hatékony*.

A feltűnően egyenlőtlen társadalmakra jellemző irigység és harag bomlasztó következményei jelentősen csillapíthatók egyenlőbb körülmények között. Az egalitárius országok történetében élők tanúsíthatják ezt. A kevésbé heterogén népesség képzetesebb is: az alul lévők számára megnyíló lehetőségek egyáltalán nem csökkentik a már jó helyzetben lévők kilátásait. A képzetesebb népesség pedig nemcsak jobban él, hanem gyorsabban és kisebb költséggel is tud alkalmazkodni a robbanásszerű technikai változásokhoz.

Elég sok minden bizonyítja, hogy az egyenlőtlen társadalmakban élő jómódúak is elégedettebbek lennének, ha jelentősen csökkenne az őket polgártársaiktól elválasztó szakadék mélysége. Életük feltétlenül biztonságosabb lenne. Azért a tiszta önérdéknél többről van itt szó: olyanok közelében élni, akiknek a körülményei folyamatos erkölcsi tehertételként nehezednek környezetükre, a gazdagoknak se valami kellemes.

Az önzés még az önző emberek számára is kellemetlen. Ezért is hozták létre a zárt lakóparkokat: a kiváltságokat élvezők nem sze-

retik, ha privilégiumaikra emlékeztetik őket, ha erkölcsileg rossz érzések támadnak bennük miattuk. Persze lehet esetleg azt mondani, hogy az önérdék három évtizeden keresztül történt folyamatos sulykolása után az Egyesült Államokban élő fiatalok már elvesztették az efféle érzékenységüket. Én nem hiszem, hogy ez lenne a helyzet. Az ifjúság örök vágya, hogy valami „hasznosat”, valami „jót” tegyen, olyan ösztönből fakad, melyet még nem sikerült elnyomnunk. Azért tettünk rá kísérletet: mi másért találták volna helyénvalónak az egyetemeken „business school”-okat alapítani az alapképzésben részt vevő diákjaik számára?

Eljött az idő, hogy megfordítsuk ezt a trendet. A miénkhez hasonló, nem vallási alapokra épülő társadalmakban, ahol az emberek többsége világi jellegű törekvésekben leli örömét és talál célt az életének, csak – Adam Smith kifejezésével élve – „jótékony ösztöneinkkel”, önző vágyaink visszaszorításával vagyunk képesek „az emberi nem körében az érzületek és szenvedélyek azon harmóniáját létrehozni, melyben egész becsük és helyénvaló mivoltuk rejlik”.¹

¹ *Az erkölcsi érzelmek elmélete*, idézett kiadás, 447. o.

HATODIK FEJEZET

*Mit hoz a jövő?*¹

„A háború utáni demokrácia sikere a termelés és az újraelosztás állam által szabályozott egyensúlyán alapult. A globalizációval ez az egyensúlyi helyzet felborult. A tőke mobillá vált: a termelés átlépte a nemzeti határokat, s így az állami újraelosztás hatáskörén kívülre került... A növekedés ellenkezik az újraelosztással; a jótékony körből ördögi kör lesz.”

DOMINIQUE STRAUSS-KAHN

Karl Marx *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája* című művének híres első bekezdésében arról elmélkedik, hogy a világtörténelem ismétli önmagát; ami egykor tragédia formájában jelent meg, az másodszor bohózatként kerül színre. Sok mindent hozzá lehetne fűzni ehhez a gondolathoz, amely viszont nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a tragédiák is ismételjék magukat. A kommunizmus bukását ünneplő nyugati kommentátorok nagy magabiztossággal jelezték előre a béke és szabadság korszakának eljövételét. Több eszünk is lehetett volna.

¹ A fejezet címe H. G. Wells regényének a címére utal (*The Future of Things to Come*). (A ford.)

A GLOBALIZÁCIÓ

„A dolgok természetéből fakad, hogy egy olyan állam, mely más országok által juttatott jövedelemből tartja fenn magát, végtelenül jobban ki van téve az idő és a sors szeszélyeinek, mint az, amely saját maga termel.”

THOMAS MALTHUS

A gazdasági rendszereknek is megvan a saját történelmük. A nemzetköziesedés utolsó nagy korszaka – a „globalizáció” előfutára – az első világháborút megelőző birodalmi évtizedekben zajlott le. Akkoriban széles körű feltételezés volt – legalább úgy, mint napjainkban –, hogy „mi” (azaz Nagy-Britannia, Nyugat-Európa és az Amerikai Egyesült Államok) a növekedés és stabilitás példa nélküli korszakának küszöbén állunk. A nemzetközi háború lehetősége szinte elképzelhetetlennek látszott. Nem csak a nagyhatalmaknak fűződött minden érdeke a béke megőrzéséhez; a háború az iparosodás és a hadiipari technológiák nagymértékű fejlődésének évtizedei után hallatlanul pusztító és elviselhetetlenül költséges is lett volna. Nem valószínű, hogy akadt volna ésszerűen gondolkodó állam vagy politikus, amelyik háborút akar.

1914-re továbbá – a hírközlés, a szállítás és a tőzsde új formáinak köszönhetően – abszurdá és anakronisztikussá váltak a nemzetek közötti civakodások, a birodalmak és a feltörekvő nem-

zetek határvitái. Így például gazdaságilag semmi értelme sem lett volna az Osztrák Birodalom felbomlásáról beszélni: a Csehországban összpontosuló iparával, bécsi fővárosával, Közép- és Délkelet-Európa teljes területéről érkező bevándorlókra alapozott munkaerőbázisával a birodalom a modern gazdasági élet nemzetköziesedésének eleven példája volt. Egészen biztosan senki sem kívánta tönkretenni e természetes módon kialakult térség egységének valamennyi alkotóelemét pusztán a nacionalista dogmák nevében. Az emberi tevékenység elsődleges színtereiként a nemzetközi piacok léptek a nemzetállamok helyébe.

Ha valaki képet szeretne kapni az 1914 előtti európaiak hatalmas önbizalmáról, legjobb, ha elolvassa Keynes *A békeszerződés gazdasági következményei* című írását a katasztrófa előtt álló világ illúzióinak összegzéseként, melyet az után a háború után írt, mely a következő ötven évre véget vetett a békés fantáziálásnak. Keynes emlékeztet arra, hogy a társadalmi és gazdasági élet „nemzetköziesítése gyakorlatilag szinte maradéktalanul megvalósult”.¹ Hogy egy akkor még nem használatos kifejezéssel éljünk, a világ laposnak tűnt.

¹ John Maynard Keynes: *The Economic Consequences of the Peace*, in *The End of Laissez-Faire and the Economic Consequences of the Peace*. Amherst, NY, 2004, PrometheusBooks, 62. o. (Magyarul: John Maynard Keynes: *A békeszerződés gazdasági következményei*. Európa, 2000 (2), 43. o. Fordította Félix Pál.)

Ez a precedens óvatosságra int bennünket. A globalizáció első korszaka borzongató véget ért. A nagy háború és annak utóhatásai következtében az európai gazdasági növekedés csak valamikor az 1950-es években érte el az 1913-as szintet. A gazdaság látszólag megálithatatlan logikája fölött kiütéses győzelmet aratott a kölcsönösen antagonisztikus és politikailag instabil nemzetállamok felemelkedése. A nagy birodalmak – az orosz, az osztrák, a török, a német, és végső fokon a brit is – mind összeomlottak. Csak az Amerikai Egyesült Államok került jobb helyzetbe a nemzetközi kataklizma után, de még Amerika is csak jó harminc évvel a háború után húzott hasznot újsütetű hegemoniájából.

A VII. Edward korabeli optimizmust elhúzódozó, gyötrő bizonytalanság váltotta fel. Az „aranyozott kor” (Gilded Age) illúziói és a rá következő négy évtized realitásai közötti különbséget gazdasági korlátozások, politikai demagógia és folytonos nemzetközi konfliktusok jellemezték a legjobban. 1945-re egyetemessé vált a „biztonság utáni sóvárgás” (Keynes), aminek az lett az eredménye, hogy a háború utáni kormányok Washingtontól Prágáig kiépítették a közszolgáltatások és a szociális biztonsági háló rendszerét. Maga a „társadalombiztosítás” kifejezés – melyet Keynes nem sokkal azután vett át, hogy Amerikában elkezdtek használni – azoknak a preventív intézményeknek vált egyetemesen elfogadott

gyűjtőfogalmává, amelyek a két háború közti időszak katasztrófájához való visszatérést voltak hivatottak megakadályozni.

Ma ott tartunk, mintha a 20. század nem is történt volna meg. Belesodródunk az „integrált globális kapitalizmus”, a gazdasági növekedés és a korlátlan termelékenység-növekedés új narratívájába. Mint a vég nélküli fejlődés korábbi narratívái, a globalizációs történet is vegyíti az értékelő mantrát („a növekedés jó dolog”) az elkerülhetetlenség feltételezésével: a globalizáció velünk marad, természetes folyamat, nem pedig választás kérdése. A globális gazdasági verseny és a globális gazdasági integráció megkerülhetetlen mozgatóereje lett korunk illúziója. Ahogy Margaret Thatcher egyszer fogalmazott: Nincs Alternatíva.

Jó némi óvatossággal kezelnünk ezeket az állításokat. A „globalizáció” annak a technológiába és racionális irányításba vetett magasztos modernista hitnek a mai változata, amely a háború utáni évtizedek lelkesedését jellemezte. Hozzá hasonlóan hallgatólagosan kizárja a politikát mint a választások színterét: a gazdasági viszonyok rendszereit, ahogy azt a 18. századi fiziokraták is állították, a természet erői hozták létre. Mihelyt megállapítottuk és valóban megértettük őket, nincs egyéb teendőnk, mint a törvényeiket betartva élni.

Ugyanakkor nem igaz, hogy egy egyre inkább globalizált gazdaság a jólét kiegyenlítő-désének irányába tartana, ahogy azt liberális

oldalról a globalizmus védelmében hangoztatják. Míg valóban csökkent az egyenlőtlenség az országok között, addig nőtt az egyes országokon belül. Továbbá a szüntelen gazdasági expanzió önmagában sem az egyenlőséget, sem a prosperitást nem garantálja; a gazdasági fejlődésnek még csak nem is megbízható forrása.

A gyors növekedés évtizedei után India egy főre eső GDP-je 2006-ban (728 USD) továbbra is csak alig haladja meg a Szaharától délre elterülő afrikai országok szintjét, miközben az ENSZ úgynevezett Human Development Index rangsorában – mely társadalmi és gazdasági mutatók összesített számításán alapul – az ország Kubánál és Mexikónál úgy hetven hellyel lejjebb található, hogy a fejlett országokat ne is említsük. Ami a modernizációt illeti: a fejlett technológiájú iparágak és szolgáltatások globalizált piacán való elszánt és oly gyakran hivatkozott részvétele ellenére, India 400 milliós munkaerő-állományából csupán 1,3 millió embert foglalkoztat az „új gazdaság”. Enyhén szólva rendkívül hosszú ideig eltart, míg a globalizáció előnyei végigfutnak az országon.

Azonkívül azt sem igazán feltételezhetjük, hogy a gazdaságban végbemenő globalizáció zökkenőmentesen vezetne a politikai szabadsághoz. Kína és a többi ázsiai ország nyitása alig eredményezte az ipari termelésnek a magasabb jövedelmű régiókból az alacsonyabb

jövedelmű régiókba való áthelyeződését. Továbbá Kína (sok más fejlődő országhoz hasonlóan) nemcsak olcsó munkaerővel rendelkező, hanem – és mindenekelőtt – „alacsony szabadságfokú” ország. És éppen a jogok hiánya tartja alacsonyan a béreket, s ez így is marad még egy ideig – ez a Kínával versengő országokban is korlátozza a munkások jogait. A kínai kapitalizmus nemhogy nem hat fel szabadítólággal a tömegek helyzetére, hanem tovább fokozza elnyomásukat.

Ami azt a téveszmét illeti, hogy a globalizmus meg fogja gyengíteni a kormányokat, elősegítve a korporatista piaci államok felemelkedését, s majd a hatalmas nemzetközi vállalatok fogják dominálni a nemzetközi gazdasági politikaformálást, nos, a 2008-as válság megmutatta, hogy délibáb volt. Amikor a bankok tönkremennek, amikor a munkanélküliség drámaian nő, amikor nagyarányú korrekciós lépések meghozatalára van szükség, akkor nincs „korporatista piaci állam”. Ilyenkor csak az állam létezik, ahogyan azt a 18. század óta ismerjük. Semmi más nem áll a rendelkezésünkre.

Évtizedek relatív háttérbe szorítottsága után a nemzetállamok készen állnak arra, hogy újból megerősítsék uralkodó szerepüket a nemzetközi kapcsolatok terepén. A lakosság, tapasztalván az egyre nagyobb gazdasági bizonytalanságot és a fizikai biztonságérzet hiányának növekedését, politikai szimbólu-

mokban, jogi eszközökben és fizikai korlátok állításában fog menedéket keresni, s mindezt csak a területiális állam tudja biztosítani a számára. Sok országban ez már a jelen: figyeljük meg a protekcionizmus térnyerését az amerikai politikában, a „bevándorlásellenes” pártok vonzerejét Nyugat-Európa-szerte, valamint a mindenütt előforduló felhívásokat falak állítására, korlátozások és különféle tesztek bevezetésére.

A nemzetközi tőkeáramlás továbbra is megkerüli a belföldi politikai szabályozást. Viszont a fizetések, a munkaidő hossza, a nyugdíjak és minden más, ami egy ország dolgozó népessége számára fontos, még mindig helyben történő alkudozások – és küzdelmek – tárgyát képezik. A globalizáció okozta megterhelés és a vele együtt járó válságok következtében az államot egyre inkább segítségül fogják hívni a keletkezett feszültségek megoldására. Mint az egyedüli intézménynek, mely közvetíteni tud az egyének és a nem állami szereplők – bankok vagy nemzetközi vállalatok – között, illetve mint az egyetlen szabályozó tényezőnek a transznacionális szervezetek és a helyi érdekek közötti térben, valószínűleg növekedni fog a területiális állam politikai jelentősége. Árulkodó, hogy Németországban Angela Merkel kereszténydemokratái szép csendben felhagytak az addigi karakteres piacpárti hozzáállásukkal, s elkezdtek hangsúlyozni a globális pénzügyi rendszer kilengései ellen

menedéket nyújtó, népszerű szociális piaci állam szerepét.

Ez elég furcsának tűnik. Nem épp a hagyományos állam meghaladását ígerte-e ugyanis a globalizáció, illetve általánosabban: a törvények és előírások elmúlt fél évszázadban tapasztalt nemzetköziesedése? Azt hittük, hogy egy olyan együttműködésre alapozott, transznacionális korszak felé haladunk, amelyben a területileg meghatározott politikai egységekkel együtt járó konfliktusok immár csak a történelemkönyvek lapjairól ismerősek.

Viszont ahogy a társadalom köztes intézményei – politikai pártok, szakszervezetek, az alkotmány és a törvény – korlátozták egykor a királyi és zsarnoki hatalmat, úgy az állam most maga lehet az elsődleges „közbülső intézmény” a gyenge és kiszolgáltatott polgárok és az érzéketlen, felelősségre nem vonható óriásvállalatok vagy nemzetközi szervezetek között. Az állam pedig – legalábbis a demokratikus állam – egyedülálló legitimitációval bír polgárai szemében. Egyedül nekik tartozik elszámolással, ők pedig neki.

Mindezen megfontolások közül egyik sem lenne különösebben fontos, ha a globalizáció ellentmondásai mulandó jelenségek volnának: ha a nemzetállam végorái és a globális kormányzás új hajnala közötti átmenet pillanatában élnénk. De annyira biztosak vagyunk abban, hogy a globalizáció itt marad velünk? A gazdaság nemzetköziesedése háttérbe szorí-

taná a nemzeti politikát? Nem most fordulna elő először, hogy erre számítva hibát követünk el. Mostanra meg kellett volna tanulnunk, hogy a politika megmarad nemzeti keretek között, még akkor is, ha a gazdasági élet nem: a 20. század történelme bőséges bizonyítékkal szolgál arra, hogy a rossz politikai döntések még egészséges demokráciákban is rendszerint elsőbbséget élveznek a „racionális” gazdasági számításokkal szemben.

GONDOLJUK EL AZ ÁLLAMOT

„Az a fontos, hogy a kormányzat ne olyan dolgokat tegyen, jobban vagy rosszabbul, mint amiket az emberek már végeznek, hanem azokat a dolgokat tegye, amiket jelenleg senki sem tesz meg.”¹

JOHN MAYNARD KEYNES

Ha valóban tanúi szeretnénk lenni az állam visszatérésének – hiszen a biztonság és az erőforrások iránti megnövekedett igényeket csak a kormányok tudják biztosítani –, akkor nagyobb figyelmet kell szentelnünk azoknak a dolgoknak, amelyek végrehajtására az államnak lehetősége van. Az elmúlt fél évszázad egyes gazdaságának sikerei ahhoz vezettek,

¹ Breuer András fordítása (John Maynard Keynes: „A laissez-faire vége”, *FORDULAT*, A társadalomelméleti kollégium szakmai folyóirata, konferencia-különszám, 2003. tavasz, 90. o.).

hogy a fiatalabb generáció – a stabilitást immár adottságnak véve – követelni kezdte az adóztató, szabályozó és általában véve beavatkozó állam „akadályának” lebontását. A közszféra e leértékelése a fejlett világ legnagyobb részén az alapértelmezett politikai nyelvezet részévé vált.

Viszont csak a kormány képes megadni a megfelelő léptékű választ a globálissá vált verseny által felvetett súlyos problémákra. Ezek nem olyan kihívások, amelyeket bármely magánmunkaadó vagy iparág képes lenne megérteni, vagy akár csak napirendre tűzni, főleg megoldani. A legtöbb, ami elvárható a magánszektortól, hogy felleljen bizonyos munkahelyek vagy fontos részterületek védelmében – ami pont az állami tulajdon nem elég hatékony működésével általában összefüggésbe hozott panaszok megoldására szokott a megfelelő lépés lenni.

A késő viktoriánus reformerek és 20. századi liberális követőik a piaci működés hiányosságainak a kiküszöbölése érdekében fordultak az államhoz. Amit illetően nem lehetett elvárni, hogy „természetes” úton következzen be – épp ellenkezőleg: éppen a piac természetes működése idézte elő a „szociális kérdést” –, azt felülről kellett megtervezni, adminisztrálni, s szükség esetén kikényszeríteni.

Ma is hasonló dilemmával kell szembenoznünk. A köztulajdon és az állami beavatkozások mértékének az elmúlt harminc év során

végbement folyamatos csökkentése után ma olyan átfogó, *de facto* állami ténykedést tapasztalunk, amilyenre utoljára a nagy gazdasági világválság idején volt példa. A korlátok nélkül működő pénzpiacok elleni tiltakozás – nemkülönben az egyesek által bezsebelt elképesztően nagy nyereség, miközben sokan veszteségeket voltak kénytelenek elkönyvelni – az államot mindenhol közbelépésre készítette. De mivel 1989 óta mást se csinálunk, mint ünnepeljük az állami túlhatalom végső vereségét, nem igazán vagyunk abban a helyzetben, hogy magyarázatot tudjunk adni arra, miért is szükséges beavatkozni, és mit akarunk vele elérni.

Meg kell tanulnunk újra elgondolnunk az *államot*. Végül is az állam mindig velünk volt. Az Amerikai Egyesült Államokban, abban az országban, ahol a leginkább szokás becsmérlni a kormány beleszólását az emberek ügyeibe, Washington segítséget, sőt pénzügyi támogatást is nyújtott néhány kiválasztott piaci szereplőnek: vasúti báróknak, búzatermesztő farmereknek, autógyártóknak, a repülőgépiparnak, acélműveknek és másoknak. Mindenben, ami iránt az amerikaiak gyengéd érzelmeiket táplálják, így vagy úgy, de a kormánynak mindig is benne volt a keze. Az Egyesült Államokat az különbözteti meg bármely más fejlett országtól, hogy lakói ennek épp az ellenkezőjét képzelik.

Az államot a gazdaság működési zavarainak forrásaként szokták becsmérlni. Az 1990-es évekre ezt a bombasztikus szóhasználatot már átvették Írországból, Lengyelországból és Latin-Amerika egy részén is, csakúgy, mint az Egyesült Királyságban: a bevett nézet szerint a közszférát, ahol csak lehet, a közigazgatás és a biztonság területére kell korlátozni. Mennyire ironikus az, hogy az állam ideológiai ellenségei, Margaret Thatchertól a mai republikánus pártig, így lényegében a fabiánus szocializmus alapítójának, Sidney Webbnek a nézeteit tették magukévá, aki soha nem mulasztotta el megjegyezni, hogy „azoké a nagy adminisztrációs apparátussal rendelkező nemzeteké a jövő, amelyekben a hivatalnokok irányítanak, a rendőrség pedig fenntartja a rendet”.

Hogyan írhatjuk le e hatásos negatív mítosz ellenében, hogy az államnak milyen szerepet kell betöltenie? Azzal kell kezdenünk, hogy elismerjük – és pedig határozottabban, mint amire a baloldal eddig késznek mutatkozott – azt a kárt, amit a túlhatalommal bíró uralom okozott, s okozhat ma is. Két jogos aggodalom fogalmazódhat meg.

Az egyik az erőszakos hatalomgyakorlással kapcsolatos. A politikai szabadság elsődlegesen nem abban rejlik, hogy az állam magunkra hagy minket: egyetlen modern kormányzat sem veheti teljesen semmibe a polgárait. A szabadság inkább abban mutatkozik meg, hogy fenntartjuk magunknak a jogot arra, hogy ne ért-

sünk egyet az állam szándékaival, és hogy ellen-véleményünknek és céljainknak a megtorlástól való félelem nélkül hangot is adhassunk. Ez bonyolultabb, mint amilyennek tűnik: még a jó szándékú államoknak és kormányoknak sem igazán tetszik, ha olyan vállalatokkal, közösségekkel vagy egyénekkkel találják szembe magukat, akik ellenkeznek a többség óhajával. A hatékonyság nem lehet hivatkozási alap a nagy egyenlőtlenségek igazolására, s a társadalmi igazságosság nevében sem lehet hivatkozni rá az eltérő vélemények elnyomása érdekében. Jobb szabadnak lenni, mint egy bármilyen politikai színezetű hatékony államban élni, ha a hatékonyságért ekkora árat kell fizetni.

Az aktív államokkal szembeni másik ellen-vetés, hogy időnként rossz válaszokat adnak a problémákra. S ha az állam hibázik, akkor ezt valószínűleg drámai nagyságrendben teszi: jó példája ennek az angol középfokú oktatás 1960-as évek utáni története. James Scott amerikai szociológus bölcs dolgokat írt a „helyi ismeretek” fontosságáról. Minél sokszínűbb és bonyolultabb egy társadalom, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a csúcson lévőknek nincsen tudomásuk az alsó szintek realitásairól. Megvannak a korlátai annak, írja, „amit egy komplex működési rendről elvileg tudhatunk”.¹ Az állami beavatkozás előnyeit mér-

¹ James C. Scott: *Seeing Like a State*. New Haven, CT, 1998, Yale University Press, 7. o.

legelve mindig figyelemmel kell lennünk erre az egyszerű igazságra.

Ez az ellenvetés különbözik attól, amivel Hayek és osztrák kollégái éltek, amikor általános elvi alapon elleneztek minden felülről lefelé történő tervezést. A tervezés a gazdasági célkitűzések elérésének lehet a leghatékonyabb módja, de nem mindig az: mérlegelni kell, hogy az állam intézkedéseinek hasznossága milyen arányban van az egyéni tudás és kezdeményezés elnyomásából fakadó kockázattal. A válasz a körülményektől függ, és nem lehet dogmatikus módon eleve meghatározni.

Megszabadultunk attól a 20. század közepéről származó feltételezéstől – mely bár egyetemessé nem vált, kétségtelenül széles körben elfogadott volt –, hogy az állam valószínűleg a *legjobb* megoldás minden felmerülő problémára. Most fel kell hogy szabaduljunk az ezzel ellenkező nézet alól is: hogy az állam – a dolog természetéből adódóan és minden alkalommal – a legrosszabb megoldás, amit választhatunk.

Az a nézet, hogy vannak bizonyos területek, ahol az államnak nem hogy csak lehetősége van a beavatkozásra, hanem egyenesen be kell avatkoznia, egyáltalán nem volt tabutéma a konzervatívok között sem: maga Hayek sem látta összeegyeztethetetlennek a gazdasági versenyt (vagyis a piacot) az állam aktív szerepvállalásával: „A verseny továbbá egészen addig összeegyeztethető a társadalmi szolgál-

tatások kiterjedt rendszerével, amíg e szolgáltatások szervezését nem úgy alakítják ki, hogy jelentős területeken ásná alá a verseny hatékonyságát.”¹

De pontosan miért is áll fenn az a veszély, hogy az állami szolgáltatások, amennyiben nem megfelelően szervezik meg őket, „aláássák a verseny hatékonyságát”? Nincs erre általános válasz: minden a kérdéses szolgáltatástól függ, valamint attól, hogy milyen hatékonyságot várunk el a versenytől. Michael Oakeshott, aki a nem kielégítő hatékonyságú vagy torz versenyt tartotta minden lehetséges kimenetel közül a legrosszabbnak, úgy foglalt állást, hogy „a köz irányítása alá kell helyezni azokat a vállalkozásokat, amelyekben nem érhető el, hogy a verseny ellenőrző eszközként működjék”.² Az állam helye a gazdasági életben lényegében pragmatikus kérdés volt.

Keynes, jellemző módon, továbbment. A közgazdászok fő feladata, írta 1926-ban, hogy „újfent elkülönítsék, *mi tartozik s mi nem tartozik az állam teendői közé*”.³ Nyilvánvaló, hogy a kérdéses tennivalók listája azoktól függ, akik a politikát meghatározzák. A liberálisok a szegénység és a szélsőséges egyenlőtlenségek csökkentésére, valamint a hátrányos helyzetűek támogatására szorítkoznának, míg a kon-

¹ Friedrich Hayek idézett műve, 87. o. (66. o.).

² Michael Oakeshott idézett műve, 405. o. (428. o.).

³ Keynes: „A laissez-faire vége”, 88. o. (A fordítást megváltoztattuk.)

zervatívok a jól szabályozott, versenyképes piac létrehozását célzó törvénykezési munkára korlátoznák teendőiket. Mindenesetre vitathatatlan, hogy az államnak szüksége van a teendők meghatározására és ezek végrehajtási módjának kidolgozására.

Mi a helyzet akkor azzal a mai általános meggyőződéssel, hogy vagy gondoskodó, a jóléti szolgáltatásokra épülő államunk, vagy hatékony, növekedésorientált szabadpiaci gazdaságunk van, de a kettő együtt nem megy? Karl Popper, Hayek honfitársa a következőket mondta erről: „A szabadpiac paradox. Ha az állam nem avatkozik be, akkor más, félpolitikai szervezetek, mint például monopóliumok, trösztök, szakszervezetek stb. avatkozhatnak be, névlegessé redukálva ezzel a piac szabadságát.”¹ Ez a paradoxon döntő fontosságú. A piacnak mindig is megvolt az a kockázata, hogy egyes túlságosan nagy befolyással bíró szereplői eltorzítják, s ez a magatartás végső fokon beavatkozást kényszerít ki a kormányból, mely így tudja megvédeni annak működését.

A piac egy idő után saját maga legnagyobb ellenségévé válik. A New Deal bátor és az amerikai kapitalizmus talpra állítására irányuló, sikeresnek bizonyult erőfeszítéseit a legnagyobb vehemenciával részben azok támadták, akik végül a haszonélvezői lettek. Bár a piac

¹ Idézet Malachi Hacohen hivatkozott művéből, 502. o.

bukása katasztrofális következményekkel járhat, a piac *sikere* éppen úgy rejt magában politikai veszélyeket. Az államnak nemcsak a nem megfelelően szabályozott gazdaságban bekövetkező katasztrófa következményeinek elhárítása a feladata, hanem a mértéktelen nyereségek hatásait is fékeznie kell. Végtére is nagyon sok nyugati ipari ország ért el hatalmas sikereket a VII. Edward korabeli társadalmi reformok korában: összességében gyors volt a növekedésük, és rohamosan nőtt a gazdagság. Ez az új gazdagság azonban aránytalanul oszlott el, és leginkább ez tette szükségessé a reformokat és a szabályozást.

Vannak feladatok, amelyeket egyének vagy csoportok önmagukban nem, hanem csakis az állam képes elvégezni. Míg valaki képes lehet saját erejéből otthon kerti ösvényt építeni, addig aligha képes a szomszéd városba vezető autópálya megépítésére, s a költségeit sem vállalná, mert halvány reménye sem lenne a megtérülésükre. Ez nem újdonság. Ismerős lehet azoknak, akik olvasták *A nemzetek gazdagsága* című művet, amelyben Adam Smith leírja, hogy a társadalomnak szüksége van bizonyos közintézményekre, ahol viszont a képződő „profit soha nem térítheti meg az egyén vagy egyének kis csoportjának költségeit”.¹

Még legönzetlenebb embertársaink se cselekedhetnek egyedül. És önkéntes társuláso-

kon, „hitalapú kezdeményezéseken” keresztül sem tudunk eljutni a közjavak biztosításához. Tételezzük fel, hogy emberek egy csoportja összejött, és megállapodott arról, hogy felépít és működtet majd egy játszóteret mindenekelőtt saját használatra, de a falu közepén, úgy, hogy az mindenki számára nyitott lesz. Még ha e nemes lelkű önkéntesek képesek is arra, hogy összeadják a munkához szükséges anyagiakat, problémák merülnek fel.

Hogyan tartsanak vissza másokat – a potyázókat – attól, hogy élvezzék az ő erőfeszítéseik gyümölcsét, noha a munkából nem vették ki a részüket? Kerítsék körbe a játszóteret, így biztosítva maguk számára annak kizárólagos használatát? Vagy szedjenek díjat a használatáért? Ebben az esetben viszont magánjátszóter lesz belőle. A közjavakat – ha azok is akarnak maradni – közkölségen kell biztosítani. A piac vajon jobban el tudná látni ezt a feladatot? Már miért ne építhetne valaki magánjátszóteret, díjat számítva fel a használatáért? Ha sokan vennék igénybe, az annyira lecsökkenthetné a használati díjat, hogy szinte mindenki megengedhetné magának, így mindenki hasznát látná a játszóternek. Itt a probléma az, hogy a piac nem képes kielégíteni a közgazdászok által „opcionális keresletnek” nevezett jelenség minden esetét, azaz annyiért nyújtani a szolgáltatást, amennyit bármely egyén hajlandó lenne fizetni azért, hogy kéznél legyen

¹ Idézet Emma Rothschild idézett művéből, 239. o.

számára egy olyan eszköz, amelyet alkalmanként (nem túl gyakran) igénybe venne.

Mindannyian szeretnénk a falunkban egy szép játszóteret, ahogyan mindannyian szeretnénk jó vasúti összeköttetést a szomszédos várossal, üzletek sorát, amelyek készleten tartják azokat a holmikat, amikre szükségünk van, kényelmesen megközelíthető postahivatalt és így tovább. De csak egyetlen módja létezik annak, hogy megfizettessék velünk – közöttünk a potyázókkal is – ezek használatát, ez pedig az általános adóbevételeken keresztül történik. Senki se talált ki még ennél jobb módszert az egyéni igényeknek a közösségi előnyökkel történő összekapcsolására.

Úgy tűnik, hogy a „láthatatlan kéz” nem sok segítséget tud nyújtani a jogalkotás gyakorlati folyamatához. Túl sok olyan területe van a világnak, ahol hitelt érdemlően nem segíthetjük elő a közösségi érdekeket pusztán azáltal, hogy azt tesszük, amit a legjobbnak képzelünk mindannyiunk számára. Ma, amikor a piac és a magánérdekek szabad játéka annyira nyilvánvalóan nincs összhangban a közösségi érdekekkel, tudnunk kell, hogy mi-kor kell beavatkozni.

ESETTANULMÁNYA VASÚTRÓL

*„A vasútállomások... hogy úgy mondjam,
nem képezik részét a körülöttük elterülő
városnak, de személyiségének lényegét azért
magukon viselik, pontosan úgy, ahogy
tábláikra festve viselik a nevét.”*

MARCEL PROUST

Képzeljünk el egy klasszikus pályaudvart: például a Waterloot Londonban vagy a Gare de l'Estet Párizsban, Mumbai lélegzetelállító Victoria pályaudvarát, vagy a hatalmas, új berlini Hauptbahnhofot. A modern világ e hatalmas katedrálisaiiban a magánszektornak megvan a helye: semmi ok sincs arra, hogy az újságosstandokat vagy a kávézókat az állam üzemeltesse. Aki emlékezetébe tudja idézni a British Railways kávézóinak szikkadt, műanyagba csomagolt szendvicseit, az készséggel belátja, hogy a versenyt ezen a porondon bizony ösztönözni kell.

De vonatokat nem lehet versengve üzemeltetni. A vasutak üzemeltetése – a mezőgazdasághoz vagy a postához hasonlóan – egyfelől gazdasági tevékenység, ugyanakkor fontos közjó is. Emellett egy vasúti rendszert nem lehet hatékonyabbá tenni azzal, hogy két vonatot egymás mellé rakunk a sínekre, mint két vajmárkát egy supermarket polcán, aztán majd várjuk, hogy kiderüljön, melyik teljesít jobban. Az utasoknak nincs meg a választási

lehetőségük, hogy két egyidejű vonat közül melyikre szálljanak fel megjelenése, kényelme vagy az ára alapján. Arra a vonatra szállnak fel, amelyek jön. A vasút természetes monopólium.

Ez nem jelenti azt, hogy a vasutakat ne lehetne privatizálni. Sok helyen még is tették, ám rendszerint vissza következményekkel. Tegyük fel, hogy a kormány öt éves monopóliummal ruházza fel a Safewayt a szupermarketek piacán a Bostontól Providence-ig vagy Londontól Bristolig húzódó régióra. Tétélezzük fel továbbá, hogy a kormány vállalja a Safeway esetleges üzleti veszteségeinek a megtérítését is. Végezetül a Safewayt részletekbe menő, írásos utasításokkal látják el, előírva nekik, hogy milyen árakat tarthatnak, milyen ártartományon belüli árakon árusíthatnak, és hogy mely napokon hánytól hányig tartsanak nyitva.

Teljesen egyértelmű, hogy egy magára valamit is adó szupermarketlánc nem fogadna el egy ilyen ajánlatot, ahogy nincs az az épelméjű politikus sem, aki ilyen ajánlattal állna elő. Pedig valójában éppen ilyen feltételekkel üzemeltetnek vonatokat magántársaságok az Egyesült Királyságban az 1990-es évek közepe óta: egyesítve a legrosszabb fajta monopolista piaci kontrollt, az állami beavatkozást és a morális kockázatot. A szupermarketes analógiánk természetesen azért abszurd, mert az élelmiszerüzletek közötti versenynek gazdaságilag van értelme. De a vasúttársaságok közöt-

ti verseny egyszerűen lehetetlen egy már meglévő sínhálózat esetén. Ebben az esetben az állam monopóliumát fenn kell tartani.

A hatékonysági érvek, melyeket hagyományosan fel szoktak hozni a magánvállalkozások közszolgáltatókkal szembeni fensőbb-ségének igazolására, nem érvényesek a közösségi közlekedés területén. Itt ugyanis az a paradox helyzet áll elő, hogy minél jobban végzi valaki a dolgát, annál kevésbé lesz „hatékony”. Így az a magáncég, amelyik expressz autóbuszjáratokat ajánl azoknak, akik megengedhetik maguknak, s amely elkerüli a távoli kis falvakat, ahol maximum csak egy-egy kőszá nyugdíjas felszálló utasra számíthatna, jóval többet fog hozni tulajdonosa konyhájára. Ebben az értelemben hatékony is. De valakinek – legyen az az állam vagy a helyi önkormányzat – mégis biztosítani kell a veszteséges, „nem hatékony” helyi buszjáratot azoknak a nyugdíjasoknak!

E járatok hiányának bizonyára meglennének a rövid távú gazdasági előnyei. De ezeket lerontanák a közösség egészét érő, hosszú távon jelentkező, nehezen számszerűsíthető, de kétségtelenül valós károk. A brit autóbuszközlekedés magánosítását lehet erre szemléltető példaként felhozni. A „versenyképes” autóbuszok megjelenése előre megjósolható módon a járatok számának csökkenéséhez vezetett – London kivételével, ahol szinte korlátlanok az utazási igények –; ugyanakkor

megnövekedtek a közsférára rótt költségek; a menetdíjak pedig meredek emelkedés után beálltak a piac által még épp elbírt szintre – mindeközben az expresszbuszokat üzemeltető cégek busás nyereséghez jutottak.

Az autóbusz-közlekedéshez hasonlóan a vonatközlekedés is elsősorban *társadalmi* szolgáltatás. Szinte mindenki képes lenne nyereséges vasútvonalat üzemeltetni, ha csak annyit kellene elintéznie, hogy utasokkal teli expresszvonatok száguldozzanak London és Edinburgh, Párizs és Marseille vagy Boston és Washington között. De mi van azokkal a vasútvonalakkal, amelyeken eleve csekély utasforgalomra lehet számítani? Egyetlen személy sem fog annyi pénzt szánni e ritka utazási alkalmakra, hogy az fedezni tudja a vonalak fenntartásához szükséges összes gazdálkodási költséget. Erre csak a közösség képes – az állam, a kormány, a helyi önkormányzatok. A szükséges támogatás összege mindig is pénzkidobásként fog megjelenni egy sajátos közgazdászszeművegen keresztül: nem lenne olcsóbb, ha felszednénk a síneket, és mindenki inkább a saját kocsiját használná?

1996-ban, a brit vasutak privatizációja előtti utolsó évben a British Rail büszkélkedhetett a legalacsonyabb közösségi támogatással az európai vasutak között. Abban az évben a franciák egy lakosra 21 angol font összegű vasúti beruházással számoltak; az olaszok 33 fontot, a britek csak 9 fontot terveztek. Ugyanezen évek-

ben továbbá a brit államkincstár 10%-os megtérülési rátát remélt Anglia keleti parti vasúti fővonalának villamosításától, ami sokkal magasabb az autópálya-beruházásoknál előírt hányadnál. Ezek a kirívó különbségek pontosan tükröződtek is a kérdéses nemzeti vasúttársaságok által nyújtott szolgáltatások színvonalában.

Arra is magyarázatot adnak, hogy a brit vasúthálózatot miért csak hatalmas veszteséggel lehetett privatizálni a leromlott infrastruktúrája miatt: nagyon kevés vevő volt hajlandó ennek kockázatát vállalni, illetve csak azt követően mutatkoztak késznek erre, hogy az állam nagy összegű garanciákat ajánlott nekik. A brit államkincstárnak az állami tulajdonú vasúthálózaton végrehajtott szűkmarkú beruházásai – nemkülönben az Egyesült Államok adminisztrációjáé az állami tulajdonú Amtrak társaságban – azt sugallják (helyesen), hogy az állami tulajdon önmagában nem jelent garanciát a közlekedési cégek megfelelő vezetésére. Ezzel szemben, míg néhány hagyományosan magántulajdonban lévő vasúttársaság jó pénzügyi háttérrel rendelkezik, és első osztályú közszolgáltatást biztosít – a svájci regionális vasutak jutnak eszembe –, a legtöbb azért nem ilyen.

A beruházásokban megmutatkozó hatalmas különbség egyfelől az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság, másfelől a kontinentális Európa legnagyobb része között jól illusztrálja mondandómat. A franciák és az olaszok régóta *társadalmi* szolgáltatásnak tekintik a vas-

utat. Bármennyire nem kifizetődő a vasutat üzemeltetni eldugott régiókban, ez mégis igen fontos szerepet játszik a helyi közösségek megtartásában. A közúti közlekedés alternatívájaként csökkenti a környezeti terhelést. A vasútállomás és az általa még a legkisebb közösségeknek is biztosított lehetőségek a társadalomnak mint valamiféle közös törekvésnek egyszerre a tünetei és jelképei.

Fentebb amellet érveltem, hogy a vasúti szolgáltatás távoli körzetekben történő fenntartásának akkor is van társadalmi szempontból létjogosultsága, ha gazdaságilag „nem hatékony”. Ez természetesen felvet azért egy fontos kérdést. Pontosan mitől lesz hatékony vagy nem hatékony egy közszolgáltatás? A költség természetesen fontos tényező – sajnos nem engedhetjük meg, hogy az általunk kívánatosnak tartott közjavakra minden esetben csak úgy pénzt nyomtassunk. Még a legigazabb szociáldemokratáknak is el kell fogadniuk a választás kényszerét. De nem csak egyféle költséget kell figyelembe venni, amikor az egymással versengő prioritások közül választunk: van „használdozati költség” is, más néven feláldozott haszon – ettől akkor esünk el, amikor rossz döntést hozunk.¹

¹ Valójában az úgynevezett „opportunity cost” minden döntés, tehát a jó döntések esetében is létezik. A lényeg, hogy a döntésnél figyelembe vegyük a végül nem pártolando alternatíva vagy alternatívák ezáltal nem realizálható hasznát is. (A ford.)

Az 1960-as évek elején a brit kormány, elfogadva a dr. Richard Beeching elnökletével működő bizottság ajánlását, bezáratta az ország vasúti hálózatának 34%-át – a költségcsökkentés révén elérhető megtakarítás és a hatékonyság nevében. Negyven esztendő elmúltával számba vehetjük ennek a katasztrofális döntésnek a valós költségeit: az autópálya-beruházásokkal és az autóhasználat ösztönzésével járó környezeti költségeket; azt a kárt, mely a vidéki városlakókat és falusiakat érte azzal, hogy megfosztották őket az egymás közötti, valamint az ország többi részével történő hatékony összeköttetés lehetőségétől; valamint a megszüntetett vonalak évtizedekkel későbbi újjáépítése, felújítása vagy újrainyitása miatt előállt hatalmas költséget – időközben ugyanis felértékelődött a vasút szerepe. Nos, ebből jól látszik, mennyire hatékonyak voltak dr. Beeching ajánlásai.

Csak úgy tudjuk elkerülni a hasonló hibákat a jövőben, ha újragondoljuk a költségek kiszámítása során alkalmazott kritériumokat, és a gazdasági költségek mellett a társadalmi, környezeti, emberi, esztétikai és kulturális tényezőket is figyelembe vesszük. A közösségi közlekedés és ezen belül különösen a vasúti közlekedés példája fontos tanulsággal szolgál e téren. A közösségi közlekedés nem csupán egyike a szolgáltatásoknak, a vonat pedig nem csak egy az emberek A pontból B pontba való eljuttatásának számos lehetősége közül. A vas-

út 19. század elején történt felemelkedése egybeesett a modern társadalom és a szolgáltató állam felemelkedésével; sorsuk szorosan összefonódott.

A vasút feltalálása óta az utazás a modernitás szimbóluma és megnyilvánulási formája: a vasutat – a kerékpárral, a motorkerékpárral, az autóbusszal, a személyautóval és a repülővel egyetemben – a művészet és a kereskedelem rendszerint a társadalmi progresszió kifejeződéseként idézi meg. A legtöbb esetben ugyanakkor kérészéletű volt egy-egy közlekedési eszköz újdonságként és a haladás szimbólumaként való megjelenítése. A kerékpár csak egyszer, az 1890-es években volt „új”. A motorkerékpár a húszas években volt újdonság, s lett mind a fasiszták, mind a fiatalság életérzésének szimbolikus tárgya (azóta is tipikus „retró” jelkép). Az autó (valamint a repülő) a 20. század első évtizedében volt „új”, majd még egyszer, egy rövid időre az ötvenes években is; azóta is sok mindent jelképezett – megbízhatóságot, jólétet, pazarló életmódot, szabadságot: de nem a „modernitást” mint olyat.

A vasút más. A vonat már az 1840-es évekre a modern világ szimbóluma lett – emiatt vonzódtak hozzá annyira a „modernista” festők Turnertől Monet-ig. Az egész országot átszelő, nagyszerű távolsági expresszvonatok fénykorában, az 1890-es években még mindig betöltötte ezt a szerepet. 1900-at követően az elektromos földalatti vasút volt a modernista

költők és grafikusok bálványá; és semmi nem volt ultramodernebb, mint az 1930-as évek neoexpresszionista plakátjait díszítő új, áramvonalas „superliner” gyorsvonatok. A japán Sinkansen és a francia TGV 300 km/h feletti sebességgel száguldó szerelvényei napjainkban a boszorkányos technika és a magas fokú kényelem ikonjaiává váltak.

Nagyon úgy néz ki, hogy a vonatok örökké korszerűek maradnak – még ha el-elűnnek is a szemünk előtt egy időre: ebben az értelemben a jól működő vasúthálózatot nélkülöző országok egy lényeges szempontból „elmaradtak”. Hasonló a helyzet a vasútállomásokkal is. Szeretetteljes nosztalgiával gondolunk vissza arra, hogy milyenek voltak a régi időkben a főútvonalak mellett működő üzemanyagotöltő állomások, de azóta már mindet felváltották modern utódaik, eredeti formájuk csak emlékeinkben él. A repülőterek (elég idegesítő módon) sokáig húzzák az esztétikai és funkcionális elavulásuk után is, de senki sem kívánja, hogy őrizzük meg őket csak azért, mert olyan szépek, s még kevesebben hiszik, hogy egy 1930-ban, de akár csak 1960-ban épült repülőtérnek hasznát lehetne még venni, vagy bármifajta érdeklődésre tarthatna számot.

Ellenben az egy vagy akár másfél évszázaddal ezelőtt épült vasúti pályaudvarok – a párizsi Gare de l'Est (1852), a londoni Paddington Station (1854), a budapesti Keleti pályaudvar (1884), a zürichi Főpályaudvar

(1893) – nem csak nosztalgikus vonzalmat ébresztenek: szemet gyönyörködtető az esztétikai megjelenésük, s ráadásul *működnek*. S ami még fontosabb, ugyanúgy működnek, mint amikor megépítették őket. Természetesen ékes bizonyosságát adja ez építészeti minőségüknek, de ugyanígy jelzi azt is, hogy soha nem veszítenek fontosságukból. Egyszerűen nem avulnak el.

Az állomásépület nem csak járulékos kiegészítője a modern életnek, nem csak része vagy mellékterméke annak. Akárcsak maga a vasút, melynek mintegy a ritmusát adja, az állomás is elválaszthatatlan része a modern világnak. Az olyan nagyvárosok, mint Milánó vagy Mumbai városképe és napi élete felismerhetetlenül megváltozna, ha hirtelen eltűnnének hatalmas főpályaudvaraik. London elképzelhetetlen (és élethetetlen) lenne földalattija nélkül – az Új Munkáspárt kormányainak megszegyenítően sikertelen próbálkozásai a földalatti magánosítására ezért is annyira sokatmondóak a modern államról vallott felfogásukat illetően. New York ütött-kopott, de annál nélkülözhetetlenebb metróhálózata a város éltető erejét biztosítja.

Túlságosan könnyen elhisszük, hogy a modernitás meghatározó vonása az egyén: a tovább nem osztható szubjektum, a szabad ego, a béklyók nélküli személyiség, a senkinek sem elkötelezett polgár. Ez a független individuum kétségkívül éles ellentétben áll a premodern világ függő helyzetű, engedelmes alattvalójá-

val. És persze nem teljesen üres fogalomról van szó: lehet, hogy az „individualizmus” csak korunk jelszava, de jól-rosszul, mégiscsak kifejezi a drót nélküli korszak embereinek egymással összekapcsolt elszigeteltségét. Ami azonban igazán különleges a modern életben, az nem a senkihez sem kötődő egyén, hanem a társadalom. Pontosabban a civil – vagy (19. századi szóhasználat) burzsoá – társadalom.

A vasút továbbra is a polgári társadalom felemelkedésének szükséges és természetes kísérőjelensége. Az egyén javát szolgáló közösségi projekt. Nem létezhet közös egyezség és – napjainkban – közös ráfordítások nélkül. Úgy van kitalálva, hogy mind az egyén, mind a közösség számára gyakorlati hasznót hajtson. Olyasvalami, amit sem a piac, sem a globalizáció nem képes elérni – hacsak nem szerencsés véletlennek köszönhetően. A vasút nem volt mindig környezetbarát – bár összességében a gőzmozdonyok még mindig kevesebb szennyeződést okoztak, mint belső égésű motorral hajtott versenytársaik –, de kezdettől fogva társadalmilag felelős intézményként kellett működnie. Ez az egyik oka annak, hogy soha nem volt különösebben nyereséges.

Ha lemondunk a vasútról, vagy átadjuk a magánszektornak, és megszabadulunk a sorsáért érzett kollektív felelősségünkötől, akkor olyan értékes és gyakorlati szempontból is fontos vagyont veszítünk el, amelynek helyettesítése vagy helyreállítása vállalkozhatatlan költ-

ségekkel járna. Ha hagyjuk pályaudvarainkat ebek harmincadjára jutni – mint tettük azt az 1950-es, 60-as években a Euston Stationnel, a Gare Montparnasse-szal és mindenekelőtt a manhattani Pennsylvania pályaudvarral –, úgy annak emlékét is eldobjuk magunktól, hogyan kell öntudatos polgári életet élni. Nem véletlen, hogy Margaret Thatcher elvi kérdést csinált abból, hogy soha nem utazott vonaton.

Ha nem látjuk be, hogy miért kell közösségi erőforrásainkból a vasútra áldoznunk, az nem csak amiatt lesz így, mert már mindannyian zárt lakóparkokba költöztünk, és többé semmi másra nincs szükségünk, mint saját kocsira ahhoz, hogy közöttük utazgatni tudjunk. Azért lesz így, mert magunkat is sorompók mögé zárva már nem tudjuk, hogyan kell másokkal osztozni köztereinken, közös érdekeinket követve. Egy ilyen veszteség következményei jóval túlmutatnának azon, mint hogy leáldozott a napja az egyik közlekedési eszköznek. Azt is jelentené, hogy magával a modern élettel is szakítottunk.

A FÉLELEM POLITIKÁJA

„...a szabadság és a... biztonság feltételezett konfliktusa Khimérának bizonyul. Nincs ugyanis szabadság, ha azt nem szavatolja az állam; és fordítva is, csak az az állam, amelyet szabad polgárai ellenőrzésük alatt tartanak, nyújthat számukra egyáltalán bármilyen elfogadható biztonságot.”¹

KARL POPPER

Nemcsak az szól az állam újraélesztése mellett, hogy több szerepet is vállal a modern társadalom mint kollektív program valóra váltásában, hanem létezik egy sürgetőbb megfontolás is. A félelem korába léptünk. A biztonság hiánya újra a nyugati demokráciák politikai életének egyik központi problémájává vált. Kézenfekvő oka természetesen a terrorizmus, de ennél sokkal alattomosabb módon jelentkezik a félelem a változások féktelen sebeségétől, a munkahely elvesztésétől; félünk attól, hogy teret veszítünk másokkal szemben az erőforrások egyre egyenlőtlenebbé váló elosztása során, valamint rettegünk attól, hogy egy nap elveszítjük a körülményeink feletti ellenőrzést, s mindennapi életünk soha többé nem fog visszatérni korábbi rendes kerékvágásába. És talán mindenekelőtt félünk attól,

¹ Karl Popper: *A nyitott társadalom és ellenségei*. Budapest, 2001, Balassi Kiadó, 115. o. Fordította Szári Péter.

hogy nemcsak *mi* nem leszünk képesek többé alakítani saját életünket, de a hatalmon lévők is elvesztették az ellenőrzést a képességeiket felülmúló erők fölött.

Mi itt Nyugaton hosszú ideig éltünk a stabilitás korszakában, annak az illúzióknak a védőburkában, hogy a gazdaság fejlődése az idők végezetéig fenn fog maradni. De ez már a múlté. Belátható időn belül nem fog elmúlni a gazdasági bizonytalanság. Kétség sincs afelől, hogy a második világháború óta még soha nem éreztük magunkat ennyire reményvesztettnek kollektív céljainkat, környezeti állapotunkat vagy személyes biztonságunkat tekintve. Fogalmunk sincsen arról, hogy milyen világot fogunk örökölni hagyni gyermekeinknek, de többé nem ringathatjuk magunkat abba az illúzióba, hogy hasonlítani fog a miénkre.

Reménykedünk, hogy nem fogjuk újra elkövetni az 1930-as évek hibáit, s leginkább abból merítjük a reményt, hogy ezek egyszer már megtörténtek velünk. Nem tudjuk annyira nem helytállóan felidézni a múltat, hogy *minden* tanulságot figyelmen kívül hagyjunk. Az a valószínűbb, hogy eddig még nem látott hibákat fogunk elkövetni saját magunk is – súlyos politikai következményekkel. Valójában inkább a szerencsének, mint saját bölcsességünknek köszönhetjük, hogy ez utóbbiakat eddig megúsztuk. De nem lenne szerencsés megpihenni a babérjainkon.

2008-ban az Egyesült Államok szavazóinak 48%-a szavazott Sarah Palin alelnökségére – e posztot elérve a politikus karnyújtásnyi távolságra került volna a világ még mindig első számú hatalmi pozíciójához. Akárcsak a holland demagógok, akik a muszlim bevándorlótól való félelemre alapozzák politikájukat, vagy azok a francia politikusok, akik a felhígult francia „identitás” miatti aggodalmakat aknázzák ki, Palin és a hasonszőrűek a nyilvánvalóan irányíthatatlan változások okozta zavart és nyugtalanságot próbálják kihasználni.

Ha jártasak vagyunk valamiben, az csökken a bizonytalanságunkat, tehát amikor kísérletet teszünk a terroristákkal, a bevándorlással, a munkahelyek elvesztésével és a bűnözéssel kapcsolatos kockázatok és lehetséges lépések elemzésére, akkor egy kicsit máris jobban érezzük magunkat. Ellenben a következő évtizedek bizonytalanságait leginkább kiváltó tényezők megfelelő leírásával legtöbbünk képtelen megbirkózni. A drámai mértékű éghajlatváltozásról és ennek társadalmi-környezeti hatásairól beszélek, a nagyhatalmak hanyatlásáról és az ezzel együtt járó „háborús csetepatékról”, valamint arról is, hogy a politikusok képtelenek kezelni a távoli politikai megrázkódtatások romboló hatású helyi következményeit. Leginkább sovíniszta politikusok tudják kihasználni ezeket a veszélyeket, éppen azért, mert a megalázottság érzését kihasználva oly könnyen keltenek haragot az emberekben.

Minél kiszolgáltatottabb a társadalom, annál gyöngébb az állam, és minél elvakultabban hiszünk a „piacban”, annál nagyobb a valószínűsége, hogy ennek csúnya politikai következményei lesznek. A volt kommunista országokban egy generáció nőtt fel immár a szabadpiacba és a minimális méretű államba vetett hitben: nem csupán elérendő céloknak tekintik ezeket, hanem olyasminek is, ami ellentétes mindazzal, ami rossz volt a régi rendszerben. Ahol a „kleptokapitalizmus” olyan ijesztően könnyed átmenettel követte a korrupt szocialista rezsimet, ott a soha nem tapasztalt bizonytalanság túlélésének igénye valószínűleg komoly kihívás elé fogja állítani a törekény demokratikus rendszert.

Kelet-Európa fiataljaival elhitették, hogy a gazdasági szabadság és az állami beavatkozás kölcsönösen kizárják egymást – összhangban az amerikai republikánus párt dogmájával. Ironikus módon ez a kommunisták nézeteit visszhangozza: a tekintélyelvűséghez való visszatérés így csábító lehet azokban az országokban, ahol ez a hagyomány a felszín alatt még őrizi nem jelentéktelen támogatását.

Az észak-amerikaiak és a nyugat-európaiak előszeretettel gondolják azt, hogy szükségszerű az összefüggés a demokrácia, a jogok, a liberalizmus és a gazdasági fejlődés között. De a legtöbb ember számára többnyire nem a liberális gyakorlat vagy a demokratikus szabályok legitimálják és teszik hitelessé a politikai rend-

szert, hanem a rend és a kiszámíthatóság. A legtöbb polgár sokkal kíváncsiabbnak tart egy stabil autoriter rendszert, mint egy bukott demokráciát. Valószínűleg még az igazságosság sem annyira fontos nekik, mint a hatékony közigazgatás vagy a rend az utcákon. Ha megvalósítható a demokrácia, akkor akarjuk. De mindenekelőtt biztonságot akarunk. Ahogy a globális fenyegetettség növekszik, úgy válik egyre vonzóbbá a rend.

Mindez még a legstabilabb demokráciák esetében is jelentős következményekkel jár. Erős, közbizalmat élvező intézmények és megfelelően finanszírozott állami szektor által nyújtott megbízható szolgáltatások híján valamilyen különbejáratú pótlékot fognak keresni maguknak az emberek. A vallás – mint hit, közösség és világnézet – valószínű, hogy némileg új erőre fog kapni még a világias Nyugaton is. A kívülállókra, bárhogy határozzák is meg őket, mint veszélyre, ellenségre és kihívásra fognak tekinteni. Az a veszély fenyeget, hogy – mint a múltban megtörtént – a stabilitás ígérete szétválaszthatatlanul egybekapcsolódik a védettségből fakadó vélt előnyökkel. Hacsak nem áll elő a baloldal valami jobb ajánlattal, nem kell meglepődnünk azon, ha a szavazók fogékonyak lesznek azokra, akik ilyen ígéretekkel kecsegtetik őket.

Újra meg kell vizsgálnunk, hogyan birkózott meg nagyszüleink nemzedéke a hasonló kihívásokkal és veszélyekkel. A szociáldemok-

rácia Európában és a New Deal, valamint a Great Society itt az Egyesült Államokban kifejezetten az ezekre adott válaszokat jelentették. Nyugaton ma kevesen tudják elképzelni a liberális intézmények teljes összeomlását, a demokratikus konszenzus végső felbomlását. De amit tudunk a második világháborúról – vagy a volt Jugoszláviáról –, az jól szemlélteti, hogy milyen könnyen sülyedhet bármely társadalom a fékevesztett kegyetlenség és erőszak hobbesi lidércnyomásába. A szebb jövő építését azzal kell kezdenünk, hogy mélyen a tudatunkba vessük, milyen könnyedén meg tud fenekleni még egy szilárdan megalapozott liberális demokrácia is. Kertelés nélkül fogalmazva: a szociáldemokrácia, ha van jövője, a félelem szociáldemokráciája lesz.

Ennek megfelelően az első feladatunk számba venni a 20. század eredményeit, s végiggondolni, milyen valószínű következményekkel járhat meggondolatlanul gyors lebontásuk. Ez kétségkívül kevésbé izgalmasan hangzik – és talán valóban kevésbé izgalmas is –, mint a jövő radikális átalakítására készülni. Ahogy John Dunn brit társadalomfilozófus bölcsen megjegyezte, a múlt valamivel jobban meg van világítva a jövőnél: tisztábban látjuk.

A baloldálnak van miben konzervatívnak lennie. Miért is ne lenne az? A radikalizmus bizonyos értelemben mindig is a múlt értékeinek megőrzéséről szólt. 1647 októberében, az angol polgárháború tetőfokán rendezett

putney-i vita során Thomas Rainsborough ezredes híressé vált szavakkal figyelmeztette vitapartnereit: „Angliában a legszegényebb is ugyanúgy élni akar, mint a leghatalmasabb... mindenkinek, aki egy kormány fennhatósága alatt akar élni, annak először ehhez a saját beleegyezését kell adnia.” Rainsborough nem valami homályos egalitárius jövőképre mutatott rá, hanem azt a széles körben elfogadott meggyőződést hangoztatta, amely szerint az angoloknak vissza kell szerezniük jogaikat, amelyekről megfosztották őket.

A 19. század elején a francia és brit radikálisok dühét is jelentős mértékben az a meggyőződés fűtötte, hogy a gazdaságnak megvan a maga erkölcsi szabályai, ám ezeket az ipari kapitalizmus új világa lábbal tiporja. Ez a veszteségérzet – s az általa szított forradalmi érzület – táplálta az első szocialisták politikai energiáit. Mindig volt valami, aminek megőrzéséért a baloldálnak fel kellett lépnie.

A 20. század nagy reformkorszakától örökölt kapott intézményeket, törvénykezést, szolgáltatásokat és jogokat ma már természetesnek vesszük. Ideje emlékeznünk rá, hogy mindez még 1929-ben is teljességgel elképzelhetetlen lett volna. Méreteit és hatását tekintve példátlan átalakulás szerencsés haszonélvezői vagyunk. Van mit megőriznünk.

A „defenzív” szociáldemokrácia ráadásul igen tiszteletreméltó örökséggel rendelkezik. Az előző évszázad fordulóján Franciaország-

ban Jean Jaurès szocialista vezető arra ösztönözte munkatársait, hogy támogassák az áruházak és a tömegtermelés által elnyomott boltosokat és szakiparosokat. Nézetei szerint a szocializmus nem csupán egy posztkapitalista jövőkép előrevetítéséből, hanem és mindekelőtt a támaszra szoruló és a gazdasági megsemmisülés rémétől fenyegetett emberek védelmezéséből áll.

A „baloldalt” nem igazán szokták az óvatos körütekintéssel társítani. A nyugati kultúra hagyományos fogalmai szerint a „baloldal” valami radikálisat, rombolót és újítót jelent. A valóságban viszont igen szoros kapcsolat létezik a progresszív intézmények és a *megfontoltság* szellemisége között. A demokratikus baloldal számára gyakran jelenik meg hajtóerőként egyfajta veszteségérzet, mely olykor az idealizált múltból fakad, máskor abból, hogy a mai társadalom durván semmibe veszi az erkölcsi szempontokat, s hovatovább csak a magánérdekek számítanak. Csak a doktriner liberálisok hajtogatták rendíthetetlen optimizmussal az elmúlt két évszázad során, hogy a gazdaság mindig csak jobb irányba változhat.

Éppen a *jobboldal* örökölte a becsvágyó modernista késztetést az egyetemes projektek nevében történő rombolásra és reformálásra. Az iraki háborútól kezdve a közoktatás és a közegészségügyi rendszer lebontásának egyoldalúan kinyilvánított óhajlásán keresztül a pénzügyi deregulációt elősegítő több évtize-

des politikáig, a politikai jobboldal – Thatcher-től és Reagantól Bushig és Blairig – felhagyott a politikai konzervativizmus és a társadalmi modernizáció ötvöztetésével, melynek annyit köszönhetett Disraelitől Heathig és Theodore Roosevelt-től Nelson Rockefellerig.

Ha igaz Bernard Williams megállapítása, miszerint a „tolerancia hiánya okozta kétségbevonhatatlan bűnöknél”¹ nincs jobb érv a tolerancia mellett, akkor ugyanezt el lehet mondani a szociáldemokráciáról és a jóléti államról is. A fiataloknak nem könnyű méltányolniuk, hogy milyen volt az élet megszületésük előtt. De ha nem vagyunk is képesek az igazoló narratíva szintjére emelkedni – ha hiányzik belőlünk az akarat jobb ösztöneink elméleti megragadásához –, akkor legalább figyelmeztessünk arra, milyen árat kell fizetnünk akkor, ha lemondunk róluk (s bőséggel állnak rendelkezésünkre ezt alátámasztó tények).

A szociáldemokratákra általában jellemző a szerénység – e tulajdonság politikai megnyilvánulásainak pozitívumait általában túlértékelik. Kicsit kevesebbet kellene sajnálkoznunk a múltbeli hibákért, és magabiztosabban beszélnünk az eredményekről. Ne zavarjon bennünket, hogy ezek sohasem voltak tökéletesek. Ha semmi mást nem tanultunk is a 20. századból, annyit mindenképpen meg kellett értenünk

¹ Bernard Williams idézett műve, 134. o.

belőle, hogy minél tökéletesebb egy válasz, annál szörnyűségesebbek a következményei.

Csak annyiban reménykedhetünk, hogy fokozatosan javítani tudjuk a nem kielégítő körülményeket, és talán nem is kell többre törekednünk. De az, hogy az elmúlt három évtizedben sokan egykori erőfeszítéseink módszeres lerombolásán és aláaknázásán munkálkodtak, a mostaninál nagyobb haragot kellene hogy ébresszen bennünk. Annak is aggasztania kellene bennünket, már csak a józan megfontolás miatt is, hogy vajon miért kellett olyan sietve lebontanunk az elődeink fáradtságos munkájával felépített védőgátakat magunk körül. Ennyire biztosak vagyunk benne, hogy nem lesz árvíz?

Egy évszázad munkájának a szemétdombra vetése nemcsak az előző, hanem a jövő generációk elárulása is. Megnyerő – bár félrevezető – volna azt ígérni, hogy a szociáldemokrácia, vagy valami ehhez hasonló formáció, azt a jövőképet jelenti, amelyet egy ideális világban festenénk magunknak. De ez visszatérés lenne a hitelét vesztett mesemondáshoz. A szociáldemokrácia nem az ideális jövő; még csak ideális múltrol sem beszélhetünk esetében. De még mindig ez a legjobb a ma rendelkezésünkre álló opciók közül.

BEFEJEZÉS

*Mi az, ami eleven és mi az,
ami halott a szociáldemokráciában?*¹

*„Sok mindent nem értettem, és valahogy nem is
szívelhettem az egészet, de azonnal felismertem,
hogy az ilyen közállapotokért érdemes harcolni.”*

GEORGE ORWELL: HÓDOLAT KATALÓNIAK²

2009 októberében előadást tartottam New Yorkban, melynek során e könyv néhány témáját is kifejtettem. Az első kérdést egy tizenkét esztendőes iskolás fiú tette fel; azt hiszem, érdemes itt felidézni, mert egy olyan problémáról beszélt, amelynek elemzésével könyvemet zárni szeretném. A kérdező azonnal a lényegre tért: „Oké, szóval, ha jól értem, minden napos dolog, hogy ha ezekről a kérdésekről beszélget, vagy éppen vitázik, és a szocializmus szó elhangzik, akkor néha olyan, mintha bomba robbant volna, és már nincs többé lehetőség arra, hogy a beszélgetés visszatérjen az eredeti kerékvágásába. Mit tudna tanácsolni, hogyan lehetne helyreállítani a beszélgetés menetét?”

¹ Judt itt Hegel *Saggio sul Hegel* című műve angol nyelvű fordításának címére – *What is Alive and What is Dead in the Philosophy of Hegel* – játszik rá. (A ford.)

² Budapest, 1989, Interart, 19. o. Fordította Bethlen János és Tóth László.

Válaszomban elmondtam, hogy ez a „bomba” másképp robban Svédországban. A szocializmus említését nem követi zavart csönd még ma sem, ha Európában, Latin-Amerikában vagy a világ sok más helyén hivatkozik rá valaki egy vita során. Ez jellegzetesen amerikai reakció – és a kérdező, amerikai iskolásként, pontosan a lényegre tapintott. Az egyik legnagyobb kihívás az Egyesült Államok közéleti vitáit úgy alakítani, hogy túljussunk azon a mélyen berögződött gyanakvason, amely mindent övez, ami a „szocializmussal” kapcsolatos, vagy amire akár csak rá lehet sütni ezt a bélyeget.

Kétféle módon lehet válaszolni erre a kihívásra. Az egyik, hogy egyszerűen mellőzzük a „szocializmus” szó használatát. Végére is ezt a szót és magát az eszmét olyannyira beszenyezték a 20. századi diktatúrák, hogy emiatt ki is zárhatjuk használatát a vitáinkból. Jó és egyszerű megoldás, csak hogy felvetheti a képmutatás vádját. Ha egy eszme vagy politika szocializmust hirdet és akként is cselekszik, akkor nem kellene elismernünk róla, hogy az, ami? Nem is remélhetjük, hogy vissza tudjuk hozni ezt a szót a történelem szemétdombjáról?

Nem hiszem. A „szocializmus” 19. századi eszme, melynek 20. századi a történelme. Önmagában ez még nem leküzdhetetlen akadály: a liberalizmusról is el lehet mondani ugyan ezt. Viszont a történelmi tapasztalat nagyon is valóságos – a Szovjetunió és a tőle függő országok többsége „szocialistának” nevezte magát,

és nincs az a megtévesztő érvelés („ez nem is volt igazi szocializmus”), amellyel ezt meg lehetne kerülni. Ugyanebből az okból a marxizmust is helyrehozhatatlanul beszennyezte az öröksége, bármennyire hasznos is Marxot olvasni, mind a mai napig. Ha bármely radikális javaslat megfogalmazásakor a „szocialista” jelzőt használjuk, az csak terméketlen vitához vezet.

Csak hogy nagy különbség van a „szocializmus” és a „szociáldemokrácia” között. A szocializmus gyökeres átalakításról szolt: a termelés és a tulajdon egészen más rendszerével akarta felváltani a régi rendet, a kapitalizmust. A szociáldemokrácia, ezzel ellentétben, kompromisszumot hirdetett: a kapitalizmus – és a parlamenti demokrácia – elfogadását olyan keretként, melyen belül képviselni fogják a népesség széles rétegeinek mindaddig melőzött érdekeit.

Ezek fontos különbségek. A szocializmus – bármilyen köntösben és szóösszetételben jelenjék is meg – megbukott. A szociáldemokrácia ellenben nemcsak sok országban hatalomra jutott, hanem alapítói legmerészebb álmait is meghaladó sikereket ért el. Ami a 19. század közepén még idealizmus, ötven évvel később pedig radikális kihívás volt, az mára a napi politika részévé vált sok liberális államban.

Így ha a „szocializmus” helyett a „szociáldemokrácia” szót említjük egy társalgás során Nyugat-Európában, Kanadában vagy Új-Zélan-

don, akkor nincsen bomba, ami robbanjon. Ehelyett a vita valószínűleg gyakorlati és technikai kérdések komoly megvitatásába fordul át: fenntarthatjuk-e továbbra is az általános nyugdíjrendszereket, a munkanélküliségi segélyt, a művészeti támogatásokat, a megfizethető felsőoktatást stb., vagy ma már túlságosan költségesek ezek a támogatások és szolgáltatások? Ha így van, akkor hogyan tegyük őket megfizethetővé? S ha van közöttük nélkülözhetetlen, akkor melyik az?

A jóléti rendszert inkább ideológiai alapon bírálók azt az átfogóbb kérdést vetik fel hallgatólagosan, hogy a jóléti államoknak a jelenlegi formájukban kell-e tovább működniük, vagy már túlhaladottakká váltak. „Hasznosabb”-e a „bölcstől a sírig tartó” védelem és garanciák rendszere, mint az állam szerepét a minimálisra redukáló piacelvű társadalom?

A válasz attól függ, mit értünk azon, hogy „hasznos”: milyen társadalmat szeretnénk, és milyen viszonyokat vagyunk hajlandók tolerálni, illetve milyenekre törekszünk ennek létrehozása érdekében? Reményeim szerint könyvemben sikerült rávilágítanom arra, hogy újra kell gondolnunk a „hasznosság” kérdését. Ha csak a gazdasági hatékonyság és termelékenység kérdéseire szorítkozunk, nem véve tudomást az etikai megfontolásokról és a tágabb társadalmi célokkal kapcsolatos összefüggésekről, akkor nem remélhetjük, hogy helyesen ragadtuk meg a fogalom lényegét.

Van-e a szociáldemokráciának jövője? A 20. század utolsó évtizedeiben közhelyszerűvé vált vélemény szerint az előző nemzedék által kivívott szociáldemokrata konszenzus bomlásához az vezetett, hogy nem volt képes a nemzetállamot meghaladó vízióval – nemhogy valóságos intézményekkel – előállni. Ha a világ egyre kisebbé válik, az államok pedig egyre marginálisabbak a nemzetközi gazdaság napi működése szempontjából, akkor mit kínálhat, mi-ben reménykedhet a szociáldemokrácia?

A dolog különösen időszerűvé vált 1981-ben, amikor Franciaország utolsó szocialista elnökét azon ígérete alapján választották meg, hogy az európai szintű rendszabályok és megállapodások figyelmen kívül hagyásával autonóm (szocialista) jövőt fog kezdeményezni országában. Két év sem telt bele, és François Mitterrand irányt váltott – hasonlóan a brit Munkáspárthoz pár évvel később –, és elfogadta a szomorú valóságot: nem lehet kifejezetten nemzeti jellegű szociáldemokrata politikát folytatni (az adózás, az újraelosztás vagy a köztulajdon tekintetében), ha az összeütközésbe kerül a nemzetközi megállapodásokkal.

Még Skandináviában is, ahol a szociáldemokrácia intézményei kulturálisan jóval mélyebb gyökeret eresztettek, az európai uniós tagság – vagy akár csak a Kereskedelmi Világszervezetben (WTO) és más nemzetközi szervezetben történő részvétel – korlátozóan hatott a helyi kezdeményezésű jogalkotásra. Rövi-

den, úgy tűnik, hogy a szociáldemokráciát ugyanaz a nemzetköziesedés ítélte kudarcra, melyet korai teoretikusai oly lelkesen jeleztek előre a kapitalizmus jövőjeként.

Ebből a szempontból a szociáldemokrácia – a liberalizmushoz hasonlóan – az európai nemzetállamok felemelkedésének mellékterméke volt, mely a fejlett társadalmakban végbement iparosodás társadalmi kihívásaihoz kötődött. Nemcsak „szocializmus” nem volt Amerikában, de a radikális célok és liberális tradíciók közötti egészséges kompromisszumként működő szociáldemokrácia se élvezett széles körű támogatást egyetlen más kontinensen sem. A nyugati világon kívül nem volt hiány a *forradalmi* szocializmus iránti lelkesedésből, de a jellegzetesen európai kompromisszumra nem igazán volt igény máshol.

Amellett, hogy egy kiváltságos kontinensre korlátozódott, a szociáldemokrácia kivételes történelmi körülmények következtében jött létre. Aligha feltételezhetjük, hogy ezek a körülmények megismétlődnek. S ha nem, akkor a jövő nemzedékei miért követnék szükségszerűen nagyszüleiket az óvatos kompromisszumok útján?

A körülmények változásával pedig a nézeteknek is lépést kell tartaniuk. Nem fogunk egyhamar hallani a szabadpiaci dogma ideológusai felől. A fontos országok úgynevezett G20-as csoportjának tanácskozásait nagyon sokon veszik a csoportból kimaradt kisebb

országok, s az, hogy egyre inkább ez a fórum válik a jövő döntéshozatali központjává, jelentős kockázatokkal jár. Viszont ennek a csoportosulásnak a felemelkedése megerősíti az állam újbóli előtérbe kerülését, s egyúttal megmutatja azt is, mennyire túlzóak voltak az állam elhalásával kapcsolatos vélemények.

Ha továbbra is lesznek államok, s ha továbbra is számítani kívánnak valamit ezek az emberek mindennapos ügyeiben, akkor továbbra is releváns marad a szociáldemokrata örökség. Van mit tanulnunk a múltból. Edmund Burke a francia forradalomról írt korabeli rosszmájú kritikájában óvott attól a fiatalos hajlamtól, amely a jövő nevében leszámol a múlttal. Mint fogalmazott, az állam „nem csupán maguk az élők, hanem az élők, a már holtak s a még meg nem születettek közötti társas viszony”.*

Ezt jellegzetesen konzervatív véleménynek szokás tekinteni. De Burke-nek igaza volt. *Minden* politikai érvelésnek azzal kell kezdődnie, hogy a jövőbeni fejlődésre vonatkozó álmaink mellett megfogalmazzuk a múlt eredményeihez való viszonyulásunkat is – mind a saját magunk, mind az elődeink által elért eredményeket illetően. A baloldal túl hosszú ideig mutatott érzéketlenséget e követelmény iránt: a 19. századi romantika szemléletének rabságában igyekeztünk a régi világot minél előbb magunk mögött tudni, és minden létező dolog radikális

* Burke, i. m., 190. o.

szellemű bírálatával szolgálni. Az efféle kritika talán szükséges feltétele a komoly átalakításnak, de veszélyes tévútra is vezethet bennünket.

Mert a valóságban csak arra lehet építkezni, ami már megvan. Mint a romantikusok is tisztában voltak vele: valamennyien a történelemben gyökerezünk. De a 19. században a „történelem” kényelmetlen teherként ült egy változásokra éhes nemzedék vállán. A múlt intézményei útban voltak. Ma jó indokaink vannak arra, hogy másként gondolkozzunk. Jobb világgal tartozunk gyermekeinknek annál, mint amilyet örököltünk, de valamivel az elődeinknek is tartozunk.

A szociáldemokrácia ugyanakkor nem szólhat csupán arról, hogy a rosszabb alternatívák kivédése érdekében megőrizzük az arra érdemes intézményeket. Nem is kell, hogy csak arról szóljon. Világunk bajainak jó részét legjobban a klasszikus politikai gondolkodás nyelvezetében lehet megragadni: ösztönösen ismerjük az igazságtalansággal, a méltánytalansággal, az egyenlőtlenséggel és az erkölcstelenséggel kapcsolatos kérdéseket – csak arról feledkeztünk meg, hogyan beszéljünk róluk. A szociáldemokrácia valaha világosan beszélt ezekről a kérdésekről, aztán maga is eltévedt.

Németországban a szociáldemokrata párt olyan bírálatokat kap, hogy önző és szűk látókörű célok érdekében feláldozza eszmé-nyeit. A szociáldemokratákat Európa-szerte szorongatják, hogy tisztázzák, mit is képvisel-

nek. A helyi vagy partikuláris érdekek védelmezése önmagában kevés. Mindig is létezett ennek kísértése, azaz az a felfogás, hogy a német (vagy holland, svéd) szociáldemokrácia a németekért (hollandokért, svédekért) van; s mára, úgy látszik, győzelmeskedett is.

Az áldozatok nem felejtik el azt a csöndet, amellyel a nyugat-európai szociáldemokrácia a balkáni atrocitásokat fogadta – olyan távol történtek, hogy jobbnak látták, ha nem vesznek tudomást róluk. A szociáldemokratáknak újra meg kell tanulniuk, hogyan gondolkodjanak nemzetközi léptékben: rendkívül következetlen dolog ugyanis, ha egy egyenlőségre és társadalmi igazságosságra törekvő radikális politikában a szélesebb etikai kihívások és humanitárius eszmék süket fülekre találnak.

George Orwell egyszer megjegyezte, hogy „van valami, ami az átlagembert a szocializmushoz vonzza, olyannyira, hogy vásárra viszi érte a bőrét, ez a valami pedig a szocializmus »misztikum«: az egyenlőség eszméje”.¹ Még mindig ez a helyzet. A társadalmon belüli és a társadalmak közötti növekvő *egyenlőtlenség* az, amely annyi társadalmi baj forrása. A szélsőségesen egyenlőtlen társadalmak labilis társadalmak. Az egyenlőtlenség belső megosztottságot eredményez, s ez előbb-utóbb viszály-

¹ George Orwell: *Homage to Catalonia*. New York, 1980, original publication 1938, Mariner Books, 104. o. (Magyarul: *Hódolat Katalóniának*. Budapest, 1989, Interart, 118. o. Fordította Bethlen János és Tóth László.)

hoz vezet – rendszerint antidemokratikus kimenetellel.

Igen megnyugtató volt azt látnom a tizenkét éves beszélgetőtársamtól, hogy az iskolásokat újra foglalkoztatják az efféle kérdések – még akkor is, ha a „szocializmus” szó említése dermedt csöndet eredményez a beszélgetések során. Amikor 1971-ben elkezdtem egyetemi oktatói munkámat, a diákok másról se tudtak beszélni, mint szocializmusról, forradalomról, az osztályok közötti konfliktusokról és hasonló témákról – rendszerint arra utalva, amit akkoriban „harmadik világnak” neveztek: otthonukhoz közelebb ezek a dolgok már nagyjából megoldottnak tűntek. A rá következő két évtizedben a beszélgetések inkább önmagukra vonatkozó problémák irányába húzódtak vissza: a feminizmusról, a melegjogokról és az identitáspolitikáról szóltak. A politika iránt leginkább fogékonyságot mutatók körében megnőtt az érdeklődés az emberi jogok és a „civil társadalom” újjáéledő nyelvvezete iránt. 1989 tájáig a nyugati egyetemek fiataljai kis ideig nemcsak Kelet-Európa és Kína, hanem Latin-Amerika és Dél-Afrika felszabadítási törekvéseivel is szimpatizáltak: a szabadság – megszabadulás a rabszolgasortól, a kényszersőtől, az elnyomástól, az erőszak különféle megnyilvánulásaitól – volt akkoriban az uralkodó téma.

S aztán jöttek a kilencvenes évek: a két elvesztegetett évtized közül az első, mely alatt a prosperitásról és az egyén korlátlan érvé-

nyesüléséről szóló fantáziálások kiszorították a politikai felszabadulásról, a társadalmi igazságtosságról és a kollektív cselekvésről folytatott beszélgetéseket. Az angolul beszélő világban a Thatcher- és a Reagan-féle önző amoralizmus – a 19. századi francia államférfi, Guizot szavaival: „Enrichissez-vous!”, „Gazdagodjatok!” – utat engedett a „baby boom” politikusnemzedéke üres szólamainak. Clinton és Blair alatt az atlanti térség az önelégültség foglya lett.

A nyolcvanas évek végéig elég szokatlan dolog volt olyan tehetséges diákokkal összeakadni, akik üzleti szakon folytatták tanulmányaikat. A „business school” mint olyan valójában meglehetősen ismeretlen volt Észak-Amerikán kívül. Mostanra ez az ambíció – és az intézménye – mindennaposá vált. Az osztálytermekben pedig a radikális politika iránti lelkesedés, mely a korábbi generációt jellemezte, átadta helyét az üres semmitmondásnak. 1971-ben szinte mindenki valamilyen „marxista” volt, vagy annak akart látszani. 2000-re már kevés egyetemistának volt egyáltalán fogalma arról, mit is jelent a marxizmus, és még kevesebb tudta elképzelni, hogy miért is jelentett valaha akkora vonzerőt.

Szép lenne azzal a gondolattal befejeznem e munkát, hogy új korszak előtt állunk, immár magunk mögött hagyva az önzés évtizedeit. De vajon diákjaim a kilencvenes években és utána valóban önzők lettek volna? Mindenhol csak azt hallották, hogy a radikális vál-

tozások már a múltéi. Nem voltak körülöttük olyanok, akiknek példáját követni tudták volna, nem találkoztak olyan érvekkel, amelyekkel azonosulhattak volna, s nem találtak követni érdemes célokra. Ha azt látod a környezetemben élő emberek életéből, hogy az élet célja nem más, mint hogy sikeres légy az üzleti életben, akkor – talán a leginkább független gondolkodású fiatalok kivételével – mindenkinek alaphól ez lesz a célja. Ahogy Tolsztoj óta tudjuk, „nincsenek viszonyok, amelyekhez az ember ne tudna hozzászokni, különösen, ha azt látja, hogy akik körülveszik, mind ugyanúgy élnek”.

Remélem, írásommal sikerült némi iránymutatást nyújtanom azoknak – különösen a fiataloknak –, akik keresik a módját, hogy megfogalmazzák életmódunkkal kapcsolatos ellenérzéseiket. Ez azonban nem elég. Egy szabad társadalom polgáraiként kötelességünk kritikus szemmel nézni világunkat. De ha már úgy gondoljuk, tudjuk, mi a rossz benne, akkor annak a tudásnak a birtokában *cselekednünk* is kell. Egy elhíresült megállapítás szerint: a filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; a lényeg, hogy megváltoztassuk.

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás / 9

ELŐSZÓ

A tévelygők útmutatója / 13

ELSŐ FEJEZET

Így élünk ma / 25

MÁSODIK FEJEZET

A világ, melyet elvesztettünk / 59

HARMADIK FEJEZET

A politika elviselhetetlen könnyűsége / 103

NEGYEDIK FEJEZET

Vegyünk búcsút mindettől? / 169

ÖTÖDIK FEJEZET

Mi a teendő? / 189

HATODIK FEJEZET

Mit hoz a jövő? / 225

BEFEJEZÉS

*Mi az, ami eleven és mi az, ami halott
a szociáldemokráciában?* / 267

X 153207

Valami alapvetően elromlott a világunkban! Az elmúlt évtizedek kiemelkedő történésze, a 2010-ben elhunyt Tony Judt nemcsak azt mutatja be történelmi, közgazdasági és lélektani szempontból is izgalmas elemzéseivel, hogyan jutottunk a jelenlegi vészterhes helyzetbe, hanem új gondolkodási kereteket is kínál: egy alternatívát – miután napjaink nagy problémáját éppen az alternatívánélküliségben látja. Mintha tökéletesen tehetetlenek volnánk a ránk zúduló mind újabb válságokkal szemben...

A világ fejlett országai manapság versengve bontják le mindazt, ami a második világháború után létrejött társadalmi szerződés talaján megvalósult: a szociális, gondoskodó államot, mely sokáig megakadályozta a társadalom szövetét kikezdő túlzott vagyoni különbségek kialakulását... A mérsékelt baloldal (a „szociáldemokrácia”), úgy tűnik, vereséget szenvedett: mindenhol defenzívában van, és semmit sem tud szembeállítani a hatékonyságra és egyéb gazdasági-pénzügyi tényezőkre hivatkozó érvelésekkel szemben, sőt maga is a neoliberais gondolkodás foglya lett.

Tony Judt e bénult baloldalnak olyan új, egyszerre realista és lelkesítő szemléletet vázol fel, mely visszahelyezné jogaikba a szociáldemokrácia már-már elfelejtett értékeit: a társadalmi igazságosságot, a közösség eszméjét, az egyenlőséget...

Közelgő halála előtt egy nagyszerű gondolkodó józan szenvedéllyel igyekszik rábeszélni az újabb nemzedéket, hogy az egyéni anyagi érvényesülésen túl a közösség ügyeivel is foglalkozzék: a történelemnek nincs vége, igenis érdemes gondolkodni azon, hogyan lehetne jobb államot, jobb kormányzati formát létrehozni – és élhetőbb életet mindannyiunk számára.

ISBN 978-963 07 9354 4

9 789630 793544

3000 Ft

www.europakiado.hu

TONY
JUDT

BALSORS ÜL E TÁJON

„MA OTT TARTUNK, MINTHA
A HUSZADIK SZÁZAD
NEM IS TÖRTÉNT VOLNA MEG.”

EURÓPA